

BATTHYÁNEUM

SZERKESZTI ÉS KIADJA:

GYÁRFÁS TIHAMÉR.

ELSŐ KÖTET.

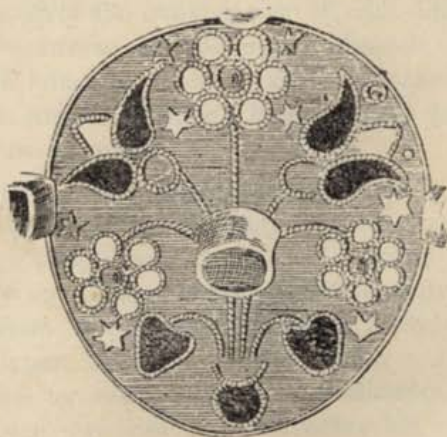
BRASSÓ.
1911.

BATTHYÁNEUM

SZERKESZTI ÉS KIADJA:

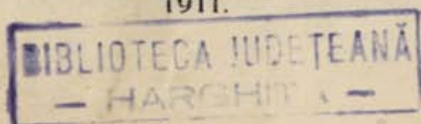
GYÁRFÁS TIHAMÉR.

ELSŐ KÖTET.

BRASSÓ

1911.

B e v e z e t é s.

Nem új dolog az egyházmegyei történeti folyóirat eszméje. Régebben éppen úgy, mint ujabban többen is felszólaltak ebben az ügyben, s én magam is hozzászóltam e kérdéshez s azt ajánlottam, hogy az *Erdélyi Róm. Kath. Irodalmi Társulat*, mint arra leghivatottabb tényező vegye kezébe a folyóirat ügyét, s vagy maga adja azt ki, vagy bizzon meg azzal valakit, ki arra vállalkozik. Majd azután a választmány felhívására részletes javaslatot terjesztettem be a folyóirat kiadása tárgyában (*Közművelődés* 1910. 23. sz.), melyet a választmány elfogadván alulírottat bízta meg a folyóirat szerkesztésével és kiadásával. Én tehát e megtisztelő megbízatásnak engedve a *Közművelődés* 1910. 24. számában felhívást intéztem az egyházmegye tollforgató embereihez kérve azoknak szíves támogatását, s úgy terveztem, hogy a megindítandó közlemények első kötetét még a múlt év decemberében kiadom. Ez azonban rajtam kívül álló okokból nem sikerült. Ime röviden összefoglalva a *Batthyáneum* keletkezésének története, melynek midőn most ígért első kötetét az olvasók szíves jóindulatába ajánlva kibocsátom, nem mulaszthatom el, hogy néhány dolgot arra vonatkozólag itt el ne mondjak.

Először is a címet illetőleg megjegyzem, hogy azért választottam a *Batthyáneum* nevet, hogy ezzel is azon fenkölt gondolkodású nagy püspököknek és az általa alapított magasztos intézménynek, mely egyházmegyénknek egyik legnagyobb büszkesége, emlékét felujtsam s vele egyszersmind a kiadvány irányát is jelezsem. Azt hiszem, helyesen járok el abban is, hogy nem időhöz kötött folyóiratot tervezek, hanem olyan vállalatot, mely a begyűlt anyaghoz mérten évenként egy — esetleg két — kötetet ad. E kötetek célja pár szóba foglalva: *adatokat gyűjteni az egyházmegye történetéhez s annak emlékeit ismertetni*. A jelen kötetben arra is törekedtem, hogy bemutassam, mily sokféle irányban mozoghat s kell mozognia e közleményeknek. Én magam tudom azonban leg-

jobban, hogy művem nem kifogástalan és sok tekintetben hiányos is, de aki figyelmesen átnézi e kötetet, rögtön megfogja találni e hiányosság legfőbb okát is.

Most mult el ötven éve annak, hogy b. Veszely „Egyháztörténelmi adatok” című vállalatát megindította, majd 1861-ben a „Gyulafehérvári füzetekbe” kezdett. Amaz az első kötettel megszűnt, emeből harmincz év alatt éppen három füzet jelent meg. Hány kötet fog megjelenni a *Batthyáneumból*? Az a jövő titka; annyi azonban bizonyos, hogy az az egyházmegyei papságtól és tanároktól függ. Ha ők igazán akarják, hogy az egyházmegyének ilyen tudományos történelmi közlönye legyen, akkor az meg is lesz! Én a magam részéről a legnagyobb készséggel utat és tért engedek minden tehetségnek és érvényesülésnek. Mindenki előtt nyitva áll a pálya, s mint egy alkalommal már kijelentettem, a szerkesztést és kiadást is szívesen átengedem minden lelkes és arra hivatott jelentkezőnek.

Most pedig köszönetet mondok mindazoknak, kik e közlemények megvalósulását bármily formában is elősegítették. Továbbá itt is és újból hangoztatom, hogy a *Batthyáneum* első kötetének tiszta jövedelmét az Egyházmegyei Múzeum javára fordítjuk.

Brassó, 1911. február hó.

Gyárfás Tihamér.

A gyulafehérvári Codex Aureus.

Lehetetlen Gyulafehérvárt, ezt a nemzeti kultúra számára szinte elveszett, kicsiny várost végigjárni a multnak erős emlékezései nélkül. Az a szerény élet, ami itt tenyészik, erős, nagy kulturáknak késői, gyöngye hajtása. Ami nagyszerű, az inkább a múlté.

A székesegyház százados, komoly falai amint reánk bámulnak szürke kőszemeikkel, melyek már Hunyadit is látták és a Barátot, aki két világhatalom közé ékelődve is tudott nemzeti politikát csinálni — és azt a gyászos, szép özvegyet, a kit idetemettek s azután másokat, fosztogató németet, durva törököt — csupa beszédes tanui egy erős multnak. A vén torony, melynek láttára Rogerius mester megkönnyebbült egy percre s a melyet magyar ágyugolyók bontogattak sok század mulva, ékesszavú szónoka a nemzeti történelemnek.

A kicsiny múzeum, mely kétezer évnek itt elszórt emlékeivel töltekezik, milyen hangos lenne, ha benne minden kő megszólalna, — ha egy-egy kőajak, mit római művész vésett, beszédre nyílnék s a sok elvásott, megzöldült pénzdarab elmondhatná, kinek a kezén fordult meg! De még abban a halotti csendben is eléggé hangosan szól érő fülekhez a múzeum számtalan darabja.

S az egyszerű karzati szoba a Batthyány-könyvtár nagy termében, hogy megrohanja a lelket történeti emlékezéssel! A láncok, melyek félezer esztendeje a Szepességen csörögtek egy-egy könyvesház polcán, a régi fatáblás codexek mintha nem is lennének olyan kietlenül ódonak! Amint kinyílnak a kopottas könyvek s előragyognak a Missale Strigoniense gyönyörűség és iniciáléi, mintha megelevenednék a csukárdi temető s a pozsonyi kriptá s előlépnének a csodáskezű Henrik mester s Imrefia János kanonok alakjai a csöndességes, nagy nyugalomból s velük mintha megmozdulna minden mesteri kezű írója, miniatora annak a sok codexnek, melyek most olyan békességes rendben sorakoznak egymás mellé. Milyen tarka képe lenne a nagy könyvtárnak, ha az a sok codex-

író, kiket száz meg száz esztendő s ezernyi kilométer választott el, mind egybegyülne! Minő érdekes társaság alakulna ki az igaznak és szépnek eme régi barátaiból!

Mindnyája vonzó lenne, de egy kiválóképen érdekelne: aki a *könyvtárnak s az országnak legrégibb könyvén*, legdiszesebb legértékesebb codexén, aranybetűkkel ragyogó, színekben pompázó kéziratán remekelt. A következő sorokat a Batthyány-könyvtár legnagyobb kincsének: a *Codex Aureus*-nak és mesterének szenteljük.

I.

A gyulafehérvári Codex Aureus vörösesbarna, borjubőr-kötésű, vörösmetszetű kéziratós foliáns. Szúette bekötési táblái s rajtuk az aranyos, préselt virágdísz, a Batthyány könyvtár számos más kötetével együtt, bécsi származásra vallanak. Mígazzi biboros könyvesházában voltak hasonló kötésű könyvek. A kötés hátulsó részén a virágdísz közé foglalva e szavak olvashatók:

Evangeli

M. S.

Evangelium Manuscriptum. A kézirat 111 pergamenlapból áll. Elül-hátul két-két papir-lap védi, melyek a Codex újabb kötésével egykoruak.

A száztizenegy hártyalap tizenöt quaternióba¹⁾ van beosztva. A quaterniók javarésze teljes, nyolc lapos. Kivételt képez az első és második hat-hat lapos quaternio, az összesen öt lapból álló harmadik quaternio (Sz. Máté képe van a binio elé ragasztva), továbbá a tizenegyedik quaternio, melynek nyolc lapjához elől Sz. Márk képe van illesztve s végül az utolsó, mely csak öt lapból van összerakva.

A pergamenlapok gondosan simított, majdnem teljesen hibátlan, juhbőrből kikészített levelek. Nem oly finomak, mint a VII század előtt megírt codexek lapjai, de erősek, épek, úgy, hogy az ember a kézirat láttára önkéntelenül is igazat ad Johannes Trithemius, sponheimi apátnak, aki a XV. század végén magasztalva mondja: „Scriptura . . si membranis imponitur, ad mille annos

¹⁾ Quaternio alatt szorosán véve csak a nyolc lapba hajtott négy nagy hártyalévéből álló pergamenköteget értjük. »Quaternio dicitur, ubi sunt quattuor diplomata« határozza meg a dolgot egy kölni codex írója. L. Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter, 3. kiad., Leipzig, 1896, 177 old.

poterit perdurare.¹⁾ Az erős, bár nem tulságosan vastag lapokon csak itt-ott tör át a másik oldal írása vagy maró ezüst festése. A felületükön elszórt apró lyukacsák a körző nyomai. Az író előbb gondosan kimérte a vonalaknak és kereteknek határait s csak azután vonta meg „ligniculus“-ával²⁾ a hártyalap mindkét oldalára szülő alig-alig látható vonalakat.

Két oldal kivételével a Codex anyaga fehér hártyalavél. Már amennyire fehérnek lehet mondani a százados használat során bizony meg-megfakult pergamenleveleket. A kézirat tizenharmadik quaterniójától kezdve szembetűnik az írás hasábjainak sötétebb, szürkés színe is. A betűk megrögzítésére szolgáló krétaanyagnak nyomai azok. Itt-ott egy-egy viaszcspepp látszik a pergamenlevelén. Talán annak a jele, hogy ünnepélyes alkalommal acolythusok állottak mellette égő gyertyával, miközben a szerpap az evangéliumot énekelte. A kivételes két oldal jórészt *biborral* van átfestve. Bár görög kereskedők századokon át közvetíttek biborral teljesen átíratott pergament, ez a két oldal mégsem vásári cikk. Ugyanazon levelnek három másik oldala fehérén maradt és írásra szolgált. Csak a Codex írása közben készítették ki e két oldalt biborfestéssel. A színes pergamen készítése különben sem volt a keletiek titka. Értettek hozzá a nyugati írók is. Wilfrid yorki érsekről (664—709.) olvassuk, hogy biborlapokra iratta aranyos betűkkel a négy evangéliumot. Alcuinus, Nagy Károly híres tanácsosa, yorki tartózkodása idején tanulmányozhatta ezt az „inauditum miraculum“-ot, aminek az érsek életírója nevezi. S érdekes, hogy a 781. évtől kezdve, mikor Alcuin Bobbióban találkozik Nagy Károlylyal és elfogadja meghívását, egymásután több biborlapos díszes kézirat készül a frank uralkodó megbízásából.³⁾

A hártyalapok nagysága ma 367×268 mm. Eredetileg hosszabb

¹⁾ L. Wattenbach i. m. 452 old.

²⁾ A ligniculust a vonalak meghúzására használták a középkorban. A vonalzó, a regula, mellett húzott vonal mindkét oldalon látható volt. — Uncialis betűk nagyságának szabályozására, miként a gyulafehérvári Codexben is, kettős vonalat húztak.

³⁾ Meglepő a bécsi »Dagulfpsalter« 25r oldala biborfestésének megegyezése a gyulafehérvári Codex 18v. és 19r. oldalának bibor alapozásával. Annál tanulságosabb ez a tény, mert a Dagulfpsalter legutóbbi ismertetője, Beer, meggyőződen bizonyítja e szép zsoltáros könyvnek Nagy Károly korában — éppen Alcuinus hatása alatt — történt keletkezését. L. Monum. Palaeograph. Vindobon. I. Leipzig, 1910, 35. és köv. old. — és 19. t.

volt a kézirat. Ismételt bekötései alkalmával mintegy 22—35 mm.-t vágott le a könyvkötő kése lapjaiból. Legkirívóbb ez a kegyetlen munka a Codex két biborlapján, melyeknek felső részéből — a képek kereteinek kárvallásával — legalább 20 mm. hiányzik.

A lapok felső csúcsán írónnal írt, újabb keletű arabszámok láthatók. Az első számozás csak a lapokról szólt, de hamarosan elakadt, a második az oldalakat tünteti fel végig. Lehet, hogy régebben quaterniók szerint voltak a Codex lapjai számozva, mert a 94. oldalon négy függőleges vonal mintha a negyedik quaterniót jelezné. Ez a jelzés részben talál is, mert az a pergamenköteg az evangéliumi szöveget magukban foglaló quaterniók során csakugyan a negyedik.¹⁾

A kézirat szövege — kevés kivétellel — két hasábosan van megírva. Egy-egy hasábsban 31 (majd meg 30) sor foglal helyet.²⁾ A hasábok fölött — az evangelistát jelző — rövid két szó áll: „Secundum Matheum (Mattheum)“ vagy „Secundum Marcum“. Oldalról a concordans helyek római számai ragyognak, melyek közül élesen válik ki a kánonlapot³⁾ jelző, vörös szám. A ó-szövegségi idézeteket V formájú jelek kísérik a lapszélén; helytel — közzel egy keresztfórmá s alább egy F betű látható: azoknak az evangéliumi szakaszoknak határjelei, melyeket vasárnap és ünnepnap felszoktak volt olvasni.

A szavakat csak ritkán választja el az író egymástól. A mondatok elválasztására szolgál az új mondat nagyobb kezdőbetűje s a mondat végén, a betűk felső részénél avagy közép magasságában álló pont. Vesszőt nem használt még a Codex írója. Kérdőjelűl egy, a mi kérdőjelünkhöz hasonló, de ferdén álló vonal szolgál. Későbbi tulajdonosok számos más helyre tettek még egy-egy írásjelet, melyeket azonban a tompafényű v. szemcsés összetételű

¹⁾ Ez a körülmény azért említésre méltó, mert Chatelain ebben a VIII. század uncialis Codexének jellemző sajátosságát látja. L. *Uncialis Scriptura Codicum Latinorum*. Pars Prior. Parisiis, 1901. 72 old.

²⁾ Nehányszor több sort szorít egy-egy hasábsba az író (32—35). Olyankor fordul ez elő, mikor a szakaszok nagy betűit az egész szöveg megelőzésével leírja, de számítása hibás lévén kénytelen a szöveg öt-hat sorát rendetlenül összeszorítani. L. pl. a 19, 79, 85, 98, 108. old.

³⁾ Eusebius Caesariensis, Ammonius példájára, fejezetekre osztotta az Evangéliumokat s a fejezetek számait tíz kánonba állította össze, hogy olvasó gyorsan megtalálhassa a többi evangelistáknál a megegyező részleteket, ha t. i. vannak olyanok.

arany tintán fel lehet ismerni s meglehetősen különböztetni az eredeti jelektől. Pontos vesszővel a most szokásos egyszerűbb formában nem találkozunk. Egyszer látunk egy, a karolingi korban használatos formát.¹⁾ Az Eusebeus kijelölte fejezeteket — a szokottnál is nagyobb kezdőbetűvei — következetesen új sorban kezdi az ró. Az evangéliumi szövegnek egy másik, Fortunatianustól (?) eredő, későbbi beosztása rögtön szembetűnik a fejezet pirosan irt első során.

Az a számtalan rövidítés, ami a XII. század után irt Codexek olvasását annyira megnehezíti, hiányzik még a Codex Aureusból. Igaz, hogy a gyulafehérvári Evangeliarium írója sem irt ki teljesen minden szót. A „nomina sacra“ régóta szokásos rövidítéseit ő is alkalmazza: DS DEUS helyett, DM DEUM helyett, DNS a DOMJNUS rövidítésére a görögös JHS, JHM, JHU, a JESUS név különböző eseteinek jelölésére egészen közönséges összevonások. Épen így használja a SPS SCŚ-t a SPJRJTUS SANCTUS helyett s a görögös XPS, XPJ, XPM formákat a Christus szó eseteinél. Egyéb szavakat is rövidítve ír le, pl. MAT (MATHEUS), MARC (MARCUS), CALCJAMTA (CALCJAMENTA) stb. A rövidítés jelölésére rendszeresen vízszintes vonalat használ a hiányosan kiírt szó felett; máskor egy pontot helyez az utolsó betű után félbetű magasságban, pl. FJNJB. A szó alatti vonallal is találkozunk a 5^v. oldalon. A PSCRJPTUS szóban a P-nek lenyúló szárát metszi át a rövidítés jelölés egy aranyos vonal.

A betűk formálására *arany tintát* használt az író. A tinta hibátlan, ragyogó, szemcsének nyoma sincs benne. Nappal ma is élénken ragyognak ezek a régesrég leírt betűk. A ki e Codexen dolgozott, mesterien tudta az arany tintát vegyíteni. Közben-közben megszakad az írás aranyos fonala s élénk piros színben ég egy-egy fejezet miniummal megírt bevezető sora vagy tompafényű ezüst capitalisok váltakoznak fényességes arany betűkkel. Sz. Márk evangéliumának bevezető soraiban, arany és ezüst alapon, fekete betűk sötétlenek — erősen kiemelkedve a ragyogó háttérből. Itt ott egy-egy barnuló tintáваи írott szócska olvasható. Késő századok

¹⁾ Az a jel, mellyel a K. K. Hofbibliothek, c. 1861. az u. n. Dagulpsalteri umban s a trieri Adacodexben — a szövegnek ugyanazon helyén — találkozunk. A 19r. oldalon előfordul a pontosvessző még egy más idommal kapcsolatosan is, de nem lehet eldönteni, milyen közöttük az összefüggés.

emberei javították azokat be e a szövegbe, a kik már nem tudtak jól aranytintát keverni s a közönséges tintánál tartottak.

Valaki jó későn elkezdte miniummal és lazur graecummal (piros és kék szinekkel) vonalazni a második oldal aranyos sorait. Talán ráunt, talán elültették ettől a kedvtöltéstől, mert szerencsére hamarosan abbanhagyta. Az a néhány *kisbetűs* szó, melyeket a hasábok szélein, néhol meg épen a szöveg fölött látunk, mind-mind egy későbbi kor szöveg — javításai.

A Codex eredeti szövege *nagybetűs*. Capitalis elegans¹⁾, capitalis rustica²⁾, első orban pedig *uncialis*³⁾ betűk ragyognak benne. A *capitalis elegans* csak a nagyobb kikezdések címeiben szerepel mintegy nyolcszor. Egész codexek megírására a VII. század óta különben sem volt használatos ez a betűforma. Traube⁴⁾ csak négy reánk maradt kéziratot tud felsorolni a IV.—VI. századból, mely a maga egészében capitalis elegánssal van megírva. *Capitalis rustica* a kánonlapokon, egy-egy fejezet végén s a hasábok fölött: az evangelisták jelzésére fordul elő. A codex betűinek zöme azonban *uncialis* betű. Szép, gondos, gömbölyded formák, melyek egy biztos kezű, jóízű mester nádtollából származnak. Olyan természetesek, olyan keresetlenek, hogy csak az uncialis írásban otthonos férfiú vethette azokat a hártyalapokra. Nem mesterkelt utánzás ez, amit gyötrelmes gondnal végzett valaki, hogy hiven másolja el-múlt századok művészetét, hanem vérbeli foglalkozás, igaz, természetes írásmód.

Meddig tartott, míg ezek az aranyos uncialisok az emberiség kezén kialakultak! Az a moabita kőfaragó, ki a Kr. e. IX. század közepén Mésa király emlékkövét véste-faragta, álmodta-e, hogy az igénytelen szemita betűknek ilyen szépséges ivadékaik lesznek?? Tény, hogy nagy utat jártak meg. Görög kereskedők eltanulják a phoeniciai kalmároktól a szemita abc-t s görög kézen formálódnak, szépülnek a szegényes betűk, míg végre a chalkisi gyarmatok révén eljutnak Rómába, ahol a III. századig kialakul belőlük a littera

¹⁾ L. a Krisztuskép verseit: „Quattuor ergo viros . . .” (4. ábra.)

²⁾ L. a kilencedik kánonlap (1. ábra) szavait: „Canon sextus in quo duo. Finit canon VI. . .”

³⁾ L. Sz. Máté evangéliumának összefoglalását: „Incipit argumentum Matheus ex Iudaea . . .” (2. ábra.)

⁴⁾ Traube: Vorlesungen und Abhandlungen, I. München. 1909, 161 és köv. .

uncialis s a IX. századig igénytelen feketeségben, égő pirosban vagy aranyos ragyogásban hordozza a klasszikus világnak és a kereszténységnek szellemét. Természetesen nem mindenütt egyformán szép az uncialis betű sem. Az a 390 uncialissal írott kézirat, melyeket Traube i. m. ismertet¹⁾ számos különböző korból és kéz-től ered. Gundohinus betűi az autuni papnevelő 751.-ben írt evan-geliariumában²⁾ nagyon tökéletlenek Codexünk betűihez képest; viszont a X. század kézíratainak uncialisai³⁾ tulságosan tele vannak apró mellékvonalakkal a gyulafehérvári Arany Codex mesterkéletlen, egyszerűen szép uncialisaival egybevetve.

Szembetűnő a különbség a VII. század végéről való Codex Amiatinus⁴⁾ energikusan vastag vagy a luccai Liber Pontificalis⁵⁾ elnagyolt betűi s kéziatunk arányos, gondos betűi között. Igen tömören írta meg Codexünkhöz viszonyítva Liuhard Kopasz Károly aranyos zsoltáros könyvét⁶⁾. S a 60 uncialis kézirat közül melyeket Chatelain bemutat, alig egy néhányban mutatkozik igazi közeledés Codexünk írásához.⁷⁾

Nagyban hasonlít azonban a gyulafehérvári evangeliariumhoz a zürichi *Alcuin-biblia*, egy kézirat, mely 800 körül készült Tours-ban⁸⁾. Ha az U betű képzésében nem mutatkoznék eltérés, a szem-lélő könnyen egy iskolából eredőnek tekinthetné a gyulafehérvári és zürichi codexet. Ugyanilyen szembetűnő a közeledés a trieri Adacodex⁹⁾ első részének betűi s Codexünk írása között. Nem-

¹⁾ Az a sorozat, melyet Traube jegyzékének kiadója, Lehmann közzétett, nem tarthat a teljességre számot. Nagyon jól ismert nyugateurópai kéziratok hi-ányzanak belőle!

²⁾ *Evangeliarumnak* nevezzük azokat a könyveket, melyek a négy evan-gelium teljes szövegét tartalmazzák. *Evangelistariumnak* pedig a vasárnapi és ünnepi evangéliumi szakaszok gyűjteményét.

³⁾ L. például Sauerland-Haseloff: Der Psalter Erzbischof Egberts vo-Trier. Trier, 1901. I. és köv. tábl. vagy a Codex Egberti egyik oldalának hason-mását Steffens: Lat. Paläographie 2. kiad. Trier, 1909. 70. tábláján.

⁴⁾ L. Steffens i. m. 21. tábl.

⁵⁾ L. Steffens i. m. 48. tábl.

⁶⁾ L. Mon. Pal. Vindob. I. 1910. 36. old.

⁷⁾ Chatelain: Unc. Scriptura, I.—60 tábl.

⁸⁾ L. Steffens i. m. 46. és 47. tábl.

⁹⁾ L. Die Trierer Ada-Handschrift. Leipzig, 1889. 9. és 11. tábl.

csak az uncialis betűk általánosan jellemző tulajdonságaiban¹⁾, hanem apróbb, jelentéktelennek látszó dolgokban, pl. az U széles öblözetében, az N felső részét lezáró hajszálvékony, finom vonalban is találkozunk a két írás. Az Adacodexet azonban a betűk fogypatékossabb szépségén kívül még az L betű alsó részéből kifutó vékony, görbe vonal is megkülönbözteti első tekintetre a fehérvártól.

A zürichi és trieri codexhez való szembetűnő hasonlatosság értékes útmutatással szolgál azonban a Codex Aureus korának és keletkezési helyének megállapítására. A zürichi biblia 800 körül Toursban keletkezett. A toursi apátság élén 796 óta Alcuin állott. Ugyanaz a nagy ember, aki 782—796-ig az aacheni Schola Palatinának volt a vezetője. Ha nem téved Menzel²⁾, amikor az Adacodex paläographikus ismertetése során Aachenre mutat rá, mint a trieri codex megírásának helyére, akkor érthető, hogyan hasonlíthat a zürichi és trieri kézirat írásmódja egymáshoz és a gyulafehérvárihoz. Ugyanaz a mester ügyelt Aachenben a calligraphusok betűformáira, aki Tours kolostor iskoláját vezette és lendítette fel.

De a hasonlóság alapján indokolt az a következtetés is, hogy a gyulafehérvári aranybetűs kézirat Alcuinus valamelyik iskolájában vagy — ha Menzel véleménye nem tetszik — a zürichi, esetleg a trieri codex keletkezési helyén készült. Az alaposabb egybevetés azonban nem Tours-al hozza kapcsolatba Codexünköt, hanem az Ada vagy helyesebben: a *Godesscalc csoport* keletkezési helyével. E codexcsalád eddig ismert tagjai: a Godesscalc evangélistarium (készült 783. áprilisa előtt)³⁾, a Th. Irwin birtokában levő evange-

¹⁾ Chatelain így határozza meg: „Uncialis scriptura, scilicet ea quam rotunditas litterarum, praesertim E, M, U a capitali scernit . . .” s hozzátehetjük: amelyet a H-nak a capitalistól eltérő képzése, továbbá a P, L, F és H betűknek kimagasló vagy lenyúló szárai jellemeznek. — A VIII. század uncialisainak jellegzetes sajátosságát Chatelain a H, L szárának felső részéhez járuló vonal növekedésében, az L-nek farkszerű végezetében, az R-nek feltűnő nagy öblözetében látja. Az M bal karéjvonala szinte záródik, az N ferde keresztvonása nem érinti eléggé a vonalak végét; a T-nek felső vonala jobbra-balra lefelé hajlik. Minthogy az L, N, T-re vonatkozó jellegzetességek nem találhatók fel Codexünkben, az a gondolat merülhetne fel, hogy a fehérvári kéziratot ki kell zárni a nyolcadik századból. Erre vonatkozólag azonban tájékoztat Chatelain következő megjegyzése: „Attamen post renatas sub Carolo magno litteras imitatio exemplarium antiquorum mirabiliter successit ac talium vitiorum experts evasit.” L. i. m. Praefatio-ját és 72. old.

²⁾ L. Die Trierer Ada-Handschrift 9. old.

³⁾ Paris, Bibl. Nat. Nouv. acquis 1993 (illetve 1203.) Korábban Toulouseban volt.

liumos könyv (Oswego, New-York állam), Nagy Károly Bécsben levő zsolnáros könyve (az u. n. Dagulfpsalter, készült 795 előtt¹⁾), a British Museum egyik aranyos evangeliariuma²⁾, a párisi Arsenal-könyvtárnak egyik kézírata³⁾, a trieri Adacodex⁴⁾, az abbevillei városi könyvtár biborra írt evangéliumos könyve (készült 814 előtt⁵⁾), a soissons-i evangeliarium (készült 827 előtt⁶⁾) s a Vatikánba került lorsche evangéliumos könyv második fele.⁷⁾ Mindezek a codexek bibor- vagy fehér pergamenlapokra írt aranybetűs művek.⁸⁾ Közülök kettőnek: a Godesscalc evangelistariumnak s az Adacodexnek paläographikus rokonságát már Menzel⁹⁾ hangoztatta, Steffens¹⁰⁾ pedig biztosra veszi. Ugyancsak Menzel¹¹⁾ figyelmeztet arra, hogy a soissons-i evangeliarium s a Harley. 2788. codex írás dolgában egymáshoz s az Adacodexhez szoros viszonyban állanak.

Az abbevillei és lorsche kéziratokat¹²⁾ Berger sorozza — másokratámaszkodva — ugyanazon codex csoportba, mely Nagy Károly korában készült s adományozás útján származott el a frank birodalom különböző híres kolostoraiba.¹³⁾ A gyulafehérvári Arany Codexről a nyugateurópai tudományos világ egyelőre csak sejtelem formájában szerzett tudomást. Beissel¹⁴⁾ tudja, hogy megvan

¹⁾ Wien, K. k. Hofbibliothek, c. 1861. Korábban Brémában volt.

²⁾ London, Brit. Mus. Harleyan. n. 2788. Marquis Charrontól került Londonba.

³⁾ Paris, Bibl. de l'Arsenal. n. 599.

⁴⁾ Trier, Stadtbibliothek n. 22. Ugy látszik kezdettől fogva ott volt Trierben.

⁵⁾ Bibl. d'Abbeville n. 1. Valamikor a Saint-Riquier apátság tulajdona volt.

⁶⁾ Paris, Bibl. Nat. 8850. Századokon át a soissons-i apátság birtokában.

⁷⁾ Roma, Bibl. Vat. Pal. Lat. n. 50. A reformáció idejéig Lorschban volt, onnan 1555. a rajnai választó fejedelem átvitette Heidelbergbe. 1623-ban pedig a heidelbergi könyvtárral (Bibl. Palatina) a Vatikánba került.

⁸⁾ Több egykoru codex megnevezéséről le kell mondanom, mert nem látom még be a Godesscalc csoporthoz való tartozásukat.

⁹⁾ Die T. Ada-Handschrift, 8. old.

¹⁰⁾ Steffens, i. m. 45 tábl. szövegében.

¹¹⁾ Ada-Handschrift, 9. old.

¹²⁾ Berger: Histoire de la Vulgate, Paris, 1893, 267., 268. old.

¹³⁾ Egyébként egy pillantás Blanchinus (Bianchini): Evangelium quadruplexének (Romae, 1749.) t. II. DLXXVIII. oldalára meggyőz arról, hogy a karolingi kor egyik értékes uncialis codexével van dolgunk a lorch-i aranykönyvben.

¹⁴⁾ Beissel: Gesch. der Evangelienbücher, Freiburg i. B., 1906., 179. old. jegyzet.

„valahol Ausztriában“, Haseloff¹⁾ néhány képét is ismeri. Többet azonban egyikük sem tud. Pedig a *fehértvári Arany Codex a lorsche evangelium elvezettnek hitt első része!* Ugyanazon codexcsaládnak tagja, amelyhez a fönntemlitett londoni, trieri, párisi stb. codexek tartoznak. Folytatása a vatikáni könyvtár Pal. Lat. n. 50. jelzetű kötete²⁾; legközvetlenebb rokonai pedig a trieri és soissons-i evangeliumos könyvek. Bizonyítja ezt az írás betűinek feltűnő hasonlóságán kívül, mely a Pal. Lat. n. 50.-hez, az Adacodexhez s vele a Godesscalc csoporthoz fűzi, számos egyéb körülmény.

A toursi Szentírások már *alak* dolgában is feltűnően eltérnek a Godesscalc csoporttól. A zürichi (480×370), bambergi (476×346), monzai (510×375), berni (455×355) kéziratok, melyeknek toursi származása kétségtelen, jóval nagyobbak avagy jóval kisebbek (Bibl. Nat. n. 17226., nagysága 275×190) mint a Godesscalc csoport kéziratai, melyeknek mostani nagysága is mind közel jár a gyulafehérvári Arany Codexéhez. (London, Harley. 2788., nagysága 365×245; Bibl. d' Abbeville, 1., nagysága 350×320; Paris, Bibl. Nat. 8850., nagys. 360×260; Trier, Adacodex 365×245; Roma, Bibl. Vat. Pal. L. 50., nagysága 372×268; csak az Arsenal 599. sz. codex kisebb: 266×185 mm.)³⁾.

Feltűnő továbbá, hogy a toursi kéziratok egy-egy hasábján rendszeren 50—51 sor olvasható vagy nagyon kevés, kb. 21—26 sor.

A Godesscalc csoport codexei megegyeznek abban is, hogy hasájbaikon átlag 30—32 sor foglal helyet. Igaz, hogy e csoport régebbi tagjai még nem 32 sorosak. A Godesscalc evangelistarium s az Arsenalcodex hasájbaikon 28 sor látható. Az oswegói codexben 30 sorosak a hasákok. A *gyulafehérvári codexben pedig éppenúgy,*

¹⁾ *Sauerland-Haseloff* i. m. 125. old. Haseloff *Neumann* dr. volt bécsi egyetemi tanártól szerzett valamelyes értesülést a Codex létezéséről. Neumann viszont az 1896-i orsz. kiállításon látta és fényképezte le a gyulafehérvári Arany Codexet.

²⁾ *Stevenson*: Codices Palat. Lat. Biblioth. Vat. I. Romae, 1886, 9. old. alig öt sort szentel e kézirat leírásának. Nem mond különben többet sem *Berger*, sem *Traube* i. m. *Falk* pedig (Beihefte z. Centralblatt für Bibliothekswesen. XXVI Leipzig, 1902. 56.) rövid ismertetésében tévesen a X. századba utalja a szép karolingi codexet. Sokkal jobban ismerteti D. *Giorgi* (Georgius): De liturgia Romani Pontificis. t. II. Romae, 1743. 135. old. s utána *Bianchini* i. m. 577.—581. oldalán. Beissel, Corssen, Haseloff stb. paläographikus szempontból nem méltatták a kéziratot.

³⁾ *L. Berger*: Histoire de la Vulg., 374. és köv. oldalain, továbbá *Beissel*: Vatikanische Miniaturen, Freiburg i. B., 1893, 10. old.

mint a Pal. Lat. 50.-ben 31—31 sor következik egy-egy hasábjában. A többi rokon kézirat már 32 soros.

Tanulságos egyébként az *írásképek* összehasonlítása is. A rövidítések fölött, melyek átlag ugyanazon körben mozognak, mint a gyulafehérvári codexéi, a vékony, jobbról-balról határolt vízszintes vonal látható a Pal. L. 50.-ben, s az Adacodexben éppen úgy, mint Dagulf zsoltáros könyvében. Szent Máté bevezető soraiban a „FJLJJ ABRAHAM“ után az Adacodex írója ugyanazt a sajátos pontos vesszőt használja, mint a fehervárié. Érdekes különben Codexünk 19^r. oldalának egybevetése az Adacodex azonos szövegű 16^r oldalával. A hasonlóság sokkal nagyobb, semhogy szó nélkül lehessen hagyni. Vagy önmagát kópiázta a fehervári Codex írója könnyedén, kevesebb gonddal az Adacodexben, vagy közös tintát használt a két író. A két nagy initiale „L“ és „J“ mindkét codexben megvan. Csakhogy az Adacodexé kisebb, egyszerűbb, tökéletlenebb, mint a gyulafehérvári codex raffináltan gazdag vonalzású és dús színezésű két kezdő betűje. Az Adacodex írója, mintegy gondosan követte a fehervári codex capitalis betűit, csak nem cifrázta annyira ki. A JHV XPI fölött azonban el nem mulasztotta a rövidítés jeleit ugyanúgy határolni, mint a fehervári codexé,¹⁾ s ahol biborlapunk capitalis betűinek vége szakad, ő is ugyanazon pontozással szakítja félbe capitalis betűit, hogy a következő sorban uncialisokkal folytassa.

Ugyanez a meglepő hasonlóság Codexünk biborlapja (18^v. old.) s a Dagulfsalterium 25^r oldalának betűi között. A lap biborozásában, a keretezésben, a kereten kívül levő apró négyszögek hármas pettyezetében s végül a capitalis betűk ékes, sallangos cifrázatában ugyanaz a kéz remekelt, amely a gyulafehérvári Codex biborlapján dolgozott. Ha a bécsi zsoltáros könyv első zsoltárverseit Dagulf rajzolta, akkor *Dagulf volt a gyulafehérvári Codex biborlapjának mestere is.* S ha a lapkeretekhez tapadó négyszögek apró vörös pettyezése Dagulf írói jegye, akkor ő írta Nagy Károly zsoltáros könyvének kívül a gyulafehérvári Codex Aureus nagyobbik részét, továbbá az Adacodex négy quaternióját, ő dolgozott a soissons-i evangeliariumon s a Harley. 2788. jelzetű kéziraton is.

¹⁾ L. Ada-Handschrift, 11. tábl. Ezt a jelet használja különben Godescalc is.

Feltéve azonban, hogy nem az írónak, hanem a művészi iskolának jele az a 3 miniumos apró petty, kétségtelen, hogy a bécsi zsolnáros könyvön is, Codexünkön is dolgozott Dagulf mester. S e kéznek munkája határozza meg a gyulafehérvári Arany codex keletkezési idejét. Dagulf Nagy Károly kortársa. Korábban lehetett talán még e tény fölött vitatkozni, de Beer érvelése ótal) nem férhet kétség hozzá. A bécsi zsolnáros könyvet Nagy Károly íratta I. Hadrianus pápának ajándokul 795. előtt egy Dagulf nevű kalligraphussal, ki magát az ajánló vers végén meg is nevezi.

„Rex pie

Exigui famuli *Dagulfi* sume laborem

Dignanter, docto mitis et ore lege.“²⁾

Ugyanaz a Dagulf ez, akit taniúványa, Deodatus, következő szavakkal magasztal: „*Dagulfum*

Qui scit *bibliales* mire proscindere campos,

Ut domino digno verba decore micent,

Et sic multimodis ornare coloribus illa,

Floribus ut variis prata micare putes.

Inter cuncta quidem veterum monumenta librorum

Precipue *psalmis* aurea verba fluunt.“³⁾

Arra a kérdésre, hogy Dagulf hol működött, egyelőre biztos választ adni nem lehet. Menzel az Adacodex keletkezési helyét az *aacheni Schola Palatinában* keresi, Berger támogatja őt e feltevésben. Janitschek Metz mellett érvel, Keuffer Trierért kardoskodik. Beissel nem idegenkedik attól a gondolattól, hogy Lorschban kezdték és végezték be az Adacodexet. Vajjon nem lehetne-e összeegyeztetni e feltevést Menzel korábban idézett megjegyzésével? Hátha Lorschban másolták az Adacodexet az ottani arany evangeliariumról?⁴⁾ Legalább is az adacodex későbbi nagyobb részét!

De hol készült maga a lorsche aranyos kézirat? Nem Aachenben-e, ahol az időtájt híres schola volt, ahol Alcuinus szelleme termékenyítette meg a frank uralkodó udvarát, ahol meg volt a mód

¹⁾ Monum. Pal. Vindob. I. 1910. 36. és köv. old.

²⁾ Mon. Germ. Hist. Poetarum Lat. Medi Aevi, tom. I. pars. I. Berolini 1880. 92. old.

³⁾ u. o. 93. old.

⁴⁾ Érdekes körülmény, hogy a VIII. század végén Richbod a lorsche apát és trieri érsek († 804.)!

1. ábra. A Codex Aureus 9. kánonlapja.

is, a készség is a diszes kéziratok elkészítéséhez?) Az írás szépségéből és Dagulf nevéből azonban nem lehet megállapítani Codex Aureusunk keletkezési helyét. Ez a két adat csak föltevésekre jogosít.

Nem valószínű, hogy olyan jeles kalligraphus, mint Dagulf, valamelyik félreeső kolostorban remekelt volna a Hadrianus pápának szóló ajándékon s a többi diszes kéziraton, melyeken a kezenyoma látszik. Nem valószínű, hogy Nagy Károly híres Scholája mellőzésével egy távoli kolostor lakóját bizza meg akár a zsoltáros könyv, akár más diszes kéziratok elkészítésével. Nem valószínű, hogy egyebütt a betűmintáknak, az ornamentalis disznek annyi példájával rendelkezettek volna, hogy az íráshoz szükséges arany és ezüst, a festékanyagoknak s a bekötésre szolgáló elefántcsontnak olyan bősége találtatott volna, mint Aachenben. 796-ig ott volt Alcuin, a művészi lelkű, tudós angolszász bencés, akinek tollából folyt a kéziratok díszére szolgáló számos vers, aki a Vulgata szöveg reformjának mozgó ereje, a képzőművészetek lelkes barátja, igazi irányító szellem — akár Nagy Károly tanácsában, akár a Schola Palatina élén. Aachenben megvan a kedvező, sőt a legkedvezőbb milieu. Hozzáfogható a frank birodalom egyéb kulturális pontjain nincs sehol.

A Codex Aureus *keletkezési évét* ma még lehetetlen megmondani. A Godesscalc csoportnak egyetlen biztosan keltezett kézírata van: a Godesscalc evangelistarium, mely a 781 és 783. közötti időben készült. A Dagulfpsalterium 795-ben, I. Hadrianus halálakor már készen volt; hogy mely években dolgozott rajta mestere, az eldöntetlen. Az Adacodex első írója — Menzel szerint — a VIII. század utolsó vagy a IX. sz. első évtizedében fáradozott a codexen. Biztosat nem állíthat senki! Így vagyunk a gyulafehérvári Codex korával is. Csak sejtés tehát, s nem utolsó szó e tárgyban, ha Codexünk keletkezési idejét 783 és 795 közé teszem. Később íródott, mint a Godesscalc evangelistarium, de valószínűleg megelőzte a Dagulfpsalteriumot.

Egyébként azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ilyen diszes kézirat nem készült egy év alatt. Ha a csukárdi plebános, Heinricus, gyönyörű Missalja elején és végén ugyanazt az

¹⁾ Ilyenformán Menzel régi feltevése sem esnék el teljesen. Ha nem is Aachenben, legalább egy aacheni kéziratról másolhatták az Adacodexet.

MCCCLXXVII. évszámot használja, elhisszük ugyan neki, hogy egy év alatt készült el szépséges munkájával, de annál nagyobb csodálkozásunk kezének ügyessége fölött. A Codex Aureus elkészítéséhez azonban nem volt elég egy rövid esztendő! Mig az aranyos szöveg íródott s a számtalan szép keret kialakult, bizonyára sokat fáradt Dagulf keze. Nem beszélhetünk tehát a keletkezés esztendejéről, legfeljebb éveiről.

A paläographikus bizonyító anyagot mérlegelve a következő biztos eredményekhez jutunk: a *gyulafehérvári Codex Aureus* Nagy Károly korának értékes, szép alkotása, — tagja a *Godescalc codex* csoportnak, — s első része a Vatikánban őrzött *lorschi evangeliumos könyvnek*; mestere — legalább is jórésztében — *Dagulf, a híres kalligrafus*. Keletkezésének helyét és pontos idejét a rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján eldönteni nem lehet. Valószínűleg 783—826 között készült Aachenben.

A képzőművészeti és szövegkritikai vizsgáldás ugyanazon eredményekhez segítenek, mint a paläographiai tanulmányozás.

II.

Dagulf a klasszikus világ és a renaissance között áll. Abban a korban, mikor a népvándorlás erős hullámverése elül s a Muzsák ismét megszólalnak. Művészi érzését nem fejleszthette a müncheni, párisi vagy római pinakotékákban. Mestere nem Pinturicchio volt s vetélytársa nem Michelangelo. Ami reá hatott, az a keresztény szír művészetnek egy-egy nyugatra gördülő hulláma s Italia mozaikképeinek és codexművészetének egy-egy kópiája lehetett. Kevés volt, amit láthatott, kevesebb, amit hallhatott. Anatómiai vázlatokat nem készíthetett, festőiségről, perspectiváról talán sohasem is hallott. Művészete sok tekintetben öntudatlan, nagyon sokszor csak jó kópiázás. Figuralis részeiben ma már tökéletlen, ornamentális alkotásaiban azonban meglepően gazdag, nehezen megközelíthető és gyakran mintaszerű. A legfinomabb árnyalatok megteremtésében, egy parányi tér leleményes, változatos kihasználásában szinte utólrérhetetlen.

A Codex Aureus nemcsak egy futó percre káprázatos. Színeinek pompájában, rajzmotívumainak gazdagságában, ecsetkezelésének biztosságában, lehellétszerű finomságában mindig élvezetet nyújt. A tizenegy századot, mi népek és világ részek fölött annyi katasztrófával teljesen vonult el, szinte sértetlenül viselte el. Mintha szépsége megbűvölte volna Lorschnak annyi rablóját.

Százhárom lapján az írás aranyhasábjai köré ékes, színes keret készült. De semmi egyhanguság bennük! Színezésükben, rajzaikban annyi a változatosság, hogy 103 keretet lehet megkülönböztetni. A keretekben elhelyezkedő rajzmotívumok száma pedig éppen kétszerannyi.

Vonaldisz és növényi motívumok egyaránt szerepelnek a keretekben. A legváltozatosabb mértani alakok, a pont és számtalan összetétele, egyenesen haladó, vagy cik-cakba törő vonalak, aranyos rácsozat és máanderrajz váltakoznak stilizált virágokkal. A vonalak gazdagságát túlszárnyalja a színek bősége. Minden keret minium négyszögbe van foglalva. A vékony piros vonal után aransáv következik, melyet egy hasonlóan széles ezüstös szalagból újból minium vonal választ el. Majd ismét piros és arany vonal fut alá, hogy az ezüst sávot elválassza a tulajdonképeni keretdisztől. Ebben azután a színskála mindenféle tónusa végig élvezhető. Biborlapon aranyinda fut végig hullámos vonalban, amott hamvas-kék alapon fehér guirlande vonul el, majd meg biborrácsozat aranyos alapon. Itt egyszerű zöld lombdiszt foglal be az aranyos-ezüstös külső négyszög, amott sötét alapból nefelejts fejcskék válnak ki, vagy egy csomó virágkehely sorakozik egy szárra fűzve. Egy helyütt a római emlékekből ismerős „ökörsem” tűnik elénk, másutt állati motívum, egy egy hal vagy rejtélyes hosszúnyakú madár odavetett alakja bontakozik ki az alapszínből. Mikor a szem már elfáradt a színek és vonalak tündéries játékban, valami széreányebben kidolgozott mintán pihenhet meg, amelyen csak egy-egy viola vagy halványkék sáv jelentkezik.

A motívumok elhelyezésében szabályszerűség van. Minden keret négy függőleges és két vízszintes oszlopból áll. Az így kialakuló nyolc keretrész sarkain, belső és külső párhuzamos tagjain rendszerint egyforma a mintázat, úgy, hogy egy-egy keretben rendszeren 3—4 motívum különböztethető meg. A keretek sarkaihoz apró aranyos négyszögek kapcsolódnak miniumba foglalva s három minium pettyel vagy apró hurokkal ellátva. A 19r — 73v oldalaknak, melyek Sz. Máté evangéliumát tartalmazzák, kis arany-négyszögei végig pettyesek; azelőtt és azután nagyon kevés kivétellel¹⁾ piros hurkok nyúlnak ki a négyszögek sarkaiból.

¹⁾ A 4r, 4v, 6r, 14r, 14v oldalakon a pettyezet látható, az 1r és 1v oldal arany kereteihez pedig semmi sem járul.

2. ábra. Szent-Máté evangéliumának előszava.

Finom ecsettel, pepecselő gonddal, fáradságos munkával készült a 103 keret. Az utolsó előtti leszámítva, elnagyolásnak, felületességnek alig van nyoma. Az idő is megkímélte rég elporladt embereknek ezt a szép munkáját. Csak egy ellenségük akadt. A keretek ezüst szalagja, mely elkezdett oxidálódni, fényét veszítette és marja-marja a környező színeket. Különösen a sárgának nagy ellensége. Messzire benyomul a sárga mezőre és feketére festi.

A kereteknél is tökéletesebbet alkotott a Codex Aureus művésze a tizenkét kánonlapon. Az egyhangúan folyó számsorokat diszes oszlopok fogják közre. Az oszlop alapzata vagy csonkagúla vagy a rendes kigömbölyödő tórus. Formában és színezésben egyaránt változatos; néha-néha olyan, akár egy megfordított levéldiszes oszlopfő. Az alapot ezüstös vagy aranyos párnázat választja el az oszlopszártól. Ugyanez a változatosság a színezésben. A legtöbb oszlop hengerded márványiömb benyomását kelti. A márványozás motivumai közé elkeveredik néha egy-egy nevetséges, torz emberfő: a csapongó képzeletnek játszi alkotása. Erős kapitélek szélesednek el az oszlopszár fölött. Lombosak és színesek, de különböznek a korábbi részekről. Arra nagy gondja van a művésznek, hogy unalmassá ne váljék. Ha az alapzat sötétkék volt, arany párnázatot helyez föléje, az oszlopszárat a lila különböző tónusaival márványozza, de az oszlopfőt már kárminvörös-sel festi meg. Van érzéke az árnyékolás iránt is. Nem tűri az egyhangú, színes mezőket, hanem egy-egy finoman megvontsötétebb tónussal töri meg azokat. Oszlopfődő lapjait ismét arannyal és ezüsttel festi ki.

Négy oszlop közül a két belső és két külső egyformák. Ha ötödik is jut egy lapra, az magányosan áll szinpomájában. Az oszlopok drága terhet hordanak. A belsők fölött kisebb anyivék emelkednek. A két külsőt széles, erős ívezet köti egybe. Minden egyes nagy ívet izléses diszítés tölt ki. Stilizált levélminta, perspektivikusan elrendezett mander és egyszerűbb vonaldisz váltakoznak bennük. A motivumok már a keretektől ismerősek, de kidolgozásuk még azoknál is gondosabb.

Az oszlopfőt fedő lap szélén, közvetlenül az ívezet mellett két-két virágszál nyulik fel nyolc kánonlapon. Az ívezetre pedig rendszerint egy-egy madár lép. A madarak közül a páva, phoenix, sas, fácán, kakas, daru és a kacsza könnyen felismerhetők. A két fácán mézet lop virágok kelyhéből, a nyolcadik kánonlapon egy-

pár kakas harci hévvel tör egymásra, a következőn pedig egymásik pár mintha a fedőlapon szunnyadó csöndes kacsákra rontana. Az ívezet alkotta félkörben egy négyszögalakú, bíborra festett síkon az illető kánonlap száma olvasható ilyenformán: „Canon primus, in quo quattuor“ (t. i. evangelistarum referuntur concordantia capitula). Hat kánonlapon angyalok tartják e biboros jelző táblákat. Az angyalok ábrázolásában elevenség, ifjú, lüktető erő nyilatkozik meg. A ruházat szabadon omlik a jól megrajzolt alakokra. Arcukon ifju báj, önbizalom és szépség látszik. A Codex későbbi figurális alkotásainál sokkal jobbak, egynehány közülük Fra Angelico ecsetjére méltó. Festőjük a test árnyékolását barna és zöld színekkel, a világosabb részeket fehérrel fejezték ki. Az angyalok arcai kicsinyek, szemöldökük magasra vont, bántó aránytalanság nélkül, hajzatuk színe barna — benne egylágy vörös tónussal. Mozgékony lények, akik tényleg elvégzik reájuk bízott munkát.

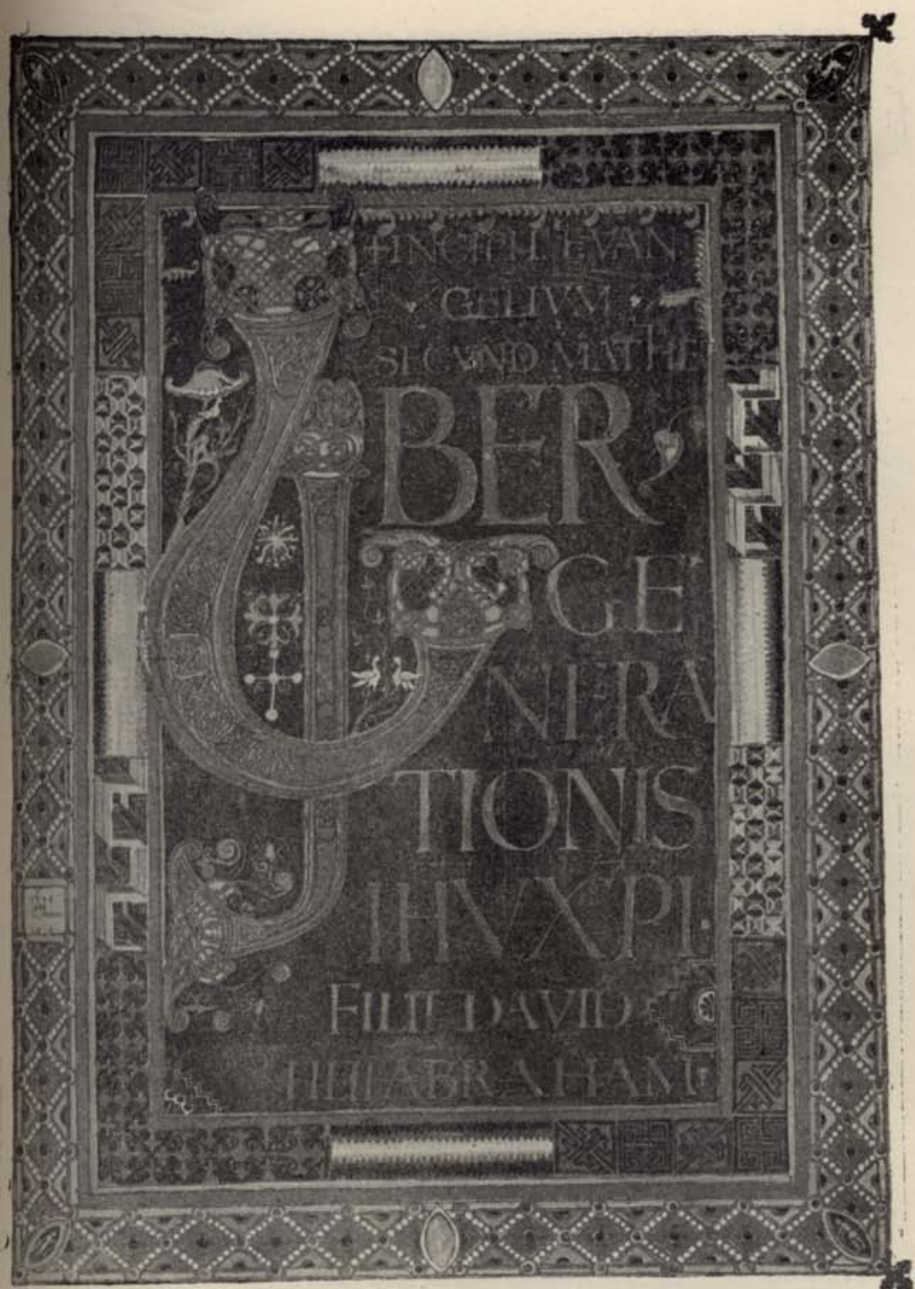
Kivülők a kánonlapoknak egyéb figurális díszük is van. Mintha a katakombák festészete ujult volna fel e karolingi codexben, parányi kiadásban! Mintha egy némaságra kárhoztatott, de beszédes szónok: lopva néhány szót mégis eimondana. Mintha kijátsszaná valaki a Libri Caroliniban foglalt tilalmat s alkotó erejét legalább kisdéd, de nagyon sikerült alkotásokban akarná bemutatni. A nagy ívezetekben elszórva piros, kék, zöld kerüléklapok válnak ki s rajtuk néhány fehér ecsetvonással megrajzolt filigrán alakok. A kis alakokon kivehetők az utánok lebegő római paenula, a testnek drámai természetes mozdulatai, rendkívüli arányosság a tagokban s gyakran a thema is, amiért megrajzolódtak. Egy helyt két búcsuzó alak látható, jobbra-balra tőlük egy-egy P betű. Talán Szt. Péter búcsúzik Szt. Páltól. Másutt egy fekete alak közeledik bottal kezében egy barnás sziklán ülő alakhoz. Mintha Krisztust kísértené meg az ördög. Alatta egy ágyban fekvő beteghez, talán Péter napához közeledik a fehér Krisztus. Majd meg mintha a jerichói vakot látná az ember, akinek szeméhez nyúl az Üdvözítő. Az utolsó kánonlapon egy halász ül a parton s horgot bocsát a vízbe. Az egész csak egynehány vonás, a mennyire a kisdéd alapon egyáltalában kezelhető a legfinomabb ecset is, de minden vonás kifejező eleven és a tárgyat megszólaltató. Egyes ábrázolások kétségtelenül evangéliumi jelenetek, mások valószínűleg csak életképek, de mind friss tevékeny, akárcsak az élet, melyet festőjük ellesett. E gemmaképekkel a Codex további részeiben is találko-

zunk még. A két biborlap keretezésében 14 van belőlük, az evangelisták fölött elvonuló izezetbe is jut egy-egy, sőt hátul a 46v és 47r oldalon az írás hasábjai keretezésébe is jutott még 12 gemmakép. Sason, griffen kívül magános emberi alakokat lehet rajtuk megkülönböztetni. Hogy van-e valami összefüggésük az evangéliumi szöveggel, azt nem sikerült megállapítanom.

A 14r lap valami újat, szokatlant nyújt. Mielőtt megkezdődne Priscillianus bevezető értekezése Szt. Mátéről és evangéliumáról, egy képet rajzol elénk a Codex írója, melyen megjelenik előttünk az a háromszor 14 „generatio“, kiket Szent Máté Krisztus nemzetségfájából felsorol. A négy oszlopon nyugvó tengernyi kép felső részében, mintegy emelvényen, Krisztus trónoló és áldó alakja foglal helyet. Kisebbitett mása annak a nagy Krisztus alaknak, mely a Codex egyik biborlapján látható. Az emelvény előtt és két oldalán három csoport római ruhába öltözött alakot pillantunk meg, amint egyik kezükkel köpenyüket emelik fel, a másikkal pedig Krisztusra, szent ivadéukra mutatnak. Minden csoportból kiválik egy aranylapra festett mellkép mellette kapitális betűkkel a szükséges magyarázat: ABRAHAM, DAVID, IECHONIAS, hiven Szent Máté szavaihoz (I. 17.)¹⁾ A 43 alak közül leg szebb és legsikerültebb az Üdvözítő jól megrajzolt alakja, a 42 „generatio“ a Codex figurális rajzainak szintáján alul marad. Sem a szemek nézésében, sem a karok tartásában nincs elég változatoság és természetesség. A kép eszméje azonban páratlanul áll a karolingi művészet reánk maradt alkotásai között.

Ami hiányosság mutatkozik Krisztus ősei ecsetelésében, azért bőven kárpótol őt levéllel tovább Szent Máté evangéliumának első lapja. Kettős, dúsan díszített keretben biborlapon olvasható az: „Incipit evangelium secundum Matheum Liber generationis IHV XPI Filii David Filii Abraham“ soronkint váltakozó arany és ezüst kapitális betűkkel. E lapon minden diszes. A keretek betétjei, a különben olyan ünnepélyesen egyszerű kapitális betűk, főleg pedig az „L J“. Amint a 3. ábrán látható, a két betű a biborlap jórészét elfoglalja. A betűk főszíne az arany, de ezüst és

¹⁾ «Omnes itaque generationes ab Abraham usque ad David generationes quattuordecim, et a David usque ad *transmigrationem Babylonis* generationes quattuordecim, et a *transmigratione Babylonis* usque ad Christum generationes quattuordecim». L. a 2. ábrát.

3. ábra. Szent-Máté evangéliumának kezdőszavai.

miniumvonalak is futnak rajta végig. Belsejüket fonadékdísz tölti ki, ugyancsak sűrű, dús fonadékdísz foglal helyet két-két végükön. Mellettük szerves összefüggés nélkül virágos ágak nőnek ki, melyeken madárcák ülnek. A két betű között kisebb kereszt alatt az Apocalypsis A és O-ja olvasható. Ami szabad hely maradt a bi-boralapozáson, azt is kitöltötte Dagulf ernyőalakú s egyéb díszítéssel.¹⁾

Sokkal kevesebb erőt és művészetet fordított azonban már az író Sz. Márk evangéliumának bevezető soraira. Frissen tündöklő piros és kék lécezetben arany és ezüst csikok futnak át, rajtuk szép nagy fekete kapitálisokkal az: „incipit Evangelium“ sat. Az egyetlen díszlet a sorok szabad végén álló két felkete indadísz. Nem annyira pompázó iniciáléval, mint inkább a külső keret szokatlanul széles, gondos és erős kidolgozásával jelezte az író, hogy új szakasz határánál állunk.

Mindkét evangélium előszava előtt bemutatja a Codex írója az illető *evangelistát* szimbolumával együtt. Szt. Máté széles iádaszerű trónuson és erősen duzzadt párnán ül; lábai zsámolyon nyugszanak. Mellette íróképlet áll, — két oldalról pedig egy-egy sötéten márványozott oszlop emelkedik. Az oszlop fő fedőlapjaiból magas, vékonyszálú virágdísz nő ki. A két oszlopot széles, erős ívezet köti egybe, az ívezet belsejében a legnagyobb izléssel árnyalt kagylódísz fut végig. A félköralakú felső térben egy nőies képű pirosszárnyú angyal alakja látható, feje körül váltakozó arany és ezüst csikokból kialakult kagylónimbusszal. Baljával az égre mutat, honnan a sugalmazást várja, jobb kezével írásra készen tartja a nádat az előtte levő nyitott könyv felé. Ugyancsak a várakozás perceit éli az evangelista is. Baljában a nyitott könyv, jobb kezében a nádszál, melyet a sugalmazás vétele után rögtön be fog mártani a mellette levő tintatartóba, hogy telerőjje az üres lapokat. Tévesen megrajzolt fejét gyér, őszbevegyülő vöröses haj fedi, ugyanilyen színe dús szakállának is. Tágranyított nagy szemével mereven néz, arcán szelid jószág és nemes komolyság ül. Magasravont szemöldökeit és kellemesen förmált száját fekete vonalak határolják. Ilyen színű a pupillája, s kissé görbült orrának al-

¹⁾ Ez az oldal emlékeztet legélénkebben a Dagulpsalterium 25r lapjára!

só határolása. Az egész alak körvonalaiiban mindenütt e fekete színnel találkozunk. Az evangelista kék tunikája fölött lila stóla részlete látszik s az egész alakot bőven befödi a piros köpeny. A dús redőzött szabadon omlik alá, sejtetve az idomok helyzetét és arányait. De a bal váll túlságosan szűk s a törzs aránytalanul vastag. Egyébként elég sikerültnek mondható a testnek rajza. A főből apró háromágú sugarak nyulnak bele az evangelista arany-nimbuszába. A csupasz lábakon a sarú szíja látható. A háttérben lágy lila tónusú dombok emelkednek, zöld és lila fákkal. Még távolabb egy háznak félkörívű négy ablaka és enyhe körben vonuló fala látható.

Sz. Márk evangelista társához hasonló ládaszerű széken és színes pulvináron ül. Mellette nem az írókészlet, hanem egy polcon álló nyitott türes könyv látható. A két oszlop szára már nem egyenes, hanem csavarmenetben emelkedik felfelé. Az oszlopszár mezejét szőlőfürtök és indák s egy, talán szüretelő alak töltik ki. Az arany kapitélek fölött itt is növényi dísz emelkedik s tarka, pikkelyes betéti ívezet vonul át. Az evangelista szímboloma mint vad oroszlán jelenik meg, mely karmaival az evangelium nyitott könyvét tartja. Feje körül az aranyos nimbusz részlete ragyog; barna szárnyainak vége már azúrkék. Az evangelista társához hasonlóan szintén szakállas, de fejét dús barna hajzat fedi s ovális arca jól meg van rajzolva. Hússzínű, miként Sz. Máténál, fehér vonalak fejezik ki a világosabb részleteket. Szemei nagyok mint Máténak. Szemöldökei éppen olyan feltűnően magasravont fekete vonalak. Jobb karját kissé természetellenesen magasra tartja s a kezében levő nád-toll írásra kész. Balkezevel a nyitott könyvet fogja és hallgatózik. A sugalmazást várja. Piros tunikája és violaszínű széles togája van. A ruha redőzetei között jól kitetszik testének minden idoma. A ruhának fénylő részei már nem aranyvonalak sejtetik, hanem fehér csíkok. Egészben jól megrajzolt alakján csak a jobb láb szélesen álló ujjai, a jobb karnak nagyon merev tartása s a szemek ferde nézése kevésbé sikerültek. Mögötte egy háznak fala s rajta arany-rácsos ablakok láthatók.

A Codex Aureusnak legdíszesebb, leggondosabb rajza a 18v lap Krisztus alakja. Kék mandorlától körülveve aranytámlás trónuson ül az Üdvözítő. Testét kék tunika és barnás toga fedi. Balkeze az élet könyvén pihen, jobbját görög áldásra emeli. Szép ovális ifjú arca bajusztalan és szakálltalan. Dús barna haja szabadon om-

lik alá két vállára. Finom, egyenes orra és kisdud szája van. Tágranyított nagy szemeknek a magasravont két, fekete szemöldök kissé merev kifejezést ad. Homlokán egy háromszálú hajtincs nyílik elő a szétválasztás helyéről. Fejét aranyos nimbusz övezi; a nimbuszon három irányban sugarak futnak végig. Az ifjuság ereje s az örök-kévalóság nyugalma ömlik el alakján. Minden gondosan kidolgozott rajta. A testnek sötétebb színeit zöldes tónus fejezi ki, a ruházaton pedig fehér és fekete csíkok emelik ki a világosabb és sötétebb helyeket. Az aranyos trónusról függöny hull alá, két lecsüngő szára gondosan fel van aggatva a trónus oszlopfáira. A mandorla körül körív fut; benne määnder és félkörművű dísz váltakoznak nyolc angyallal s az evangelisták körbe foglalt szimbolumaival. A bíbor alapozáson két hexameter arany kapitális betűi olvashatók; azután a määnderdíszszel, stilizált keresztekkel, gemmaképekkel ékes, széles, kettős keret következik. A keretek sarkain legalább alúl, még jól látható Dagulfnak három levélcikkbe nyúló jele.

Arra a kérdésre, hogy mind e díszítmény és ragyogó rajz Dagulf ecsetje alól került-e ki, az a válasz, hogy az evangelisták képei valószínűleg nem az ő alkotásai. Dagulf jobban rajzolja meg az emberi testet, s az arcnak árnyalásait a Godesscalc csoportban szokásos zöld tónussal fejezi ki. Az a körülmény, hogy az evangelisták képei féllapra festve csak oda vannak ragasztva, az írott szöveg pergamennyalábjaihoz, szintén valószínűvé teszi az evangelisták képeinek későbbi származását. Talán a keretek sarkain levő különböző miniumos jelzések szintén arra vallanak, hogy a kereteken sem egyedül dolgozott Dagulf, hanem esetleg társul vette egy ügyeskező tanítványát. Mintha kevesebb művészi készség és kevesebb finomság látszanék azokon, melyeknek sarkain a hurkos jelzés áll. Akármint legyen is, az eltérések nem a művészi iskolának, hanem legfeljebb két különböző művésznek eltérései.

A paläografikus sajátágoknál szembetűnőbben sorolja a Codex Aureust *művészi dísz*e a Godesscalc-csoportba. Igaz, hogy a Codex Krisztus-képe a reichenai iskolának két kódexében, a heidelbergi Sacramentariumban s a darmstadti Gero-códexben is megtalálható.¹⁾ De egy pillantás a tökéletlenebb képekre rögtön meggyőz arról, hogy csak gyarló másolatokkal van dolgunk. Oechel-

¹⁾ L. Oechelhaeuser: Die Miniaturen der Universitätsbibliothek zu Heidelberg. I. Heidelberg, 1887. 32. és köv. old., továbbá 1. és 9. t.

4. ábra .A Majestas Domini. A. C. A. 18 r. l.

haeuser megjegyzése, hogy a heidelbergi Krisztus-képnek valószínűleg volt valami régebbi jó előképe, a Codex Aureusnak Krisztus-képében kellő támasztékot nyer.

Nem ezekkel a X. századbeli codexekkel rokon azonban a mi Codex Aureusunk. Akár a Gero-codexet nézem, akár a Bambergből Münchenbe került evangeliumos könyvet, mindenütt csak egy életerős művészi iskolának sokáig tartó hatását látom. Igazi vérbeli testvér-códexeknek csak a Godesscalc csoport már ismert tagjai mondhatók. Ha a Vatikánban őrzött Iorchi könyvnek Lukácsát vagy Jánosát nézem¹⁾, s elkezdem összehasonlítani az oszlopokat ívezetet, szimbolumot, az evangélista ruházatát, tartását, az írókészletet, támlásszékét a fehérvári Codexből ismert motívumokkal, rögtön megtalálom a kapcsolatot, mely a fehérvári codexet a Godesscalc-csoporthoz fűzi s mikor szemügyre veszem a soissonsi evangeliarium 124r lapján levő Krisztus-alakot, könnyen felismerem benne a 14r lap kedves Krisztusképét²⁾. A londoni codex írója (Harley. n 2788) épen úgy kezdte Sz. Máté evangéliumát, ahogy Dagulf a fehérvári codexben³⁾. S aki a soissonsi evangeliarium szépséges kánonlapjait nézi, nem tudja eltagadni a fehérvári codexszel való nagy hasonlatosságot. Mindaz, amiben Haseloff a Godesscalc-csoportművészi ismertetőjeleit látja, föltalálható codexünkben⁴⁾. Az alakoknak feketén megvont körvonalai, a világosabb helyeknek csikokkal, néha aranycsikkal való föltüntetése, az arcszínezésben föllépő barna, piros és zöld elemek, szóval a technikai eljárásnak számos fontos részlete — a művészi motívumok közöisége mellett — a felületes szemlélő s az alaposan vizsgálódó számára egyaránt könnyen meghatározzák a Codex Aureus helyét a művészettörténelemben. Ahhoz a nagy iskolához tartozik, melyet a trieri Ada-codexről vagy a párisi Godesscalc-evangelistariumról neveznek el, amely régi nyugati kéziratokból táplálkozva s a szír művészet elemeit is fölszedve nagyot és maradandót alkotott a könyvillusztráció terén.

¹⁾ Beissel: Vatik. Miniaturen. V. t. és Sauerland-Haseloff i. m. 57. és 61. t.

²⁾ L. Die T. Adahandschrift. 34 t.

³⁾ Warner: Jllum. Manuscr. in the Brit. Mus. Ser. IV.

⁴⁾ L. Sauerland-Haseloff i. m. 131. old.

Nem szabad a Codex Aureus úgy felfognunk, mintha minden előkép nélkül szükkölnének. A rajzmotívumok gazdagsága nem magyarázható meg csupán Dagulf alkotó készségéből. A vonal-dísz raffinált formáiban ismerős már az ír codexekből. Columba Dublinban levő, evangéliumos könyve Máté evangéliumának kezdőbetűiben nagy hasonlóságot rejteget a mi pompás iniciálénkkal.¹⁾ A kánonlapok növény- és máanderdíszei római emlékekből s a pompeii házakból ismerősek. Azok az állatok, melyek a Godescalc- és soissons codexek híres képén, az ú. n. Fons vitae-n láthatók, előfordulnak M. Lucretius pompeii házában is. Nem kell eredetüket épen a messze keleten keresnünk.²⁾ Ha sikerül Szíriának és Egyiptomnak ma még jórészt ismeretlen műemlékeit megismernünk, ha előttünk lesz színes képmásokban a Nyugaton őrzött codexeknek egész művészi anyaga³⁾, akkor bizvást eldönthetjük, hogy a fehérvári Codex Aureus s az egész Godescalc-csoport művészete minő gyökérszálakból táplálkozott, vajjon volt-e akkora hatása a szír keresztény művészetnek a karolingi korra, aminőt Strzygowski tulajdonít neki. Egyelőre csak annyit látunk, hogy Dagulf és társai a régi római keresztény művészekről tanultak, azokról, akiknek kezei a katakombák falain s a régi bazilikák mozaik képein fáradtak.

III.

A Codex Aureus szövegének ismertetésével röviden végezhethetnénk, ha megismételnök, amit a magyar irodalomban végre már kimondották, hogy Sz. Máté és Sz. Márk evangéliumait tartalmazza Szt. Jeromos bevezetésével Eusebius kánonjaival együtt. De a szöveg részletesebb ismertetésével ujbb bizonyítékot nyerünk codexünk származására és korára nézve és sikerül megállapítanunk azokat az irodalmi összefüggéseket, melyek a karolingi kor különböző művészi iskoláihoz és nevesebb emlékeihez fűzik. Betekint-

¹⁾ L. Beissel: *Gesch. der Evangelienbücher* 108. old.

²⁾ Viszont az is kétségtelen, hogy az Etschmiadzin-evangelium kánonlapjain sok vonásra találunk, melyek a karolingi művészetben nagyon ismerősek. L. Strzygowski: *Bizant. Denkmäler* I. Wien, 1891. II. és III. t.

³⁾ E téren a franciák, kiknek kezében van a legtöbb karolingi kézirat, felűnő lassan dolgoznak. Bastard híres műve még régies technikával készült s alig kapható. Meg kell várnunk míg a tavaly alakult »Société Française de reproductions de manuscrits a peintures« megkezdé nagy vállalatának, a »Corpus picturarum manuscritorum codicum«-nak közzétételét.

hetünk egyúttal a Vulgata történetének egyik érdekes részletébe: a Nagy Károly korában megkezdett szövegjavítás munkájába.

Egy néhány adat a szöveg részleteiből tüstént meggyőző arról, hogy codexünk semmi közelebbi viszonyban nincs a toursi kéziratok csoportjával. A toursi kéziratok például Máté evangéliumát 81 fejezetre osztják, Sz. Márkét pedig 46-ra. A Godesscalc csoport tagjaiban azonban Sz. Máté könyve 28 fejezettel szerepel, Máté pedig 13-al. A toursi kéziratok is közlik Sz. Jeromosnak Damasushoz írott levelét (Novum . . .), úgyszintén az ismeretlen szerzőtől származó „Plures” kezdetű értekezést, de rendesen mellékelik Eusebiusnak Carpiánushoz címzett dolgozatát a kánonokról (Ammonius) és Sz. Jeromos állítólagos levelét e kánonok használatáról (Sciendum). Sohasem közlik azonban e bevezető részeket olyan sorrendben, amilyenben codexünk vagy a hozzá közelálló karolingi kéziratok.

A szöveg részletesebb közlése élénken szemlélteti a Godesscalc-csoporthoz való tartozást.

1^r JNCJPIT | PRAEFATJO | SCI HJERONJM | PLURES...
3^v VJVJS CANENDAS

4^r BEATO PAPAE | DAMASO | HIERO | NJMUS | NOVUM
OPUS . . . 6^r PAPA BEATISSIME . . .

Ebben a sorrendben a két bevezetés a karolingi kéziratok közül még csak négyben szerepel. T. i. az Ada-codexben, a soissons-i evangeliariumban, a Bibl. Nat. 8849. számú kéziratában s a Bibl. Vat. Urb. 3. sz. codexében.¹⁾ 7^r-rel megkezdődnek Eusebius Kanonjai, az utolsó a 12^v lapra került. 14^r JNCJPJT ARGUMENTUM | MATHEUS EX JUDAEA QUI ET LEVJ . . . Az eretnek Priscillianus [† 385] evangéliumi bevezetése mely lassan-lassan belekerült a legtöbb középkori szentírás codexbe. 15^r végződik a következő szavakkal: EXPLJCJT | ARGUMENTUM . . . Nyomán utána: JNCJPJUNT | CAPITULA, s ezzel elkezdődik a Godesscalc-csoportra annyira jellemző 28 részre osztott rövid tartalomjegyzék, NATIVITAS XPI | MAGORUM MUNERA. Ezekkel a szavakkal még a Godesscalc-csoportban is csak az Ada codex tartalomjegyzéke kezdődik. A többiek ugyanazon fogalmat más formában nyújtják: Nativitas Christi. Magi cum muneribus veniunt. 17^r lapon

¹⁾ A három első a Godesscalc csoportba osztja Berger, a negyedik a rheimsi iskola műve.

EXPLJCJUNT | CAPITULA | EVANGELJJ | SECUNDUM | MATTHEUM . . . Közben elszórva az Ada-codexre annyira emlékeztető aranszegélyű piros lévőldisz.

18^v a Majestas Domini képe fölött s alatt a következő hexameterek olvashatók:

QUATTVOR ERGO VJROS ANIMALIA SCA FJGURANT
SACRA SALUTIFERJ NARRANTES MVNERA XPI.

A vers költői kifejezése az Apoc. IV. 6. 7. következő verseinek: „Et in conspectu sedis tamquam mare vitreum simile crystallo: et in medio sedis, et in circuitu sedis quattuor animalia plena oculis ante et retro. Et animal primum simile leoni, et secundum animal simile vitulo, et tertium animal habens faciem quasi hominis, et quartum animal simile aquilae volanti.” A vers szerzőjében *Alcuinust* sejtjük. A ő tollából eredtek különböző időben ezen:

„Marthei et Marci, Lucae liber atque Johannis
Inclita gesta tenens salvantis saecula Christi.”

(Mon. Germ. Poet. I. 1. 287. old.)

Hinc quadriga Dei, cherubin comitante refulget
Quae Christi in mundum tempora sacra sonat.
Matheus, Marcus, Lucas simul atque Johannes
Scribentes Christi gesta sacra Dei.”

(Mon. Germ. Poet. I. 1. 291. old.)

Időmériékes versek s neki tulajdonítja Berger az Ada-codexben olvasható következő sorokat:

„Hic liber est vitae paradisi quatuor amnes
Clara salutiferi pandens miracula Christi.”

Annyira hasonlók e gondolatok és kifejezések, hogy Berger példája szerint mi is Alcuinusban kereshetjük a fehérvári Codex Aureus versének szerzőjét. Különben Hrabanus Maurus, Alcuinus jeles tanítványa, mintha mesterét utánozta volna egyik oltárfeliratában:

„Quattuor ergo viri scriptores rite probati
Sancti evangelii haec loca sancta tenent.”

(Mon. Germ. Poet. II. 228. old.)

19^r lapon Sz. Máthé evangeliumának szövege kezdődik. Variánsai érdekesen tüntetik fel származását. *Negyven* különböző helyét összehasonlítva a karolingi szentírás-codexekkel, a következő eredményre jutottunk:

39-szer azonos vele a trieri Adacodex javított szövége (Ada 2)
39-szer " " a soissons-i evang. (Bibl. Nat. 8850.)
32-szer " " az abbnvillei evang. (Bibl. de la ville
d'Abbeville n. 1.)

24-szer " " az Arsenal-Bibl. n. 599. codexe.

21-szer " " a Harley Nr. 2788. evang. (London).

A régebbi tours-i kéziratok közül:

13-szor azonos vele a zürichi Alcuin-biblia (C. I.)

s 15-ször " " a bambergi Alcuin-biblia (H. I. 5.)

A későbbi tours-i kéziratok közül már:

30-szor azonos vele a Lothar-evangelium (Bibl. Nat. n. 266.)

27-szer " " a Vivianus-biblia (Bibl. Nat. n. 1.)

A rheimsi iskola kézíratai közül:

25-ször azonos vele az Ebo-evangelium (készült 830 körül.)

s 33-szor " " II. Károly 2. biblijája (Bibl. Nat. n. 2, készült
865. után).

A legjobb Alcuin-bibliának tekintett Codex Vallicellianus

18-szor azonos az egybevetés eseteiben, s

22-szer a karolingi kor legélményesebben illusztrált biblijája, a S. Paolo fuori le mura apátság híres kézírata.¹⁾

E számok elég érthetően beszélnek. Távol állanak szöveg dolgában Codexünkötől más karolingi iskolák korai kézíratai. Az azonosság növekedő számán látható azonban a N. Károly korában megkezdett szövegreform térfoglalása. A késői tours-i és rheimsi kéziratok feltűnően sokszor megegyeznek Codexünk szövegével s vele együtt a legjobb Vulgata-kéziratokkal. A szövegreform először a Godesscalc-csoportban fejeződött be. Szemmel látható még e csoport keretén belül is a szöveg javulása a Harley 2788. s az Ars. Bibl. 599. sz. codexektől a soissons-i és lorsch-i evangeliariumokig. Az Ada-codex első írója még gyarlóbb kézíratai másolt. Csak a második író ismerte azt a javított szöveget, mely után a soissons-i és lorsch-i codexek készültek. Az egyforma variánsok feltűnően magas száma eléggé bizonyítja a három codex nagyon közeli rokonságát.

Corsen, akinek módjában volt a lorsch-i evangeliarium második részét egybevetni a soissons-i codexszel, arra az eredményre ju-

¹⁾ L. Die Trierer Ada-Handschrift 46. és köv. II.

tott, hogy a két kézirat szövege teljesen azonos, s velük két esetet leszámítva megjegyzik az Ada-codex is. Ezzel a Vat. Pal. 50. jelzett kéziratnak Codexünkhöz való egyébként is szembeszökő viszonya teljes beigazolást nyert. Korát se szabad oly messzire kitolnunk ahogy Beissel és Haseloff tették, akik a IX. század második felében készült munkának tekintik. Nem lehet újabb, mint a soissons-i evangeliarium, amelyet Jámbor Lajos 827. husvét ünnepén ajándékozta soissons-i Saint-Medard egyháznak.

Ez az évszám egyébként a legszélső határ, ameddig a lorsche evangeliarium megírásának korában mehetünk.

A Szent Márk evangéliumára vonatkozó részek: bevezetés, tartalomjegyzék, szövegvariánsok csak megerősítik azt, amit Szent Máté szövegéből kiolvastunk.

IV.

A IX. század derekán a lorsche evangeliariumnak az egykorú katalógus szerint csont táblái voltak. A bekötés egyik fele ma a Vatikán Museo Sakrojában van, a másik része 1853. óta a londoni South Kensington Museum tulajdona. Graeven a két domborművű elefántcsont lapnak külön tanulmányt szentelt, melyben arra a következtetésre jut, hogy azok Iustinianus korából való bizanci művek másai. Abból a leírásból, melyet a Londonban levő részről nyújt, meg lehet állapítani, hogy az elefántcsont lapok domborműve s a szöveg képei között szoros összefüggés van. A kánonlapok ivezetei és gazdagon tagolt oszlopszárai, Máté szimbolmának kagylós nimbusza, a dús redőzetű ruházat, a „ragyogó görög szemek“, az elefántcsont lapon is plasztikus kifejezést nyertek.¹⁾ Egy érveléssel több, hogy a lorsche evangeliarium keletkezési helyét Aachenben, a Scola Palatinában keressük, ahol megvolt a mód és művészi készség díszes kéziratok és remek művű plasztikus munkák készítésére, s ahol a szentírási szöveg reform munkáját N. Károly rendeletére sikerrel kezdték és folytatták is. A lorsche evangeliariumban minden adat Aachenre mutat, s nem hisszük, hogy a VIII. század végén vagy a IX. század elején bárhol is sikerült

¹⁾ L. Sauerland-Haseloff i. m. 135 old.

volna egyebütt annyi diszes kéziratot minden járulékaival együtt elkészíteni.

V.

A gyulafehérvári Codex Aureus történetére vonatkozólag döntő fontosságú az a bejegyzés, mely a vaticani folytatás utolsó lapján olvasható: „Renovatus ac ligatus est liber iste sub reverendissimo domino praeposito Ebenhardo de Wassen monasterii lorr-sens. anno dni (MCCCC) LXXIX. Ligatus per Johannem Fab(er) de Selligenstat vicarium ecclesiae Wormaciensis.“¹⁾ E bejegyzésből látható, hogy a kézirat s vele együtt a gyulafehérvári is a lorschei bencés apátság tulajdona volt. Nincs semmi okunk kétségbevonni, hogy ez az evangeliumos könyv azonos azzal az „Euangelium pictum cum auro scriptum habens tabulas eburneas“-szal, melyet egy 850 körül írt lorschei könyvjegyzék első helyen említ fel.²⁾ A kézirat további történetére vonatkozólag fontos a XV. század második feléből származó fentközölt bejegyzés és egy XVI. századbeli krónika, mely szerint a lorschei könyvtárt 1555. év folyamán Frigyes pfalzi választófejedelem heidelbergi könyvtárába vitette.³⁾ 1622. szeptemberében Tilly hadai elfoglalták Heidelberget s a várost úgy látszik részben fosztogatták is. Talán akkor szakadt két részre az aranyos lorschei codex és fedőlapja úgy, hogy 1623-ban, mikor Bajor Miksa az egész Bibl. Pal.-t XV. Gergely pápának adományozta, valószínűleg nem volt már együtt a két darab. Hogy milyen úton jutott Migazzi bíboros érsek tulajdonába, nem tudjuk. Talán a galgóczi Migazzi-archivum felvilágosítással fog majd szolgálni. Az a föltevés, mintha Migazzi Rómából hozta volna magával, minden valószínűséget nélkülöz. Giorgi, aki a Vat. Pal. Lat. n. 50. kéziratot és elefántcsont lapját 1743-ban megjelent művében magasztalva írja le, bizonyára tudhatta, hogy megvolt-e még a közelmúltban a kézirathoz tartozó Máté és Márk evangeliuma. S e körülményt nagyon természetesen szóvá teszi a munkájában, annál is inkább, mert nem egy érdektelen darabról, hanem egy

¹⁾ Beissel: Vatik. Miniaturen 10. old.

²⁾ L. Cod. Vat. Pal. Lat. n. 1877.

³⁾ Falk: Beiträge zur Rekonstruktion. etc. 48 l.

szervesen összefüggő ügyről van szó. Giorgi azonban hallgat a hallgatása bizonyíték amellett, hogy a gyulafehérvári codex nem is jutott már a Vatikánba. Talán ajándék, talán rablás útján került el lorschei társaitól.

Batthyány 1785-ben vette meg a lorschei aranykönyvet mintegy 5000 más kötetrel együtt Migazzi bíborostól, régi jó barátjától. Így jutott a jeles bencés apátság karolingi kincse a Rajna vidékéről a Maros mellé, egy elpusztult kultúra helyéről pusztuló kultúrák helyére. Habent sua fata libelli!¹⁾

Dr. Szentiványi Róbert.

Krisztus monogramm Poetoviából.

¹⁾ A *Codex Aureus* eddigi irodalma: a »Könyvkiállítási Kalauz« 2. kiadásában (Könyvkiállítási emlék. Budapest. 1882. 100. és 102. old.) Pulszky Ferenc szentel neki néhány, jórészt téves szót s Csontos János írja le rövidesen. A 97. old. egyúttal a *Maiestas Domini* képnek hasonmását közli. — Dedek Crescens Lajos a »Magyarország Tört. Emlékei« 77. és 78. old. néhány sorral kiegészíti Pulszky és Csontos leírását. Közli egyébként a vállalat a Codex négy képének mását is, közöttük Sz. Máté bevezető sorainak eléggé sikerült, csak nagyon világosan tartott színnyomatú képmását. — Varju Elemér a Batthyány könyvtár kincseit érdemük szerint méltató dolgozatában három oldalt szentel Codexünknek. (A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Budapest 1899.) — A jelen értekezés írója pedig a »Közművelődés« 1910. 30. számában közétette a Codexre vonatkozó leg-
őbb fontos adatot. — A külföldi irodalomban sejtelmeken kívül nincs egyéb a lorschei aranykönyvről.

Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül első főesperestségei.

A ki csak egy kissé beletekintett az erdélyi püspökség régi történetébe tudja, hogy az erdélyi püspök hajdan Erdélyen kívül is gyakorolói joghatóságot, még pedig akkora területen, hogy annak kormányzására külön helytartót tartott. E helytartót latinul „vicarius extra Mezes“, magyarul meszeselvi (meszesentúli) helytartónak hívták, mert hatalma a Meszes hegységtől északnyugatra első területre terjedt ki.

Másutt már kifejtettem, hogy az erdélyi püspökségnek ezen utóbb annyi czélszerűtlen és káros kiterjedése eredetileg nagyon bölcs és szükséges intézkedésből származott. Akkor, midőn Szent-István a mai Kolozsvárt megalapította az erdélyi püspökséget, a Szamosvölgye még oly kevésbé volt benépesítve, hogy annak lakosai püspök és káplalant még nem tudtak volna eltartani. Hozzá kellett csatolni tehát a Meszesen túl is olyan területet, a melynek lakosai már jobb módúak, megállapodottabbak voltak s így annyi tizedet tudtak adni, hogy abból az erdélyi püspök és papság megélhetett. Biztosan, oklevélből tudjak, hogy Szent-László is így tett, midőn az eleinte csekély számú és vad népségtől lakott zágrábi püspökséget alapította. Hozzá csatolta ugyanis Szala megyének délnyugati csúcsát, a Dráva és Mura folyók balpartján (s ennek maradványa az, hogy a Muraköz ma is a zágrábi püspökséghez, illetőleg ma már érsekséghez tartozik) s ezek lakosai voltak a zágrábi püspökség első tisztviselői és tizedfizetői. Oklevéllel igazolt példa áll tehát előttünk arra nézve, mi vezette első királyunkat az erdélyi püspökség megyéjének ilyen kijelölésében.

Az erdélyi püspök meszeselvi helytartója 3 századon át, mint oklevelekkel igazolhatjuk, hol Tasnádon, hol Szatmárnémetiben lakott, de joghatóságának s ezzel együtt az erdélyi püspökségnek meszeselvi határait csak úgy tudjuk megállapítani, ha a hozzátartozó

főesperestségek kiterjedését ismerjük. Ezt óhajtjuk e kis értekezésben ismertetni.

I. Sásvári főesperestség. A XIV. és XV. századokban, mikor az erdélyi püspökség teljes kiterjedésében pompázott, az egyházmegyében északról dél felé haladva a következő főesperestségek voltak: ugocsaí, szatmári, szolnoki, krasznai, dobokai, kolosi, ozdi tordai, küküllei, telegdi, fehérvári, kézdi és hunyadi. Vetekedett tehát az erdélyi egyházmegye a főesperestségek számára nézve az esztergomival, sőt kettővel még azt is felül multa, mert az esztergominak 11 főesperestsége volt, az erdélyinek 13.

A 13 közt azonban hiába keressük a sásvári nevét. Pedig ilyen is volt.

Kétségtelen ez abból, hogy 1230-ban, midőn II. András király a Szatmárral szemben, a Szamos jobb partján eső Németi (később Szatmár-Németi) városnak szabadságokat osztogatott, többek közt ezt is elrendelte: „Azt a papot tarthatják, a kit akarnak, és ezt a *sásvári* főesperest minden hatalma alul kiveszszük a városuk határán termő tizednegyeddel együtt. Az erdélyi püspök tisztelendő Rajnald atya ezen rendelkezésünkhöz és szabályozásunkhoz beleegyezését és hozzájárulását adta“. ¹⁾

A sásvári főesperestségnek tehát ott kellett elterülnie a Szamos jobb partján.

Még világosabban megjelöli ezt IV. Orbán pápának 1264-iki levele, a mely magának az akkori sásvári főesperestnek, Ivánkának előadása nyomán készült. Ezt írja ugyanis a pápa: „Előttünk megjelenvén előadtad, hogy a te sásvári főesperestséged Magyarország végső részén esik, úgy hogy közte és a tatárok országa közt teljességgel semmi emberi lakás nincs s így annak évi jövedelme 9 márka ezüstöt meg nem halad“. ²⁾

Mint hogy 1264-ben a tatárok a mai Moldvát és Bukovinát birták s itt voltak határosok Magyarországgal, világos, hogy a sásvári főesperestség csak Erdély vagy Szatmármegye keleti részén lehetett. Tudjuk azt is, hogy Máramaros csak 1290 után kezdett népesedni és épen azért csak ez időtájt, 1299-ben keletkezett az erdélyi és egri püspökök közt heves vita Máramaros hovátartozó-

¹⁾ Fejér: Cod. Dip. III/2. 212.

²⁾ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. 90.

sága felett. Szatmármegye keleti felére tehát 1264-ben nagyon rá illett azon leírás, hogy közte és a tatárok közt egészen lakatlan föld terül el.

A sásvári főesperestség tehát a Szamos jobb partján, Szatmármegye keleti részén terült el s ha e vidéken kutatunk, csakhamar megtaláljuk azt a községet is, a melytől hajdan nevét vette. A Tisza mellett most a Tisza jobb, de hajdan bal partján, vagy legalább is a Tisza szigetén, a mai Ugocsa megyében ott van Sásvár község. Még a XIX. század elején is, mint Lépszky térképén látható, Szirma fölött egy ág kiszakadt a Tiszából és egyenesen Tisza-Ujlaknak tartva Sásvár körül szigetet alkotott.

De még biztos adatunk is van arra nézve, hogy e Sásvár egykor az erdélyi egyházmegyéhez tartozott. Az erdélyi egyházmegyről szóló pápai tizedjegyzékbe világosan be van írva, hogy 1335-ben „Petrus sacerdos de Saswar solvit III grossos et XXXIII denarios montanos“.1)

Kétségtelen tehát, hogy a sásvári főesperestség e tiszamenti Sásvártól vette nevét és Sásvártól Szatmár-Németiig terjedt.

E területen, mint a pápai tized jegyzékeiből kitűnik, a XIV. században már az ugocsai főesperestség állott. Ebből azonban csak az következik, hogy Sásvár vagy a tatárok berohanása, vagy a Tisza áradása miatt elhanyaglott és így a főesperest a biztosabb, könnyebben megközelíthető Ugocsa várába (Nagy-Szöllőssel szemben a Tisza balpartján) kezdé összegyűjteni az őt illető quartákat (tizednegyedeket) és így erről a főesperestség új nevét kapott. Megtörtént ez más egyházmegyében is, mint pl. az egriben, a hol a sombolyi (sumbuni) főesperestség nevét 1330 táján pankotaira változtatták.

A pápai tizedjegyzékből megállapíthatjuk azt is, hogy a sásvári, utóbb ugocsai főesperestségnek egészen természetes határai voltak: északon a Tisza, délnyugati irányban a Szamos, keletről a Máramarost Szatmártól és Ugocsától elválasztó hegyek. E háromszög hegyein voltak a plébániák: Nagy-Szász (most Szászfalu), Fejér-Gyarmat és Berend. E vonalokon belül estek a következő plébániák: Sásvár, (Tisza-)Becs, Kölcse, Penyige, Szekeres, Csegöld,

1) Monumenta Vaticana Hungariae. S. I. t. I. 119.

Géc, (Komlód-)Tótfalu, (a kivett Szatmár-Németi), (Batiz-)Vasvári, (Sárköz-)Ujlak, Lázári, Sáp, Piliske, Rozsály, Gacsály, (Kis-)Namény, Tisztaberek, Halmi, (Nagy-)Palád és (Fekete-)Ardó.¹⁾

II. Szatmári főesperestség. Ennek főhelye is épen úgy a főesperesti kerület szélén esett, mint a sásvárié (vagy később ugocsaie). A Szamos balpartján eső szatmári vár volt kiinduló pontja a főesperesti látogatásoknak és gyűjtőhelye a tizednegyedeknek és így erről kellett elnevezniök.

Területének kijelölésében nagy hibákat követ el a Beke-Ortvay-féle leírás. Mindjárt kezdő mondata: „E nagy főesperességet éjszakon a Szamos határolta Vásáros-Naménytől Nagy-Kolcsig, mely már, bár innen fekszik a Szamoson mégis az ugocsaie főesperességhez tartozott“ hibás, mert mint láttuk, az ugocsaie főesperességhez nem Kolcs, hanem Kölcsé tartozott. Még hibásabb abbéli állítása, hogy Kolcstól kezdve a főesperestség túlterjedt volna a Szamoson felnyúlva a Túr, Ternezely és a Szászár forrás vidékéig²⁾ és a Lápos alsó folyása szintén ehhez tartozott volna, mert, hiszen e vidék az egész középkoron át az egri egyházmegye alkatrészét tette s okozója lett annak, hogy 1566 után az egész Szatmármegye az egri püspökséghez csatoltatott.

Az egyes plebániák meghatározásában pedig nagyot boilik a Beke-Ortvay-féle leírás, mert szerzőik nem tudták, hogy a középkorban Szatmármegye sokkal tovább terjedt nyugatra, mint ma. Ennél fogva az oly tisztán kiirt „Babur“ azaz Nyir-Bátor megyés egyházat Batárral egyeztetik, pedig ez Ugocsamegyében van s a Szamos jobb partjától is messze esik. Nem tudják kitalálni, hogy Bezuge, Bozuka csak tollhiba Rezuge azaz Reszege helyett s ott van ma is Piskolt mellett. Eszük ágába sem jut, hogy Pechunthaza Petunthaza, Potuneháza nem egyéb mint a régi Petenyeháza, most Petneháza, hanem ráfogják, hogy az Patóháza. Összetévesztik Kántor-Jánosi és Csenger-Jánosi falvakat és ez utóbbit Avas-Ujvárossal egyeztetik, pedig egy betűhasonlóság nincs köztük.

¹⁾ Mon. Vaticana Hung. S. I. t. I. 107—108, 121—22, 134—35. E helynevek Beke-Ortvay-féle megfajtése annyiban hibás, hogy Pilike (= Peleske) és Penge (= Penyige) plebániákat egynek veszi és Kulchey (= Kölcsé) nevet Kolcsra magyarázza, pedig ez már a Szamos balpartján van!

²⁾ Magyarország egyházi földreírása. Szerkesztette Ortvay Tivadar. II. 666.

Ennél fogva egész újból kell e főesperestség határait kijelölni. Ezek voltak: északkeleti irányban a Szamos és a Tisza, nyugati irányban a Nyírség, délen pedig az Ér folyócska. E határok közt az 1332—37 években ezen megyésegyházak (piébániák) állottak: I. a Szamosmentén: Krassó-Amacz, Szatmár, Vetés, Csenger, Csenger-Jánosi, Szamos-Ujlak, Czégény, (e két utóbbi most a Szamos jobb, az hajdan balpartján, mert a Szamos medret változtatott). II. a Szamos és Kraszna között: Erdőd, Piskárkos, Zsadány Bagos, Tyukoel, Kocsord. III. a Kraszna és Tiszamentén: Majtény, Dománhiha (Domahida) Börvely, (Nyir-) Csaholy, Máté (-Szalka), Namény, Varsány (Vassány). IV. az Ér és Nagy-Károly környékén: Endréd (egyszer hibásan Lydred), Dengeleg, Reszege, Mező-Petri, (Nagy-) Károly, Bere, Vada. VI. a Nyírségen: Píricse, (Nyir-) Bátor, (Nyir-) Vasvári, Gebe, Derzs, (Kántor-) Jánosi, Petneháza, (Nyir-) Mada¹⁾.

Már e régi 34 megyésegyházból is látjuk, hogy a szatmári főesperestség hajdan nagy és bőtermő vidékre terjedt ki. De még pontosabban megismerhetjük területét az utolsó valóságos főesperest peréből.

Utyeszenity Fráter György halála után, mint tudjuk, Ferdinánd király május 26-án Bornemissza Pál veszprémi püspököt erdélyi püspökké nevezte ki. Ez pedig, még mielőtt lejött volna Erdélybe, 1553. jun. 4-én kinevezte Illicini Pétert, a későbbi nagyszombati gimnázium híres igazgatóját szatmári főesperestté. De mire lejöttek, akkorára ősz lett. A főurak addig rátették kezüket a tizedekre és így a főesperesteknek abból járó negyedekre is. Többek közt Ecsed várának ura, Báthory András is lefoglalta a szatmár-megyei tizedeket.

Illicini Péter azonban egyuttal híres jogtudós is volt és azt hitte, hogy perrel megnyerheti az elvesztett tizednegyedeket, ha nem is természetben legalább pénzben. Összeíratta tehát a szatmári főesperestséghez tartozó azon falvakat, a melyekből a tizedeket 1553-ban és 1554-ben Báthory szedte össze és felíratta, hogy azok tizednegyedei pénzben mennyit érnek.

Megtudjuk ez összeírásból, hogy a XVI. században a szatmári főesperestség már három alesperestségre volt felosztva: a csen-

¹⁾ Momementa Vaticana Hungariae. S. I. t. I. 108, 116, 134 II.

gerire, a portelekire és a mátészalkaira. Ezekhez a következő városok és falvak voltak csatolva:

I. Csengeri alesperesség: Krassó, Kis-Kócs, Nagy-Kócs, Kóród, Dobrács, (ma Dobrács-Apátiba olvadt), Keres (ma ismeretlen), Petyén, Ombód, Pálfalva, Zsadány, Gyűlvész, Vetés, Óvári, Csenger, Csenger-Jánosi, Pátyod, Porcsalma, Tyúkvel, Ura, Csenger-Ujfalu, Bagos, Dob, Domahida, Tagy (most puszta), Majtény, (Esztró-) Szentmiklós, (Tőke-) Terebes, Piskárkos.

II. A porteleki alesperességhez tartoztak: (Ér-) Endréd. Dengeleg, Vasad, (Tyúkszer-) Apáti, Körtvélyes, Ovad (Piskolt mellett), Reszege, Szaniszló, Csomaköz, Bere, Tiba (puszta), Bobáld (puszta), Kaplyon, Peti (puszta), Kálmánd, Börvej, Fény, Vada, Csanáros, Válah, Mérek, Szentmárton (most puszta), Száldobágyterem (most Pusztaterem), Fábiánháza, Ecsed.

III. A mátészalkai alesperességhez tartoztak: Bárháza (most puszta Ér-Mihályfalvától északra), Penészlek, Fülöp (most puszta), Szennyes (most puszta), (Nyír-) Lugas, Mokra (most ismeretlen), Nyír-Bétek, Ömböly (most puszta), Szalmád, Encsencs, Pircse, Pilsd, Bat (puszta), Császár, Gebe, (Nyír-) Medgyes, (Nyír-) Csaholy, (Máté-) Szalka, Hódász, Derzs, Kántorjánosi, Őr, Vaja, Pályi, Dobos, Vitka¹⁾.

Természetesen Szatmár, Nagy Károly, Ócsva, Vásáros-Namény városok és egyéb helységek is a szatmári főesperesttséghez tartoztak még, de nincsenek a jegyzékben, mert azok tizedeit nem Báthory András foglalta el.

Ez adatokból nyilvánvaló, hogy a szatmári főesperesttség haddan a mai Szabolcsmegye keleti részére és Biharmegye északkeleti csúcsára is kiterjedt. Látni azt is, hogy eredetileg természetes határai voltak, nevezetesen északkeleten a Szamos és Tisza, nyugaton a nyíri homokterület, délen a mai Ér-Tarcsától Esztró-Szentmiklós az Ér folyócska és azután az erdőségek.

III. A szolnoki főesperesttség középszolnoki része. Ebből indult ki a szolnoki főesperesttség megalakulása, ennek lakosai mentek feljebb a Szamos mentén Dész környékére új falvak alakítása végett. És mégis erről nem maradt fel oly részletes jegyzék, mint a belsőszolnokiról. Csak mikor az egyes papok nem az alespe-

¹⁾ Történelmi Tár. 1881. 258—60.

restnek, hanem egyenesen a pápai adószedőnek fizették be a rájuk rótt jövedelemtizedet, fordulnak elő a pápai tizedjegyzékben középszolnoki papok.

Persze ezek kikeresése nagyon fáradságos és sok helyismeretet kíván. Azért nem is bíbelődtek vele az Ortvay-féle leírás szerzői. Kénytelenek vagyunk tehát egyenesen a pápai tizedjegyzék egyes adatait itt összeállítani s így megállapítani, hogy ezek a szolnoki főesperestség középszolnoki plébániái.

Az 1333-iki feljegyzésben előfordulnak: Johannes sacerdos de Hodod solvit grossos X. Johannes sacerdos de Ordo solvit XXV grossos. Andreas sacerdos de Beebenk solvit VIII grossos¹⁾. 1336 ban megint csaknem egymásután fizetnek: Petrus sacerdos de Margita solvit I denarios montanos. Petrus sacerdos de Mened solvit III grossos. Nykolaus sacerdos de Zampto solvit VI grossos. Johannes sacerdos de Karaznazeg solvit II grossos. Dominicus sacerdos de Sancto rege solvit XX denarios. Martinus sacerdos de Malnuspetri solvit I grossum et X banales. Nicolaus sacerdos de villa s. Jacobi solvit V grossos et XVIII denar. Johannes sacerdos de Hodod solvit X grossos. Nycolaus sacerdos de Zampto solvit V grossos²⁾.

Igy összeállítva látjuk, hogy ezek mind a régi Közép-Szolnok megye területén állottak. Ott van először is Hadad (Hodod), ettől keletre (Szamos-) Ardó (Ordo) és a kis Menyő (Mened) megyéségyházak. A Kraszna völgyén állott s akkor még Közép-Szolnokhoz tartozott Kraszna-Béltek (Beebenk) is, mert mint láttuk a szatmári főesperestség nem nyult lejjebb Piskárkosnál. E tájon állhatott, talán Kraszna-Czégény tájékán az a kis Krasznaszeg nevű megyéségyház is, a melynek papja 1336-ban 2 garast fizetett.

Odább az Ér mentéről 2 plébániát jegyez föl a tizedjegyzék: (Ér-) Szentkirályt (de Sancto Rege) és (Tasnád-) Szántót.

Tasnádtól délnyugatra az úgynevezett Usztatóvölgye egész a Berettyóig hajdan szintén Közép-Szolnokhoz tartozott s csak 1422 után csatoltatott Biharmegyéhez. Aki ezt tudja, az mindjárt

¹⁾ Monumenta Vaticana Hungariae S. I. t. I. 119.

²⁾ U. o. 141.

rá jön, hogy a „Margita“ és „Malnuspetri“ megyésegyházak a mai biharmegyei, Berettyómenti Margita és Molnos-Petri (Mó-nus-Petri) községekben állottak.

E megyésegyházak tehát mutatják, hogy a szolnoki főesperestség régebbi része a Szamos és Berettyó közé esett.

Az erdélyi egyházmegye hajdani határa e szerint Szalacstól délnyugati irányban haladt s Vedres-Ábránynál ért a Berettyó-hoz. Ettől kezdve a mai szilágymegyei Porczig a Berettyó volt természetes határ a váradi és erdélyi püspökségek közt.

IV. A krasznai főesperestség. Hogy külön krasznai főesperestség volt, azt az oklevelekben előforduló krasznai főesperestek világosan mutatják. De felemlíti maga a pápai tizedjegyzék is. Sajnos azonban plébániáinak névsorát nem iktatta bele a számadás-készítő az ő jegyzékébe. Egyenesen neki fizető krasznai papok közül is csak ezeket jegyzi föl:

1332. Stephanus sacerdos de Batus in archidiaconatu de Karazna solvit IX grossos¹⁾.

Thomas sacerdos de Nagfalu solvit XXV grossos²⁾. 1333. Paulus sacerdos de Perechuni solvit VI grossos³⁾. 1336. Albertus sacerdos de Nog solvit XXXII denarios⁴⁾.

Ezek közül azonban az első megyés egyház neve Batus ferdítve van, mert Batus helység sem most nincs, sem hajdan nem volt Krasznamegyében. De ha tudjuk, hogy a *t* és *c* betűk a tizedjegyzékben gyakran fölcseréltetnek, a Bacus alakból könnyen ráismerünk, hogy ez tulajdonkép Bagos-t (a mai Szilágý-Bagos) jelenti. Ezenkívül még Nagyfalu és Perecsény megyésegyházat sorolja föl a tizedjegyzék és így annak határaitól pontos képet nem nyerhetünk.

Különben a krasznai főesperestség úgy bele volt ékelve a magas hegyek és a szolnoki főesperestség közé, hogy nagygyá soha sem fejlődhetett. A míg a telegdi és fejtúró az új telepítések-

¹⁾ Monum. Vaticana Hungariae. S. I. t. I. 98.

²⁾ U. o. 105.

³⁾ U. o. 119.

⁴⁾ U. o. 141.

kel óriási nagyokká lettek, a krasznai 22—24 egyháznál többre nem emelkedhetett.

Igy is láthatjuk azonban, hogy az erdélyi püspökség meszeselvi része akkora terjedelmű volt, hogy maga is elég gondot adott volna egy püspöknek. A helytartó éppen nem volt alkalmas és hatalmas ily nagy terület papságát és lakosságát az üdvösségre vezető uton megtartani s így nem csoda, hogy ez volt a második hely Magyarországon, a melynek papjai a kath. egyházból nyíltan elszakadtak.

Dr. Karácsonyi János.

Árpádkori feszület Sepsiszentkirályról.

A gyulafehérvári egyházmegyei múzeumról.

Már több alkalommal is szólottam e tárgyról¹⁾, s midőn ehelyt újból felemlitem az egyházmegyei múzeumok ügyét, nem azért teszem azt, hogy annak szükségességét hangsúlyozzam, miután meg vagyok arról győződve, hogy ebben valamennyien egyetértünk; arra sincs szükség, hogy annak felállítását sürgessük, mert az, hála Istennek nálunk már megvan: de igenis szükségesnek tartom, hogy annak fejlesztése érdekében néhány dolgot itt is elmondjak, s azután — folyóiratunk feladatához hiven — néhány tárgyat egyházmegyei múzeumunkból ismertessek.

Az egyházmegyei muzeumoknak bármás célja van: 1) megmenteni és megőrizni régi egyházi emlékeinket a biztos pusztulástól; 2) azokat megfelelő helyre összegyűjtve a kutatóknak és a nagyközönségnek is hozzá férhetővé tenni; 3) szemléltető eszközt nyújtani az egyházi archeologia tanításához.

Ugyanis mindennapi szomorú tapasztalás igazolja, hogy kisebb műemlékeink — mert itt különösen ezekről szólunk — keletlenül gondozva nincsenek. Nem keressük azt, hogy kiket terhel a felelőség e téren, nem is teszünk senkinek szemrehányást, de annyi bizonyos, hogy itt évszázakra terjedő mulasztás történt, melyet amennyire lehet nekünk kell helyrehoznunk. Igaz, hogy ami elveszett, tönkrement, azt már vissza nem szerezhetjük, de iparkodjunk megőrizni és konzerválni azt, ami még megvan. Régi egyházi emlékeink legnagyobb része nincs már használatban, de ha nem gondozzuk azokat, maguktól is tönkremennek. Régi

¹⁾ A többi között a IX. kath. nagygyűlésen, a budapesti I. egyházművészeti tanfolyamon, a »Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. évfolyamában, a »Köz-művelődésben» s más lapokban.

egyházi ruhák a nedves sekrestyében hanyodnak, képek, szobrok s más egyebek a lomtárban hevernek: pedig ezeknek egyedüli méltó helyük az egyházmegyei múzeumban volna!

Tudjuk az is, hogy jelenleg az egyházmegyei múzeum a püspöki aulában van. Amint azonban az anyag csak egy kissé is felszaporodik, ott többé nem maradhat. Hová vigyük tehát a tárgyakat, s hol állítsuk fel az egyházmegyei múzeumot? Erre csak egy feleletünk lehet: a Batthyáneumban. Legyen ott egybegyűjtve minden egyházi régiségünk, a rómaiaknak ugyanis van már megfelelő helyiségük és gondozásuk és alkalmasabb helyet azoknak keresve sem találhatnánk. A Batthyáneum tágas termei, s különösen a most üresen álló első terem, mintha csak erre lenne teremelve, s ha a papnevelő intézet felépül, igen könnyen lehet még egy-két termet hozzávenni.

Minden múzeumhoz felügyelő, igazgató szükséges, a Batthyáneumban ez is megvan, nem kell messze keresnünk. A Batthyáneum élén mindig kiváló emberek állottak és a jelenlegi igazgatóban is megtaláljuk úgy a kellő szakképzettséget, mint a munkakedvet és jóakaratot, mely az ilyenféle dolgokban első sorban szükséges. A rendezés fárasztó munkájánál mindnyájan segítünk neki. Ami kevés költség az első berendezéshez szükséges, majd csak előkerül valahonnan, ha másképpen nem, összegyűjtjük. Mindig voltak és lesznek olyan önzetlen és nagylelkű mecénások az egyházmegyében, akik az ilyen kiváló kulturális tényező nemes céljaira szívesen áldoznak. És hogy mi se maradjunk el, ezennel az erdélyegyházmegyei múzeum fentebb vázolt felszerelési költségeire egyelőre felajánlom — a magam és a munkatársak nevében — a „Batthyáneum“ első kötetének tiszta jövedelmét.

Föltétlenül szükséges azonban, hogy a múzeum, mihamennyire rendbe jő, úgy a tudományos kutatók, mint a nagy közönség részére bizonyos meghatározott időkben rendelkezésre álljon. Gondoltam arra is, hogy jó volna a múzeum állandó támogatása érdekében, ha megalakítanók az erdélyegyházmegyei múzeum egyesületet. De tekintettel arra, hogy van már egy ilyenirányú tudományos egyesületünk, meg azután mai napság annyira igénybe van véve a közönség a sokféle jótékony és kulturális egyesületi adóval, hogy nem tartom célszerűnek, legalább most nem, még egy újabb adóval megterhelni az amúgy is görnyedező vállakat. Esetleg kérhetünk az államtól is segítséget. A „Muzeumok és Könyv-

tárak Országos Főfelügyelősége" évenként ezreket és ezreket oszt ki hasonló célokra, mi is kaphatunk onnan, ha a kívánt föltételeket teljesítjük. Ezek között első a nyilvánosság, második a szakszerű felügyelet.

Nem tartozik hozzánk s nem is akarunk a szemináriumi oktatásba beleavatkozni, csakis azon óhajunknak adunk kifejezést, vajha a mi egyházmegyénkben is mielőbb elrendelnék az egyházi archeologia tanítását — egyenlőre elég lenne a III. és IV. éveseknél heti 1 órában, — úgy, mint az már a legtöbb hazai papnevelő intézetben megtörténik! S milyen jó hasznát vehetjük a múzeumnak ezen előadásoknál!

Végül pedig az erdély-egyházmegyei múzeum jövője érdekében felkérem mindazokat, akik e sorokat olvassák, s akiknek hatalmában áll, hogy nézzenek jól körül a templomukban, a plébánián, s ha valami olyat látnak, amelyről azt gondolják, hogy a múzeumba való, küldjék azt be a Batthyáneum igazgatójának. Nem hiszem, hogy akadna egyházközség Erdélyben, mely a plebánosát ebben a szándékában megakadályozná, ha felvilágosítja őket, hogy miről van szó. Különben is e tárgyak a legnagyobb részben használaton kívül vannak, azután meg a tulajdonjog továbbra is a templomé marad, amely a tárgyakra alkalmazandó feliratokon is kifejezésre fog jutni. Kétes esetekben a püspöki hivatal, a Batthyáneum igazgatója, vagy akár e kötet szerkesztője is szívesen szolgál felvilágosítással és utasítással.

* * *

1. Az oroszhegyi ciborium. A gyulafehérvári egyházmegyei múzeumban van a többi között két szép ciborium, amelyeket sietünk az elsőik közt bemutatni. Ciboriumnak nevezték a régiek az oltár fölé emelt sátozt is, manapság azonban általában azt az edényt értik rajta, melyben a szent ostyákat tartják. Alakja sokat változott: így a régibb középkorban voltak szelence (pyxis), torony (turris), és galambformájú (peristerium) ciboriumok rézből, arany vagy ezüstsől, melyeket gyakran igen szép zománcművel díszítettek. A csúcsíves síl korában a toronyalak lett általánossá, ennek egyszerű, de nemes képviselője az oroszhegyi ciborium is.

Vörösrézből készült s aranyozva van. Régente ugyanis a

1. ábra. Az oroszhegyi ciborium.

vörösrezt sokkal inkább használták az egyházi edényeknél, mint ujabban, s vésett vagy pontozott díszítésekkel látták el. Magassága 30, legnagyobb szélessége 7 cm. Talpa hatkarélyú, oldalai simák. Lapos nodusa bordázott, hatoldalú tengelyén a nodus alatt az **a b c d e f** betűket látjuk kivésve. Maga a kuppa is hatoldalú, egyetlen díszítését a közepén átvonuló felírás képezi, melynek azonban értelme nincsen, mert nem egyéb az mint az u. n. gót vagy barát minuskulákból alkotott abécé, még pedig a következő sorrendben:

a b c d | e f g h | i k l m | n o p | q r s | t u v.

Sajátságos jelenség, hogy középkori ötvösműveinken többször is találkozunk az abécé betűvel, melyeknek értelmük nincsen. Talán úgy fejthetjük meg e különös dolgot, ha azt mondjuk, hogy az ötvös valószínűleg akkor vésett ily értelmetlen feliratot a kehelyre, vagy ciboriumra, ha a megrendelő nem adott neki szöveget, tehát, mert szokás is volt feliratot alkalmazni, meg aztán üresen sem akarta hagyni az oldallapokat, betűket rakott oda egyszerű díszgyanánt. A ciboriumnak teteje is van, mely nyitható és zárható, mely tengely körül forog. Oldallapjai egész simák, tetejéről azonban a kereszt hiányzik.

E ciborium a XV. századból származik, erre mutat az írása, erre utal a stílusa. Erdélyi készítmény az bizonyos, de közelebbi meghatározást azért nem adhatunk, mert mesterjegye nincs. Különben is az ötvös-céhszabályok szerint a rezet nem jelölték meg, s a XV. században egyáltalában ötvösjegyek még nincsenek használatban.

Hasonló ciboriumokat láthatunk a nemzeti múzeumban és a szebeni Bruckenthal gyűjteményben is. Legszebb valamennyi közt a körtvélyesi (Szepesmegye) templomé, melynek oldalait Krisztus életéből vett jelenetek díszítik.¹⁾ Végül még csak azt jegyezzük meg, hogy a bemutatott ciboriumon nem a betűk vannak bevésve, hanem a környezet van kivésve, úgy hogy habár azok az oldallap síkjában fekszenek, mégis kiemelkedni látszanak.

Képünkön (1. ábra) a ciborium mellett egy *kanalat* láthatunk, mely szintén a múzeumban van, s melyet ugyancsak az oltáriszentséggel kapcsolatban használtak, s ezért célszerűnek tartottam a ciboriummal együtt bemutatni. Ezüstdől van készítve, nyele sodrott, alsó végén türkisszel díszítve. Lapján az Üdvözítőt látjuk a kereszten, a kereszt mellett pedig a Boldogságos Szűz és Szt. János alakjai vannak bevésve és kiéssé kidomborítva. A kereszt fölött a Szentlélek látható galamb képében. A kanál formája igen csinos, az alakok kivitele azonban már sokkal gyengébb.

Miután nálunk a kétszínalati áldozás nem volt szokásban, e kanalakat legfőleg a betegek áldoztatásánál használhatták. A protestáns egyházban már sokkal nagyobb kelendőségnek örvendtek, s többféle alakban is előfordulnak, így a brassai fekete templomban egy likacsos kanalat is találtam, melyet valószínűleg a borba esett legyek síb. kihalászására készítették.²⁾

2. A csikcsatószegi ciborium. Ezüstaranyozva, vert és vésett munka, magassága 18, öblének szélessége 8 cm. Míg az előbbi a csúcsíves korszak terméke, ez már határozottan a renaissance ízlés formáját mutatja, nem is régiebb a XVII. századnál (2. ábra).

Gömbölyű talpán, csinos arabeszkok futnak körül, nyele sima, mely után a többszörösen tagozott körte alakú modulus következik. Felső része tojásalakú, mely közepén nyitható; sarokra jár

¹⁾ Magyarország műkincsei I. k. 159. l., Az Ötvösség Remekei II. k. 1. l.

²⁾ Leírtam a »Régi brassai ötvösművek« c. munkámban. Budapest 1909. 47. l.

és kapcsos zárja van. Ugy az alsórész, mint a tető három nagyobb és három kisebb körbe foglalt stilizált gyümölcs, virág és levéldisszel van ékesítve, melynek egyes részei pontozva, mások vésve, ismét mások domború formában vannak kiverve. Az egész díszítés a renaissance ornamentika körében mozog, s általában jó hatást gyakorol a szemlélőre.

2. ábra. A csatószege ciborium.

tető jele. A betűk pedig a mester nevét rejtik. A XVII. században a brassai ötvösök között a következők neve kezdődött I. G.-vel: *Johann Gebell* senior és iunior, *Johann Gorgias* senior és iunior és *Johann Gross*, mind a XVII. század derekán élt és működött. Miután sem évszám, sem másféle közelebbi ismertető jel nincsen, azt már nem tudjuk eldönteni, hogy ezek közül melyik volt a

Talpán mesterjegy van. Ugyanis az ötvösök célszabályaik értelmében a XVI. századtól kezdve műveiket nevüknek kezdőbetűiből álló monogrammal látták el, melyeket mesterjegyeknek nevezünk, s ezek igen fontos támaszpontot nyújtanak az ötvösmű korának és eredetének meghatározásánál. Azért ujabban igen nagy súlyt fektetnek a mesterjegyekre, melyekkel kapcsolatban igen gyakran a város jegyét is megtaláljuk. Így az ismeretett ciboriumon ovális pajzsban I. G. betűket találunk, a pajzs fölött pedig egy koronát. A korona köztudomás szerint a brassai ötvösművek ismer-

csatószege ciborium készítője. Ezen példából is kitűnik, hogy milyen nehéz dolog a mesterjegyek megfejtése. Ugyanezt a mesterjegyet különben egy szebeni ezüst poháron is megtaláltam, mely jelenleg a Bruckenthal múzeumban van. De ha azt nem is tudjuk pontosan megjelölni, hogy a főtnevezett mesterek közül melyik volt annak készítője, azt már határozottan tudjuk, hogy hazai munka, még pedig brassai eredetű.

3. Az osdolai monile (formalium). Az ereklyetartóknak a középkorban többféle alakjuk volt: vannak kereszt, szekrényke, oltár, kehely, csésze, fej (herma), kéz s monstrancia formájú ereklyetartók, leginkább aranyból-ezüstből igen szépen diszítve, sőt néha kristályból is. A régibb középkorban a főpapok láncon függő kerek kapsulát viseltek nyakukban, ezek a *monilek* vagy *formaliumok*. Néha osculum pacis néven is előfordulnak, mert a bennük lévő ereklyét, melyet igen sokszor kristály üveg takar, a híveknek csókra nyújtották. Szép példányát látjuk ezen középkori formaliumoknak az esztergomi kincstárban¹⁾, s egy van a Nemzeti Múzeumban is²⁾.

Említettük, hogy a régibb középkorban a főpapok kereszt helyett a monilét hordták mellükön, így látjuk azt Széchy Dénes († 1465) esztergomi érsek sírkövén is kifaragva. De úgy látszik nemcsak a püspökök, hanem más papok is használták azt a szertartásoknál, legalább erre utal minket az a körülmény, hogy a mellékelt képen (3. ábra) látható monile Osdoláról (Háromszék) került az egyházmegyei múzeumba, a Nemzeti Múzeum példányát pedig Szebenben vették. Nem lehetetlen, hogy a betegekhez ebben vitték az Úrtestét, habár belső berendezése nem mutat erre, de kis korporale jól elhelyezhető benne. Az ereklye is ilyenformán kapsulába zárva s lepecsételve foglalhatott helyet monilénken, mely most egészen üres.

Az osdolai formalium két egymásra helyezett kerek lapból áll, átmérője 10 cm., ezüstből készült és aranyozva

¹⁾ Ismertette: Dankó (Ereklyetartók) 1880.; Pulszky K. (Arch. Értesítő XIV. k.), Czobor (Egyházművészeti Lap. IV. évf.), Magyarország műkincsei II. 243. l. stb.

²⁾ Ismertette a múzeumi Évkönyv 1907. évf., Supka a Karpathen II. 399. l.

van. A domború lapokat körülfutó három sodronykötél két körgyűrűt és egy medaillont alkot. A körgyűrűkben áttörtművű egymásbafo-
nodó növénydisz fut körül, mindkét felén egyforma. A középső
részbe foglalt medaillonok már eltérők: az előlapon kék zomán-
cos alapon — mely azonban jóformán teljesen lepattogott — az
Úr Jézus születését látjuk, amint az angyalok az égből lehozzák a
kisdedit, akit Mária és Szent József térdelve imádnak. Fönt az
Atyaisten áldó alakja látszik. A hátulsó felén Krisztus van ugyan-
csak domborműben feltüntetve, amint a kereszten függ, mellette

3. ábra. Az osdolai monile.

Mária és Szent-János állanak. A zománcnak — zöld és kék — itt
is csak nyomai maradtak meg. A hosszú ezüst lánc mutatja, hogy
ezt a monilet is nyakba akasztva viselték.

Egészben véve igen izléses és csinos munka, mely a XV.
század terméke; mesterjegy nincs rajta, s így csak annyit mondha-
tunk, hogy az erdélyi ötvösség egyik sikerült alkotásának tart-
juk, melyre méltán lehet büszke a fehérvári egyházmegyei mú-
zeum.

Veit Stoss Erdélyben.

Érdekes jelenség, hogy Németország két legnagyobb régi művésze magyarországi eredetű. Dürerről ez már kétségtelenül be van bizonyítva, Veit Stossra nézve még nincs ugyan egészen tisztázva a kérdés, de valószínű. Mindakettő ötös családból származott, mint a középkornak annyi más művésze, s mindkettőnek őse (atyja illetőleg nagyatyja) Nürnbergben telepedett le. Mindkettő önálló, eredeti nagy tehetség a cinquecento szellemében, mint Lionardo da Vinci vagy Michelangelo: Dürer festő, fa- és rézmetsző, építő, képfaragó és író egy személyben; Veit Stoss pedig a festészet, kő- és képfaragászat terén alkotja világgraszoló remekműveit. Az akkori idők nyugtalan szelleme őket sem hagyja egy helyt hosszabb ideig pihenni: Dürer bejárja Németországot, Svajcot, Olaszországot és Németalföldet; Veit Stoss egyszerre kéthelyt — Nürnberg- és a Krakóban — is tartván műhelyt, két iskolát és számos követőt hagyott hátra maga után, műveivel pedig elárasztotta Német- és Lengyelországot és a szomszédos vidékeket.

Nem szándékom itten Veit Stoss mozgalmas életét megírni vagy művészetét méltatni, elvégezték azt már előttem igen sokan¹⁾, életének csak is egy kis részét, — mely minket magyarokat közelebbről érdekel, s mely jóformán ismeretlen — t. i. Veit Stossnak erdélyi működését akarom röviden ismertetni s néhány új adattal kiegészíteni.

Veit Stoss Brassóban 1521—23. Hogyan került Veit Stoss Brassóba? E kérdésre nagyon nehéz a felelet. Lehet hogy meghívták, lehet hogy csak a műhelyében megforduló vándorlegények

¹⁾ A számos művészettörténeti munkát mellőzve itt csak Bergau: *Der Bildschnitzer V. Stoss und seine Werke*, Nürnberg 1884; Bode: *Geschichte der deutschen Plastik*. Berlin 1885. és B. Daun: *Veit Stoss und seine Schule*. Leipzig 1903. műveit említjük fel. A hazai forrásokat alább soroljuk el, mikor egyik-másikra hivatkozni fogunk.

utján értesült arról, hogy messze délen a havasok aljában van egy kis ország, hol művészetének tág tere nyílik; hozzájárulhatott nyugtalan természete, mely folyton tovább és tovább űzte: azt is gondolhatta, hogy a messze távolban meg fogják becsülni és nem fogják szemére lobbantani szégyenét¹⁾; végül a családi hagyomány is sarkalhatta, hogy felkeresse azt az országot, honnan ősei kivándoroltak.²⁾ Ilyenféle motívumok hozhatták be őt Felsőmagyarországba s innen Erdélybe. Mert az bizonyos, hogy Veit Stoss 1522. év végén és az 1523. év elején Brassóban volt, s itt dolgozott, amint az a következőkből világosan ki fog tűnni.

I. Brassó városának egyik régi számadáskönyvében, mely a fentjelzett évek kiadásait sorolja el, a következő két télelt találtam:

1522. december 16. ad rationem duorum vehiculorum Czako Bencze et sculptori, qui ecclesiam in Argis proportionare debebat, eosdem flor. 2.; és

1823. január 23. Item Todt Istwan vehenti Vitum sculptorem et pictorem effigiare ecclesiam in Argis flor. 1 asp. 25.³⁾

E két fontos adatból, mely addig teljesen elkerülte a Veit Stosszal foglalkozók figyelmét, megtudjuk, hogy Veit Stoss az 1522. év decemberében Argisban járt, ott felméréseket eszközölt, s a következő év január havában ismét kiment, hogy elkészített munkáját a templomban felállítsa, mert az iránt nem lehet kétségünk, hogy az itt említett „Vitus sculptor et pictor“ nem más,

¹⁾ Veit Stoss ugyanis örökös pörösködésben állott felesége rokonaival, végül okirat hamisításért halálra is ítélték, s csak a fejedelem kegyelmének köszönhetette, hogy ki nem végezték. De így is súlyosan bűnhődött, mert nyilvánosan az arcára sütötték a gonosztevők bélyegét.

²⁾ A középkorban általános szokás volt, hogy az embereket szülőföldjükről neveztek el. Ennek alapján jogosan tehetjük föl, hogy a Stoss család az Abaujtona vármegyei Stóosz községből vándorolt ki Nürnbergbe. Igaz ugyan, hogy a tudós lengyel Lepszy Lénárt a krakkói akadémia egyik kiadványában [Extrait du Bulletin de l'Academie etc. 1892. 256. l.] azt vitatja, hogy a Stoss család a hunyadmegyei Haró községből származik, mert a krakkói feljegyzésekben Stoss Mátyás ötvösről azt olvassuk, hogy Harrowból jött Krakkóba. Ebből azonban nem következik, hogy Veit Stossék is onnan jöttek, s az sem következik, hogy ezen Harrow Magyarországon van. V. ö. Arch. Értesítő XIII. 191. 1; Daun i. m. 4. l.

³⁾ Quellen I. k. 460. és 505. ll.

mint a mi Veit Stosszunk, mint az alábbiakból világosan ki fog tűnni. Most már csak az a kérdés, mi volt az a munka, amit Veit Stoss Argis számára készített?

Arges (Argis magyarul Argyas), régi város Havasalföldön (a mai Romániában), valamikor fejedelmi székhely, ahol VI. Orbán pápa Nagy Lajos közbenjárására katolikus püspökséget állított föl. Ez ugyan nem volt állandó, mert a folytonos belső harcok és zavargások miatt nemsokára megszűnt és csak cimbem maradt meg¹⁾. Sok régi basilikája közül legnevezetesebb az, melyet Nyagoy Bassarab vajda (1512—21) építtetett, s melyet sok átalakulás és viszontagság után legújabbban Viollet le Duc tervei szerint restauráltak, s mely ma Romániának legfényesebb temploma²⁾. Azon sok pusztítás közül, melyet e templom kiállott, itt csak egyet említünk fel, ugyanis 1611-ben Báthory Gábor, Erdély fejedelme ölomtetőzetétől és más kincseitől fosztja ki. Többször restaurálják s újra festik annyira, hogy ha talán Veit Stoss ezen templomban dolgozott volna is, az ő munkájának nyomait sem talál-nók meg, mert ami a török és más ellenség, valamint a többszörös földrengés pusztításai után fönmaradt, azt az 1585-i (Péter vajda idejében), az 1761-i 1804-i és végül a legújabb retstauráció és újra festés egészen kiforgatta eredeti mivoltából. De nem is tartom valószínűnek, hogy Veit Stoss ezen, vagy akár a többi ott lévő 6 görögkeleti templom számára dolgozott volna. Még pedig azért nem, mert tudjuk, hogy a görögkeleti festészet és szobrászatnak évszázadok által szentesített merev formái és megszabott típusai vannak, melytől soha el nem tér: ezzel pedig Veit Stoss erős egyénisége merő ellentétben áll, az ő faragott szobrai és festett képei semmiképpen sem találnak egy ikonosztázis kereteibe. Még azután azt is tudjuk, hogy Radul vajda, ki apósának halála után a fentebb említett templomot kifestette, e munkával Dobromir festőt bízta meg.

Nincs tehát más hátra, minthogy máshol keressük a Veit Stoss készítette faragott oltárt, illetőleg festményeket. Abból ugyanis, hogy

¹⁾ Karácsonyi: Az argyasi püspökság. Kath. Szemle XIX. K. 557—562 II.

²⁾ Monografiát írt róla G. Tocilescu, »Biserica Episcopalia de Argeş« címmel, továbbá I. Lehovari Dict. geogr. al j. Argeş. Bucuresci 1888.

a fentebb közölt feljegyzés szerint Veit Stoss előbb a templomot felmérte (proportionare), azt következtetem, hogy szárnyas oltár készítésével bízták meg, melyet hazajövéen, itthon műhelyében segédeivel együtt hamarosan elkészített és egy hónap múlva kivitte és felállította (effigiare). Így magyarázom én az „effigiare”-szót, nem kifestette (mert ezért nem kellett volna hazajönnie), hanem feldiszipolta, felékesítette. Azt gondolom, hogy nem is volt nagyobb munkáról szó, mely mindenesetre hosszabb időt vett volna igénybe, hanem csak kisebb, egyszerűbb templom vagy kápolna számára dolgozott. A megbízója pedig maga a fejedelem volt, azt abból is láthatjuk, mert hivatalosan, a város költségén jár kétszer is Argesbe, továbbá kiviláglik az a következőkből is.

V. Nyagoj Baszaráb vajdának, kiről már fentebb megemlékeztünk, felesége Despina Milica, a híres szerb despota, Brankovics Lázárnak leánya volt. Mikor a vajda 1521. szeptember hónapban meghalt, két kiskorú fiú s egy leány, Roxanda maradt utána, aki már előbb Afumác Radulhoz ment nőül. Baszaráb halála után azonban, valószínűleg a török pártfogása mellett Vlád lesz a vajda, az özvegy, Radul és neje Brassóba menekülnek a törökök elől és a magyar király és az erdélyi vajdákhoz fordulnak segítségért (1522. április havában). Zápolya János, erdélyi vajda október 16-án indult Brassóból nagy sereg élén Havasalföldre és négy heti hadjárat után Radult a fejedelmi székbe ülteti és november 13-án visszajön Brassóba. Brassó tetemes áldozatokat hozott e hadjáratra, külön zsoldos hadat szervezett, melyet Golden János vezetett, a költségekhez több ezer forinttal járult, odaadta ágyuit, sőt a vajdát pénzzel is segítette. A következő 1523. év elején ismét segédcsapatokat küldnek neki, de márciusban híre jön, hogy a szultánnal a békét megkötötte. Azonban a béke nem volt tartós, mert ugyanezen év április hó 20-a körül a törökök Wladislaust visszahozzák, Radult pedig kiűzik, kinek érdekében felesége az erdélyi alvajdához fordult levélben segítségért, április 25-én maga¹⁾ Radul is Brassóba érkezik.

¹⁾ Bővebben lásd ezen adatokat a »Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó« c. kiadvány I. k. 357—515. ll.

Mindezeket azért mondtam el ily részletesen, mert szorosán tárgyunkhoz tartozik. Ugyanis az oláh kútforrások szerint Radul vajdának neje, a föntebb említett Roxanda, katolikus volt és számára Argisban egy kisebb templomot is építtetett a vajda, azt gyanitom tehát, hogy ezt mérte fel Veit Stoss az 1522. év decemberében és ennek szállította egy hónap múlva a kis szárnyasoltárt. Az idő is teljesen talál, mert Radul vajdát 1522. év októberében tette fejedelemmé Zápolya a magyar király nevében, s az maradt egészen 1524. áprilisig. Azt is tudjuk, hogy a multban is a havasalföldi vajdák minden szükségletüket Brassóban és a szászföldről szerezték be, nagyon valószínű tehát, hogy midőn egy katolikus kápolnát kellett felszerelnie, ezen ügyben is a brassaiakhoz fordult, ahol éppen abban az időben egy messze földön híres képfaragó és képiró tartózkodott. Sajnos azonban, azon kápolnának ma már csak romjai vannak meg, nem táplálhatunk tehát vérmes reményeket az iránt, hogy valamikor Veit Stoss művére itt ráakadjunk.

II. Azt állítottuk, hogy „Vitus sculptor et pictor“, kiről föntebb szó volt, nem más, mint ama híres nürnbergi Veit Stoss mester, ki vándorutjában egész Brassóig sőt Argesig is eljutott. Ezt kell most bizonyitanom. Ismeretes dolog, hogy a középkorban a festők és képfaragók csekély számukra való tekintetből az egyes városokban nem alkottak külön céheket, hanem a bizonyos tekintetben rokon asztaloscéhhez csatlakoztak. Így volt ez Szebenben, s így Brassóban is, a szebeni egyesült festő, képfaragó, üveges és asztalos céh 1520-ban szervezkedik, a brassai pedig 1523-ban. Ezen szervezkedő oklevélben pedig ott találjuk Veit Stoss nevét, mint a képfaragók képviselőjét, miből világos, hogy Veit Stoss 1523. év elején Brassóban tartózkodott .¹⁾

Művészettörténeti szempontból is kiválóan érdekesek ezen régi céhiratok, azért is kissé bővebben fogunk azokkal foglalkozni. 1886-ban iparkiadítás volt Brassóban s ezen alkalommal F. W. Seraphin kiadta a brassai céhek birtokában lévő oklevelek gazdag sorozatát.²⁾ Sajnos, hogy az abban felsorolt emlékek ma már nin-

¹⁾ V. ö. Korrespondenzblatt XXIX. évf. 97—100 ll; továbbá Roth Viktor: Geschichte der deutschen Plastik. Straßburg 1906. 61. l., ahol az oklevél idevonatkozó része közölve van.

²⁾ Verzeichnis der Kronstädter Zunft-Urkunden. Brassó 1886.

csenek meg mind. Ez is figyelmeztet minket arra, hogy gyűjtsük egybe a még kint levő céhiratokat, ne engedjük azokat veszendőbe menni! Átkutattam a brassai asztaloscéh meglévő összes iratait, s azokból a fontosabb és érdekesebb adatokat röviden be is mutatom. Érdekesekek azok általános művészettörténeti szempontból, de érdekesekek ránk nézve azon szoros kapcsolatnál fogva is, melyben azok Veit Stosszal állanak. Említettem már, hogy a brassai festők, képfaragók, üvegesek és asztalosok a szebeniek példájára az 1523. év elején összeállottak és az akkori szokás szerint céhszabályaik megerősítését a városi tanácstól kérelmezték. Ugyanis ezen év január hó 13-án a városházán üléselő tanács előtt megjelentek: Magister Nicolaus (egyszersmind városi jegyző), Dominicus mester festő, Wolfgang mester orgonista és üveges, Gergely mester festő, Lukács és Bertalan asztalosmesterek és végül „*Meister Weit Stoss Bildschnitzer*“ mind brassai mesterek, akik a maguk és valamennyi brassai festő, asztalos, képfaragó és üveges mester nevében arra kérték a tanácsot, hogy a Szebenből nekik átküldött pontozatokat, melyeket írásba is foglaltak, erősítse meg. A tanács felolvastatván a szabályokat, azokat jóknak és helyeseknek találja és azon reményben, hogy azok a céh javára, az Isten és a Boldogságos Szűz tiszteletére, szent Lukács apostol oltárának díszére fognak szolgálni, azokat megerősíti s pecsétetes okmányában kiadja.¹⁾ Mintául tehát a szebeniek céhlevele szolgált, de azért a kettő között van különbség. Az első és legfeltűnőbb az, hogy a szebeni céhből a képfaragók teljesen hiányoznak, míg a brassaiban külön fel vannak említve s olyan képviselőjük és szószólójuk akad a tanács előtt, mint Veit Stoss. Bátran föltehetjük, hogy Brassóban is jóformán csak az ő kedvéért vették be az egyesült céhbe a képfaragókat.

A szebeni céhlevélben, mely 1520-ból való s eredetiben meg van a szebeni városi levéltárban, különösen fontosnak tartom azt a pontot, mely a festők felvétele ügyében intézkedik. Ugyanis az általános követelmények után a festőnek, ha a céhbe magát felvétni akarta, a következő mesterremeket kellett készíteni : 1) egy

¹⁾ Ezen oklevél eredetije elveszett, de fönmaradt két másolatban is, úgy hogy annak hitelessége fölöl nem kédelkedhetünk.

rőf magas Mária képet kellett megfestenie, arany alapon égszinkék festékekkel, 2) ugyancsak egy rőf nagyságu üvegképet, s csak ha e két próbája sikerült vették be a céhbe¹⁾. Ezen céhszabályokból világosan kiolvashatjuk, hogy ebben a korban a festők nem egyszerű mázolóok, hanem valóságos művészek voltak, kiknek nemcsak az olajfestészet, hanem az üvegfestészet terén is magas foku képzettségre kellett szert lenniök, mielőtt a céhbe befogadták. Visszatérve a brassai művészcéh történetéhez, — mert bátran így nevezhetjük az ujonnan megalakult asztaloscéhet, — azt látjuk, hogy 1532-ben és néhány év mulva újból szükségét érzik, hogy céhszabályaikon változtassanak, illetőleg azokat pontosabban írják körül. Így a többi között erősen hangsúlyozzák, hogy a céhbeli mester csak egy mesterséget folytathat: az asztalos ne avatkozzék a festő munkájába (patronokkal ne dolgozzék), a képfaragó se kontárkodjék az asztalos mesterségébe és viszont, s egyik másikat segítse. Egyszerre két legénynél és egy tanulónál többet a céhbeli mester nem tarthat, legfőllebb, ha nagy a fölösleg²⁾. Magyar tanuló, illetőleg magyar mester a céhbe fel nem vehető, hogy „a magyarok és németek békében éljenek együtt“³⁾.

¹⁾ Szebeni levéltár Zunfturkunden, fasc. 3. A nevezetes pont így hangzik: »Item Eyn Moler sol thun seyner Mesterschafft eyn bewaisung noch unser gewonheit, das erst stuck sol er molenn eyne Maria pild eynner Elenn hoch, und das sol er molen mit Lasur und mit planirten Gold. Zum andarmol sol er machen eyn stuck glas eyner elenn hoch von glaswerck. Mag er bewaisen dye zwe stuck, und also mag man yn auffnemen, kan er nit mer bewaißen wen glaßwerck, also sol er sich vorpas nit mer annemen zu molenn . . .»

²⁾ Az első céhszabály (úgy mint a szebeni is) e részben sem köti meg a mester kezét. Egyáltalán a tapasztalás azt mutatja, hogy minél régibb a céhszabály, annál liberálisabb, vagyis az ipar és a céhek virágzás korában; az ipar hanyatlásával együtt jár a sok és szigorú intézkedés, mely azonban elégtelen eszköznek bizonyult, hogy az általános bajokon segítsen. Így pl. eleinte a mester többféle mesterséget (festő, képfaragó) is folytathatott, ha értett hozzá s annyi legényt tarthatott, amennyire szüksége volt stb. Később e részben a mesterek szabadságát igen erősen megszorították.

³⁾ »Es soll auch vorbas kein ungrisch Lehrjung auf das Handwerck genommen werden. Es soll auch hinvorbas kein ungrischer Meister in unsereine Zunft aufgenommen werden. Ursach halber, daß Ungarn und Deutscher sollen friedlich mit einander leben.« Ezen erősen exclusiv határozat, melynek okait azonban itt nem keressük, nem áll egyedül, meg volt az másutt is, meg volt az más céhekben is, így pl. a brassai ötvösöknél. Ismeretes továbbá az ebből keletkezett nagy pör is, melyet Deák Farkas ismertetett »A kolozsvári ötvös legények strikeja« címen. Budapest 1886.

A XVI. század folyamán tehát a festők, képfaragók és üvegesek egy céhet alkottak az asztalosokkal, később azonban az asztalosok magukra maradtak. Valószínűleg a többiek különváltak, habár arról, hogy önálló céhet alkottak volna, nincs tudomásunk, de bátran föltehetjük, hogy festők és üvegesek mindig voltak elegendő számmal Brassóban. Lehet hogy egyenletlenségek is támadtak e különféle mesterségek között, s ezek miatt mondja ki az asztalosok 1621-ből való céhszabálya a 17. pontban: „item soll auch künfftig kein Glaser in die Tischler Zech aufgenommen werden“. Az is bizonyos, hogy ama nagy változást, mely a XVI. század közepén a protestantizmus elterjedésével Erdélyben beállott, néhány iparág is erősen megerázta, így elsősorban a képfaragók, azután a festők és ötvösök. A szász népnek dicséretére legyen mondva, hogy a katolikus kor emlékeit jórésztben megtartották és megőrizték, de azért ha nagyobbsszerű rombolásokat nem is végeztek, a mellékholtárok, képek eltávolításával, az ötvösművek beolvasztásával pótolhatatlan veszteséget okoztak a hazai műtörténetnek. Így Honterus maga is 1547-ben kiadott utasításaiban „a faragott és festett mesék“ eltávolítását sürgeti a templomokból.¹⁾

III. Láttuk tehát, hogy Veit Stoss 1520 körül Brassóban lakott, itt mint képfaragó működött és résztvett a céh megalapításában. Ellenvethetné valaki, amint az meg is történt,²⁾ hogy itt esetleg nem a világhírű öregebb Veit Stossról, hanem hasonló nevű fiáról van szó. Habár teljesen kizártnak a feltevést nem is tarthatjuk, de valószínűnek sem mondhatjuk, még pedig a következő okokból. Hiteles okmányokból tudjuk, hogy az idősebb Veit Stoss halála után mindenfelé, ahol dolgozott, így Magyarország és Erdélybe is követeket küldtek ki, hogy az örökösök részére a mesternek még künnlévő követeléseit hajtsák be. Miért küldtek volna tehát Magyarországra és Erdélybe embereket, ha ő maga nem járt volna itt és nem dolgozott volna? Azután meg az ifjabb Veit Stossról biztosan tudjuk, hogy az írásmesterséget gyakorolta, a császár szolgálatába állott és később nemesi rangra emelkedett.³⁾ Arról, hogy

¹⁾ »... alle unchristlich Aergerniss hinwegtun, als da sein ... übrig Altar in den Pfarrkirchen, geschnitzt und gemalte Fabeln ...«. Teutsch: Urkundenbuch I. 66. l.

²⁾ V. ö. Schuller G. A. a Korrespondenzblatt XXIX. évf. 113—115. ll.

³⁾ V. ö. Lübke: Geschichte der Plastik II. 705. l.; Baader: Beiträge zur Kunstgeschichte Nürnbergs II. 44.; Daun i. m. 124. l.

képfaragó lett volna, pedig semmit sem tudunk. Így tehát éppen nincs arra ok, hogy föltevések után induljunk, mikor másrésről olyan erős bizonyítékaink vannak.

Itt említjük föl, hogy Veit Stossnak fiai is jártak nálunk, még pedig: János (Johann) Segesvárt dolgozott mint képfaragó és festő, ahol 1530-ban meg is halt, özvegyet és három fiút hagyva hátra. Márton Medgyesen dolgozott, a harmadik, „Hans“ pedig Beregszászon lakott és 1535-ben mint odavaló polgár említették.¹⁾

IV. Ime, jóformán az egész Stoss család Magyarországon él, dolgozik és sajnos, mi alig tudunk róluk valamit, s azt is nagyobb-részt külföldi források nyomán! Műveiket nem ismerjük, működésük méltatva nincsen, pedig úgy felső Magyarországon, mint Erdélyben egész sereg műemlék van, mely határozottan az ő kezük nyomát viseli magán, s melyeket úgy a külföldi, mint a haza kutatók Veit Stoss iskolájának tulajdonítanak. Feladatunk tehát ezen irányban kettős: elsősorban összegyűjteni a levéltárakban a Stoss családra vonatkozó adatokat, másodsor ugyancsak összegyűjteni és ismertetni azon emlékeket, melyek tőlük származhatnak, s így összehasonlítás és belső ismertető jelek útján lehetőleg tisztába hozni e reánk nézve oly fontos kérdést. Igaz, hogy ez nem könnyű feladat, mert ezen emlékműveken jel vagy felírás igen ritka; történeti följegyzések, adatok pedig (legalább eddig) nem állanak rendelkezésünkre, de azért erősen hiszem, éppenséggel nem lenne eredménytelen a fáradság, ha figyelmüket erre is kiterjesztenék a hazai művelődéstörténelemmel foglalkozó kutatók.

Roth Viktor az erdélyi szász szobrászatról irt tanulmányában Veit Stossnak tulajdonítja a szászsebesi (Mühlbach) szárnyasoltárt, a rádosi (Radeln, Nagyöküllő vm.) két János szobrot, továbbá az ő iskolájából került ki az a kőből faragott nagyszebeni dombormű, mely Krisztust az olajfák hegyén ábrázolja, végül pedig a berethalmi oltár feszületét a krakkói Stoss Szaniszlóval hozza kapcsolatba²⁾. Mindez összehasonlítások és stílbeli sajátságok alapján történik, és nincs semmi ok sem arra, hogy ezen következte-

¹⁾ V. ö. A fentebb említett műveken kívül Eitelberger: Quellenschriften für Kunstgeschichte X. 103.; Korrespondenzblatt 1878. évf. 97. ll.

²⁾ I. m. 54—57. ll.

tések és okoskodások eredményét kétségbe vonjuk. Legfőlebb a szászsebesi oltár készítési idejére nézve térünk el a szerző véleményétől, amennyiben ő azt 1496-körülre teszi, pedig a felírás szerint 1418-ban készült. Már most ha tévesnek vesszük is a későbbi felírás dátumát (aminthogy az téves is), azt igen könnyen javíthatjuk ki 1518-ra, amely időben valószínűleg Veit Stoss már Erdélyben volt. Azt is nagyon nehéz feltételeznünk, hogy a szászsebesiek egészen Krakkóba menjenek oltárt rendelni. Még mai napság is nehézségekbe ütközik az ilyen vállalkozás, hát még abban az időben! Téves továbbá Rothnak az az állítása, hogy már csak azért sem készíthette Veit Stoss a szászsebesi oltárt brassai tartózkodása idejében, mert oklevelekkel igazolható, hogy a cehbeli mester egy legénynél többet nem tarthatott, s így nem is volt ideje azon nagy munka elvégzésére¹⁾, mert éppen fordítva van a dolog, mint fentebb láttuk. A legrégebbi céhszabályok (sem a szebeni sem a brassai) e részben nem korlátozzák a mestereket, még az 1540. év körüli szabályzat is két legényt enged, sőt ha főlőseleg van többet is. Tehát e tekintetben sincs nehézség az iránt, hogy Veit Stoss ezen oltárt akkor készítette, mikor Erdélyben járt.

V. Végül még arra a kérdésre kell megfelelnünk, mely években tartózkodott Veit Stoss Erdélyben. Ha számba vesszük azon körülményt, hogy 1517—18-ban készült a münnerbergi remek anyagi üdvözlő, és 1523-ban a bambergi oltár²⁾; e két datum miniatürkővek jelölik Veit Stoss magyarországi, illetőleg erdélyi tartózkodásának kezdő és végső pontjait, vagyis kimondhatjuk, hogy Veit Stoss 1518—1523-ig terjedő időben működhetett nálunk. Hiteles okiratokkal azonban eddig csak azt tudjuk bizonyítani, hogy az 1522. év végén és az 1523. év elején Brassóban lakott, az ottani asztalos céhnek tagja volt és Argesben egy templom számára dolgozott.

¹⁾ I. m. 63. l.

²⁾ Daun i. m. 81. és 87. ll.

Régi templomi ruhák.

Műtörténelmünknek egyik érdekes fejezete a középkori templomi ruhákkal foglalkozik. Igaz ugyan, hogy az árpádkorbeli ruhákból összefüggő sorozatot felmutatni nem tudunk, de a XV. és XVI. századból már egész sereg enemű emlék van birtokunkban. Sajnos azonban, egyházi ruháink szakszerű és teljes ismertetését még mindig nélkülözzük. A jelen alkalommal két brassai és egy gyulafehérvári egyházi ruhát szándékozom bemutatni, s ezzel is hazai műtörténelmünk ügyét néhány lépéssel előbbre vinni¹⁾.

Nincs nehezebb kérdés a műtörténelemben, mint az eredetiség kérdése; vagyis annak eldöntése, hogy valamely művészi termék itthon készült-e vagy a külföldön, utánzat-e vagy a művész eredeti munkája, és ha eredeti és itthon készült is, mily benyomások hatottak a művész fogékony lelkére? Azon folytonos és állandó összeköttetés, melyben az egész középkoron át az egyes európai államok egymással állottak; a művészi stílusok általános elterjedése; az egyes diszitő elemek vándorlása, átvétele és fejlesztése; végül az egyéni érvényesülés azon szempontok, melyek egy-egy remekmű megítélésénél számbaveendők. Ismeretes dolog, hogy a középkori mesterek és legények messze országokat is felkerestek s ami jót láttak és tanultak, azt itthon felhasználni törekedtek. Elég legyen itt csak az erdélyi ötvösökre hivatkoznom, akikről tudjuk, hogy nemcsak a szomszédos Német- és Lengyelországban, hanem a távolabb fekvő Francia- sőt Törökországban is megfordultak hosszú, néha 10—15 évig tartó vándorútjukon. Viszont külföldi tanult mesterek és művészek gyakran felkeresték hazánkat.

Az Árpádok korában a finomabb szöveteket, melyekből az egyházi ruhák készültek, keletről — Konstantinápoly, majd Szicília-

¹⁾ Ezen ismertetés nagyobb részét már közöltem a »Vasárnapi Ujság« 1910. évf. 50. számában, de jónak láttam azt itt újból közreadni már csak az összehasonlítás kedvéért is. Szerkesztő.

ból — hozták, készítői a görögök és az arabok voltak. Ilyen a koronázási palást bélése (azelőtt misemondó ruha a fehérvári bazilikában). E szövetek legtöbbnyire biborszíntűek (bizanczi biszusz) és állatalakkal vannak díszítve. Az Anjouk idejében az olaszországi kelmék terjednek el mindenfelé, nálunk is. A különféle színű drága selyem- és bársonykelmék vagy mintázva, vagy arany- és ezüstfonállal (szkofium) átszőve voltak. A díszítést leginkább a növényvilágból vették, igen szerették az egyházi ruhákön pl. a gránátalmát. Különösen Lucca, Velence, Genua és Firenze tűntek ki a drága selyem- és bársonyszövetek készítésében. De a remek kelméket igen gyakran ki is hímézték, még pedig oly gondosan és oly szépen, hogy ma is méltán bámuljuk azoknak finom technikáját és helyes színérzékét. Kihímézték a szövetet magát, de különösen a misemondóruhák (kazula) hátára és néha elejére is alkalmazni szokott *kereszteket*. E kereszteken domború himzésben (relief) ékes mennyezetek alatt középen Krisztust vagy a Boldogságos Szület, jobbra-balra rendesen az apostolok mellképét, alul ismét szentek egész alakjait látjuk. A himzés különféle technikája fontos az eredet eldöntésénél. Templomainkban és különféle gyűjteményeinkben igen szép példányai maradtak fenn a kereszteknek, sokszor drága gyöngyökkel elhalmozva. E kereszteket többször is átvarták, úgy, hogy általában régiebbek az alapszövetnél. A kereskedésben és a régi leltárakban is külön szerepelnek; a Rajna vidéke — első sorban Köln városa — híres volt e keresztek gyártásáról. Hasonlóképpen külön szerepelnek a pluvialék (kappa) szélére varrni szokott *vitták* is, melyeket ugyancsak szentek alakjaival díszítettek.

Hogy ezen drága szövetek csakugyan külföldiek, az világosan kitűnik ama okmányokból, melyek a régibb hazai kereskedelemre vonatkoznak. Így például tudjuk, hogy az erdélyi szász városok kereskedői, a kik jóformán monopoliumot élveztek e téren a magyar királyok kiváltságlevelei folytán, az Anjou-korban rendes összeköttetést tartottak fenn: Krakó, Prága, Bécs, Regensburg, Bazel, Zára és Velencével. Ide viszik nyersterményeiket, s helyette kész iparcikkeket hoznak. Saját termékeiket itthon és a szomszédos Moldva- és Oláhországban értékesítik. Nagy Lajosnak, továbbá Zsigmond és Mátyás királynak az erdélyi szász kereskedők részére kiadott privilégium-leveleiből nemcsak azt tanuljuk meg, hogy mely városok felé irányult a hazai kereskedelem, hanem azt is, hogy

különösen milyen árucikkeket hoztak be. Így Nagy Lajosnak 1370-ben a szebeni kereskedők részére kiadott okleveleiben azt olvassuk, hogy azok az országot Zára városában beszerzett *tengeri és külföldi* árukkal látják el („regnum nostrum rebus et bonis maritimis atque extraneis locupletantur”). Másfelől ismerjük ezen áruknak jegyzékét is, a melyeket a zárai (Jadra) kikötőből hazahoztak, amely kikötő abban az időben a keleti és velencei árucikkeknek főlerakódóhelye volt. Ezen áruk között ott szerepel a finom selyemszövet; ez egyszerű és mintázott bársony; a nehéz selyem damasztból és bársonyból készült, aranynyal-ezüsttel gazdagon kivarrt egyházi ruha is.¹⁾

Érdekes adatokat találunk idevonatkozólag azon jegyzékekben is, melyeket a huszadvám (vigesima) kezelői vezettek, s melyekben a behozott és kivitt áruk vannak évről-évre feljegyezve. A brassai és szebeni kimutatásokból egész világosan látjuk, hogy a tőlünk kivitt áruk között nagy szerepet játszanak a perkamer (Bergamo), bresler (Breslau), gorliczer (Görlitz), mechly (Mecheln), norempenger (Nürnberg), pernisch (Verona), prukisch (Brügge) s más német és olasz posztógyári szövetek, addig a Havasalföldről behozott áruk között ott találjuk: a selyem hirmysst, bakamit (1 litter 1—2 frt.), az arannyal kivarrott kamukát, hazukát (1 drb. 30 frt.), az arany brokát nassynczot, a halbatlaczt, a selyem és arany bársonyt (vellutum simplex és aureum), az egyszerű és aranyos biborszövetet (purpyan simplex és aurea 1 drb. 40 frt.), az egyszerű és kivarrott kafftánt (darabja 40—70 frt.) és damaslyát (damaszt)²⁾. A nyugatról (Német és Olaszország) hozott posztó és szövet fejében tehát keleti selyem, bársony árukat kaptak. Meglévő adataink a XVI. század elejéről szólnak ugyan, de bátran feltehetjük, hogy az előtt is így volt, azt is feltehetjük, hogy az arra alkalmas drága selyem, bársony szöveteket egyházi ruhák készítésére is felhasználták, úgy hogy kimondhatjuk, miszerint finom szöveteink behozatalának volt egy másik útja is keletről Oláhországon keresztül.

A szebeni 1507-ből való számadások között olvassuk a következő tételt: „Felici mercatori Budensi pro quadam cruce ad ca-

¹⁾ V. ö. Századok 1892. évf. 633. és 720. ll.

²⁾ V. o. a Quellen I. és II. valamint a «Quellen zur Geschichte Siebenbürgens I. kötetének a huszadvámra vonatkozó közleményeit. A «litter» régi hosszsmérték.

sulam nobiliores et pro purpura viri. antipendii altaris magni simul computata flor. 125“, vagyis a szebeniek Felix budai kereskedőnek 125 frtot fizettek egy finom kazulára való keresztért és egy zöldes-bíbor antipendiumért. Ezen feljegyzésből látjuk azt is, hogy az ilyen himzett kereszteknek és finomabb szöveteknek ára igen magas volt¹⁾.

De arra is van adatunk, hogy külföldi kereskedők egész Brassóig is eljutnak áruikkal, így Raso, firenzei kereskedőnek a brassai tanács 1512-ben 50 frtot fizet tartozása fejében, s hogy mit vehettek tőle, arra viszont abból következtethetünk, amit az 1523-i városi számadásokban olvasunk. Ugyanis a város 1522-ben a templomtól 200 frtot vett kölcsön, amelynek törlesztésére 1523-ban 140 frtot fizet készpénzben és „quatuor vestes purpureas“ („mitsamt den gulden kläydern“).²⁾ Ezen érdekes adatból az arannyal átszőtt selyem vagy bársony egyházi ruhák ára is következtethetünk, mert hiszen ilyenről van ott szó. 60 frt. nem látszik ugyan soknak négy darab ruháért, de ha a pénz akkori nagy értékét vesszük, midőn ugyanis Brassóban egy közepszerű háznak az értéke 100 frt, megértjük, hogy 15 frt. elég nagy ár egy darab szövetért. E szövetet aztán valószínűleg itthon szabták ki és varrták meg. A régi számadáskönyvekben gyakran találkozunk a „perellheffter“-ekkel, a kiknek mestersége többi között az egyházi ruhák varrása és gyönggyel való díszítése volt.

Szerény véleményünk szerint tehát a XIV. és XV. századból való diszes egyházi ruháink szövege külföldi, még pedig keleti és olasz eredetű, ezeket azután részben itthon szabták ki és varrták össze. A himzés, úgy az applikált kereszt, mint a rávarrott szegély (vitta), szintén legnagyobbbrészt külföldről származott be hozzánk. De míg a szövetre nézve jóformán kizártnak tartom, hogy azok közül akár egy is magyar készítmény legyen, a himzésre nézve már feltehetjük, hogy különösen az egyszerűbbek itthon készültek. A címerek, melyeket néha az egyházi ruhákon látunk, úgy elhelyezésük, mint elütő technikájukkal rögtön elárulják hazai eredetüket.

Ezek után most már lássuk közelebbről a brassai két kazulát, melyeket a többi közül mint típusokat válogattunk ki. A brassai fekete templomban ugyanis egész kis gyűjtemény — összesen 12

¹⁾ Quellen zur Geschichte Siebenbürgens I. 486 l.

²⁾ Quellen I. 197. 545. ll.

darab — van ezen középkori ruhákból, melyek mind még abból a korból valók, mikor a szászok is katolikusok voltak. Mint érdekes dolgot felemlítem, hogy e ruhák egészen a legújabb időkig használatban voltak. Általában elég jól vannak konzerválva.

Az első ábrán látható feszületes kazula az egyik típus. Szö-

vete halványkék selyem brokát, mely gazdagon van díszítve élénkszinű levelekkel és virágokkal. A kazulát a pap a misénél használja, neve a latin *casa* (kunyhó, sátor) szótól ered, mert eredetileg köralakú volt tetején egy nyílással; ezen harangalakú kazulák egész a XV. századig voltak használatban, ekkor, hogy a pap könnyebben mozgathassa kezét, oldalait levágták. E kivágás azután folyton növekedett s így jött létre a mai hegedű, illetőleg 8-as formájú idomtalan kazula. A bemutatott példány még a régi formát tünteti föl, de oldalain már rövidebb. A hátára varrott kereszt azok közül való, melyek a leggyakrabban fordulnak elő t. i. a

1. ábra. Kék selyem brokát kazula.

ferresztett Üdvözítőt ábrázolja, mely jelenet szoros viszonyban van

a miseáldozattal. Alakja négyszögletes — már nem az ősi csillag-alakú kereszt — s nem együtt készült a szövettel, úgy variák reá később. Keretét vastag aranyzsinór képezi, a háttér pedig szintén aranyfonalból alkotott háromszöges mintájú rajzot mutat. A feszület aranszálai egy középpontból kiinduló és több egymásba helyezett hoszúkás négyszögei formálnak. A színbeli eltérést itt is és más hasonló keresztteken a skófiumot levarró selyemszálak változtatásával eszközölték. A feszület fölötti szakállas térli alakjában az Atyaistent látjuk, feje körül nimbuszal, kezei hiányoznak. A feszített Krisztus alakja, habár már erősen megkopott, de még így is jellegzetes; haja, szakála és a töviskorona igen jól van megalakotva, a nimbusz pedig ma is olyan, mintha csak ma került volna ki a himzölművész tüje alól. Az alakok féldomborműben (relief) tűnnek elő, amit úgy értek el, hogy azokat fehér vászonnal kibélelték. A ruhák rajzát más-más irányú letűzéssel eszközölték, azok széleit pedig zsinórral jelölték meg. A meztelen testrészeket (fej, kéz, láb) vagy egymás mellé helyezett fehérselyem szálakkal varrták ki, vagy pedig fehérvászonból kivágva rakták a megfelelő helyre s köröskörül letűzték. A feszület mellett jobbfelől Péter, balfelől Pál apostol mellképeit látjuk egészen a keresztény ikonografia szabályai szerint kidolgozva. A kereszt tövében pedig Mária és János állnak, fejük kissé rongált állapokban van, lábuk pedig már nincs is meg. Tekintve, hogy a kereszt már erősen meg van kopva, a szövet pedig aránylag elég épnek mondható, fel kell tennünk, hogy eredetileg egy más szöveten volt, s ide csak később varrták föl.

A második kép keresztijén Máriát látjuk szentektől környezve: ez a második szintén igen gyakori típus. A kazula szövetéről nincs sok mondani valónk, egészen egyszerű fekete bársony s csak újabban alkalmazták reá a keresztet. A keresztben három egész és két fél alakot látunk: a főhelyet a Boldogságos Szűz — Patrona Hungariae — foglalja el, karján a kisdéd Jézussal. Míg az előbbi keresztben a kompozíció egységes volt, itt már az egyes alakok között nincs meg a szoros kapcsolat, s azért vannak egymástól elválasztva az erősen előre álló gótikus mennyezet által, melyet még két kis tornyocska (fiala) is díszít. Érdekes megfigyelni, hogy a művész a skófium más irányú elhelyezése és levarrása által, mily ügyesen tudja megkülönböztetni a talapzatot, melyen a szentek állanak, a háttértől. Másik jellemző tulajdonsága ezen alakok-

nak a ruliák gazdag redőzete és merész hajlása. Mária mellett jobbra Julia szűzet és vértanút himezte a művész, kezében tartja jelvényét, a keresztet; balra pedig Margit antiochiai szűzet látjuk,

2. ábra. Fekete bársony kazula nimzetti keresztel.

déseik közben a templomon kívül az idő, különösen az eső viszontagságai ellen védték (innen a latin „pluviale” elnevezés), hátul fejtakaróval (cappa, csuklya) voltak felszerelve. Később azonban

ki imádsága által a sárkányt meggyőzte, azért van kis sárkánykígyóval ábrázolva. E két szentnek csak félalakja van meg, tekintettel a helyszűk voltára. Mária alatt álló helyzeiben Katalin szűz és vértanú következik karddal kezében, legalul pedig Apollónia, ugyancsak szűz és vértanú foglal helyet jelvényével, a fogóval. Az egész himzés különben aranszálakból készült és a kereszt körüskörül széles aranszegővel van befoglalva.

Végül a harmadik képen a Báthoripalástot szemlélhetjük. Eredetileg ezen nagy köpönyszerű palástok a papokat

hivatalos tényke-

e ruha a templomban is használatos lett, a kazulához hasonló díszes szövetből állították ki s hátul a régi csuklya emlékére pajzsalakú fityegővel látták el, elől pedig rendesen díszes csattok-

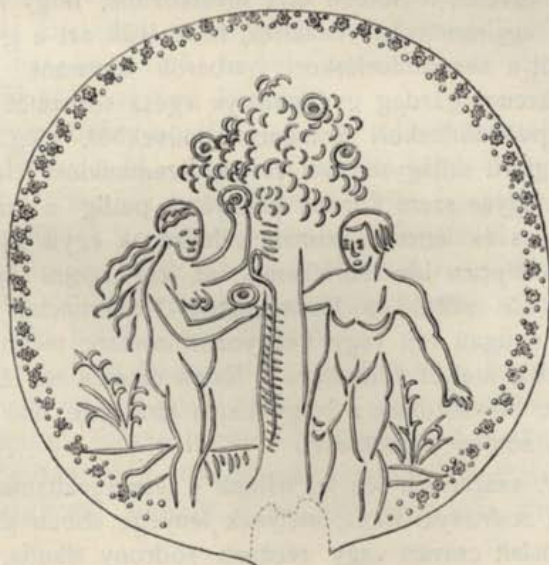
3. ábra. A Báthori-féle palást.

kal (monile, agraffe) fogták össze, melyeken hazai ötvöseink remekeltek s amilyeneket gyűjteményeinkben többet is láthatunk.

A mi palástunk sárga selyem alapon világos kék ornaméntikát mutat, mely renaissance ízlésű arabeszkkekből áll. Erősen meg van rongálva, úgy hogy igen kívánatos volna, annak mielőbbi restaurálása. E palást, mely jelenleg a gyulafehérvári székesegyház tulajdona, valamikor Báthori Endre biboros és erdélyi fejedelem birtokában volt, mutatja ezt az a címer is, mely a foszlányokban lóggó csuklyán látható. Bibornoki kalap alatt a Báthoriak ismeretes címerét — vörös alapon három fehér fog — tünteti föl gobelin

himzésben. Az arany betűkből álló felirat olvasása: ANDRES BATORI DE SOMLO S. R. E. CARDINALIS. A cimer utólagosan van a szövetre rávarrva. Tudjuk, hogy Bátori Endre, vármiai püspök és később bíboros, Lengyelországban élt, valószínű tehát, hogy ezen palástot is ott szerezte be, s azt mint fejedelem ajándékozta (egy kazulával együtt) a fehérvári székesegyháznak. Meghalt 1599-ben.

Ezen úgy nemzeti, mint egyházi szempontból nagybecsű palást megérdemli, hogy a kazulával együtt mielőbb külön üveges szekrényben az egyházmegyei múzeumba helyeztessék el.

Ostyasütő 1553-ból.

Három sodronyzománcos kehely.

Hazai műtörténelmünknek egyik legérdekesebb és sokat vitatott kérdése: a zománc. Minket nemcsak azért érdekel közelebbről e kérdés, mert hazánkban a régi zománcművességnek igen sok szép emléke maradt fenn; hanem azért is, mert különösen Erdélyben művelték azt nagy előszeretettel, úgy annyira, hogy annak egyik fajtát *erdélyi zománc* néven ismerik mindenfelé s olyan kapós cikkely lett a legújabb időkben, hogy a gyémántnál is jobban fizetik azt a gazdag amateur gyűjtők.

Nem akarjuk itt a zománc fejlődésének történetét lépésről-lépésre követni, legfőlebb arra hivatkozunk, hogy a zománcot már a régi egyiptomiak is ismerték, használták azt a görögök és rómaiak, sőt a népvándorláskori barbárok egyaránt. A magyar nemzeti múzeum gazdag gyűjteménye egész sorozatot bir a római és népvándorláskori zománcos művekből, elég legyen itt csak a világhírű szilágysomlyai és nagyszentmiklósi leletet felemlíteni. A magyar szent korona alsó része pedig a híres bizanci u. n. rekeszes és áttetsző zomántechnikának egyik kiváló alkotása. Hasonlóképpen ide sorolhatjuk az esztergomi lipsanothekát (ereklyemutató tábla) és Konstantinos Monomachos koronáját. Másfelől a nyugati vájt vagy beágyozott zománc technika is utat tört hazánkba, melyet különösen a Rajna mentén és Limogesban gyakoroltak. Ide soroljuk a Nagy Lajos királyunk által adományozott acheni zománcos műveket.

A XV. században lép fel nálunk s lesz csakhamar általánossá az á. n. *sodronyzománc*, melynek lényege abban áll, hogy a rajz körvonalait csavart vagy recézett sodrony alkotja, melyet azután különböző színű zamáncsal töltenek ki. A rajz maga rendszeren virágokat, leveleket, indákat tüntet fel nagy változatokban és szingazdagságban. E díszítő motívumokat megtalálhatjuk régi himzéseinken, festett tárgyainkon ugyannyira, hogy ennek alapján, s hogy e zománcművesség nálunk a XV. és XVI. században a vi-

rágzás olyan fokára hágott, hogy ötvöseink enémü termékei a külföldön is ismeretesek és keresettek lettek, a sodronyzománcot méltán tarthatjuk és nevezhetjük magyarnak, annál inkább, mert a sodronyzománcos műnek legnagyobb része magyar földön van, joggal feltehetjük tehát, hogy itt is készült.

Más kérdés az ismét, hogy maga a technika is magyar találmány-e? Voltak, kik az összefüggésbe hozták a bizanci ötvös-művekkel, mások ismét Oroszországban kutatták annak eredetét, sőt akadtak olyanok is, kik a távol Perzsiában keresték a sodronyzománc őseit. Ujabban pedig az a nézet terjedt el, hogy ötvöseink az olaszoktól tanulták el a zománcozás ezen fajtát. Bármint álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy e technikát a mi ötvöseink teljesen magyarrá teszik, annak eddig nem látott és nem tapasztalt virágzást biztosítottak, úgy hogy míg a külföld alig képes egy-két sodronyzománcos művet felmutatni (s ezek közül is többről bizonyos annak magyar származása), addig nálunk ezen emlékek száma már megközelíti a százat. E nagyfokú virágzás pedig a természet örök törvényei szerint nem keletkezhetett egyszerre: azt tehát lassú és fokozatos fejlődésnek kellett megelőznie. Sajnos azonban itt már emlékeink csekély száma miatt az összefüggést kimutatni nem vagyunk képesek.

A magyar sodronyzománc — s vele a hazai ötvösség — fénykora az a 150 esztendő, mely körülbelül 1400—1550-ig terjed. Ezen korból származnak azon remek kardok, könyvdiszítések és különösen kelyhek, melyek részben a hazai (Esztergom, Kassa, Győr, Szepesváralja, Pozsony, Nemzeti múzeum stb.) részben a külföldi (Klosterneuburg, Boroszló, Krakkó stb.) egyházak és gyűjtemények féltett kincsét képezik.¹⁾

A gyulafehérvári kincslárban is négy értékes sodronyzománcos kehely van, melyek közül kettőt a jelen alkalommal szándékozunk bemutatni, melyek habár a kiállításokon is méltó feltűnést keltettek, a nagyközönség előtt is csak részben ismeretesek.

1. A fogarasi kehely. Ezüst aranyozva, vert, öntött és át-

¹⁾ Mindezekre nézve lásd az »Ötvösség Remekei«, »Magyar Műkincsek« s más gyűjteményes kiadásokat. A szakszerű ismertetések közül különösen kiemeljük Hampel alapvető értékezését »Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből« Arch. Értesítő VII. k. és Mihalik József »A zománc« c. munkáját Pozsony 1901.

tört munka, magassága 22, a kupa átmérője 10 cm, a csúcsíves kelyheknek egyik szép példája. Talpa hat karéjos, pereme sima, mely után áttört művű lombozatos pártá következik. Az oldallapok simák, a nodus helyét gazdag gotikus architektúra foglalja el, mely a hatoldalnak megfelelően hat részből — fülkéből — áll. A fülke hátterét igen csinos kivitelű áttört, csúcsíves ablak alkotja, melyet fölülről keresztvirágos kiugró ívezet baldachinszerűleg takar, két oldalról ugyancsak áttört művű pillérek határolják. Mindez azon kívül a gotikus ornamentikát jellemző tornyocskákkal (fiala), vízhá-

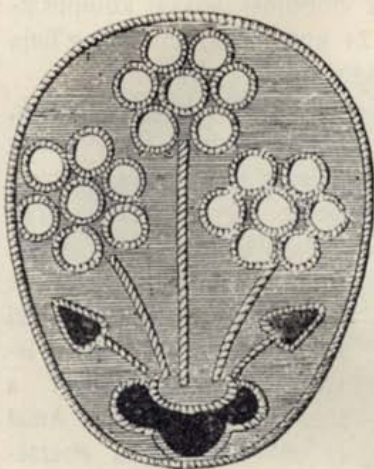
nyókkal, halholyagdiszszel van gazdagon megrakva. E fülkékben többször szentek szobraival találkozunk (így az esztergomi és kassai kehelynél), a mi kelyhünkön úgy látszik, nem voltak ily szobrocskák, legalább is annak semmi nyoma nincsen.

A kupa alsó része — a kosár — sodronyzománcsal van diszítve, az egész szerkezetnek megfelelően szintén hat mezőre oszlik. (2. ábra). Az alapot sötétkék áttetsző zománc képezi, melynek alján zöld zománcos három karéjú virágkehely foglal helyet, ebből jobbra-balra két, ugyancsak zöld levél ágazik ki, közepéből pedig sodronyszálon három fehérzománcos virág (porzó) emelkedik ki, mind-

1. ábra. A fogarasi kehely.

egyik hét gömböcskéből szerkesztve. A mezők között fölül megmaradt háromszögletes üres helyet szintén fehér zománcos három gömböcske tölti ki zöld alapon. A kosarat sodronyszegő futja

2. ábra. Részlet a kehelykosárról.

lopok kapcsolják a felsőhöz, mely ismét hatmezőre oszlik. Széleit faághoz hasonló fonadék szegi be, s az oszlopoknak megfelelőleg ametiszt gombok díszítik, azonkívül a mezőket sodronyrománc fedi, mely teljesen azonos a kuppán lévővel, csak hogy itt a javításnál az alapot rózsaszínűre festették. A talp szárát kövek és angyalok borítják úgy, hogy a szár maga alig látszik. Az áttörtművű lapos gombot is különböző színű üveg és kő díszíti. A stílust pedig vésett alapon sötét románc takarja.

A kupa mezőin az eredeti sodronyrománc látható, azért is ezt vesszük leírásunk alapjául (4. ábra). Itt is megtaláljuk azt a tokot vagy akár gyökeret, melyből a virág és levél kihajt. Legalul jobbra-balra egy-egy zöld levél ágazik el, mely ugyancsak két ágban hat fehér (a közepén egy vörös) gömböcskéből alkotott virág következik, amelyekhez a harmadik egyenesen fölfelé nyúló virág is hasonló. Ezek között jobbra-balra két más formájú virágot látunk, mely vörös kehelyből nő ki és három szögletes szirmotól áll, a két szélső zöld, a középső itt is fehér. Azonkívül még nyolc csillagocskát találunk a virágok között a sötétké al-

körül, melyet ismét igen csinos liliom párta zár be.

E kehely a XV. századból származik, s minden valószínűség szerint Erdélyben készült; mesterjegy, felírás nincs rajta. A hetvenes években azonban azonban kijavították s újból aranyozták, s talán a zománcban mutatkozó hiányokat is akkor pótolták.¹⁾

2. A Froniusféle kehely.

Ezüst aranyozva, vert, áttört és öntött munka, magassága 25, kupájának átmérője 11 cm. Talpa hatkaréjú melynek szép áttörtmű-

vű alsó felét achát és korneol osz-

¹⁾ E kehely leírása megjelent az Ötv. Kiáll. Lajstromban II. t. 81. l. 55. sz. és Egyházművészeti Lap VI. évf. 305 l.; képe látható a »Magyar Műkincsek« II. 231. lapon. Részletrajzot ad a zománcdíszítésről Hampel i. m. 110. l.

pon szétszórva, és természetesen itt is van néhány ékkő. Látjuk mindebből, hogy ezen zománcmű az előbbinél sokkal komplikáltabb és diszebb. A kosarat végül 24 kövel ékesített szalag futja körül, mely után szép pártakoszoru következik.

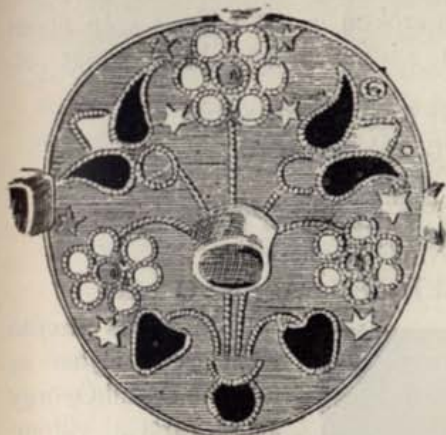
3. ábra. A Fronius-féle kehely.

következő adatokat találtam. Johann Schwabnál tanult 1760—64-ig, mesterré 1770. november 22-én lett, miután ezen napon köteles mesterremekjeit a céhtanácsnak bemutatta, s az azokat el is fogadta. Ezen fiatal mesterre bízták tehát a kehely megújítását, ki aztán túlbuzgalmában azt agyon diszította, úgy elhalmozta azt különféle üveg- s féldrágakövekkel, hogy a régi XV. századbeli s éppen nemes egyszerűségében remek kelyhet valósággal elcsúfította, mi-

Első tekintetre látszik, hogy e kehely nagy átalakításon ment keresztül, még pedig tegyük hozzá, ezen átalakulás nem vált a kehelynek előnyére. Ugyanis e kehely az ú. n. beszercei leletből került a gyulafehérvári kincstárba, melyet a többivel együtt Bajtai Antal (1760—72) püspök ébersége és közbenjárása szerzett meg Mária Terézia útján. Szintén XV. századbeli munka, de mert erősen meg volt rongálva, valószínűleg még maga Bajtai püspök renováltatta. A stiluson, a sodrony alatt e javításra vonatkozólag felíratot vésett be az ötvös, de ez csak töredékesen olvasható. Én azt a következőleg olvasom: „Renovavit Daniel Fronius Anno 177. . die 28 Ma . .”.

Ez a Fronius szebeni ötvös volt, kire nézve a szebeni ötvöscéh irataiban a

kor több mint 80 darab követ rakott reá. Jó szerencse, hogy a zománcot nem tette tönkre, alul ugyan átfestette, s fölül is kövekkel tarkázta, de azért még elég jó állapotban van.

4. ábra. Részlet a kehelykosárról.

3. A vidombáki kehely. Végül a harmadik kehely, amelyet itt bemutatni szándékozunk, (5. ábra) s mely eddig teljesen ismeretlen volt az irodalomban, igen érdekes tanulságokat nyújt a hazai sodronyzománc későbbi történetére nézve.

Ismeretes dolog, hogy a szászföldi templomokban igen sok szép emlék maradt fenn a reformáció előtti korból, s mint ilyeneket bizonyos fokig magunkéinknak tekinthetjük. Ilyen a vidombáki (Brassómege) sodronyzomárcos kehely is. Ezüst aranyozva, áttört, vert és öntött munka, magassága 24, öblének szélessége 9 cm. Talpa hatkaréjú, melynek oldalát kockás áttört pártá díszíti, felső lapja és szára egészen sima, csakis a stílushoz való átmenetnél alkalmazott az ötvös párkánydiszt és egyszerű tagozást. Nodussza lapos, vertművei ékes és hat rozetta van rajta, melyeknek kelyhéből azonban a zománc már kipattogott.

Kuppájának formája már átmeneti alakot mutat. Kissé magasra nyúló kosara sodronyzománccal van borítva, mely azonban már a zomántechnika hanyatlását mutatja, nemcsak formájában, hanem főleg kivételében. A kompozíció nem egységes, a virágokat és leveleket példázó köröcskék minden összefüggés nélkül vannak elhelyezve. Vastag sodrony határolja a hat hosszukás mezőt, mely sötétkék zománcsal van kitöltve, ennek közepén a hét

A kehely eredetileg valószínűleg Besztercén készült, ahol is a művelődéstörténelem tanúsága szerint régente az ötvösség szépen virágzott. A Fronius-féle kehely tehát, még éppen nem sikerült renoválása után is a hazai sodronyzománc technikának egyik szép emléke marad¹⁾.

¹⁾ Leírva az »Ötvös kiállítási Lajstrom«-ban II. t. 102. l. 99. sz.

köröcskéből alkotott zöld virág foglal helyet, melyet két sárga, két zöld és két világoskék szabadon álló köröcske környez. Ez a beosztás ismétlődik a félmezőkön is. A kosarat szép lilium pártá övezi, mely fölött három sorban a következő felírás olvasható:

VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM:

Zur ehren Gottes und stetig wehrendem

Gedachtnis verehret dieses Kelch der

Grisfligen Gemein *WELTHERIANA*.

GEORGIUS DRAUD SENIOR sampt seiner

hauffrawen SOPHIA WELTHERIANA. ANNO 1659.

5. ábra. A vidombáki kehely.

A felírás szerint tehát ezen kehelyet az idősebb Drauth György ajándékozta a vidombáki templomnak 1659-ben. A krónikás feljegyzések szerint pedig ez a Drauth György tekintélyes brassai kereskedő volt és 1661. december 27-én halt meg¹⁾.

A kehely peremén lent mesterjegyet találtam, mely szívalakú pajzsban koronás egymásba helyezett L. C. betűkből áll. A korona Brassónak a jele, az L. C. betűk pedig *Lucas Crestels* ötvös-mester nevét rejtik, kőről a brassai ötvöscéh-iratok alapján tudjuk, hogy Michael Seybriger ötvösnek mostoha

¹⁾ Quellen IV. k, 268. l. »1661. den 27. Decembris ist im Herrn entschlafen Herr Georgius Draudt senior, ein ehrlicher und frommer Handelsmann in Kronstadt«.

fia volt és Lorenz Kuschnál tanult ki (1648—1652). 1652. november 18-án szabadult fel, s valószínűleg az akkori szokás szerint vándorolni ment, majd visszatérvén szülővárosába 1657. október 22-én mesterré avatták. A kehely stílusa világosan mutatja, hogy azt ötvösünk csak javította, még pedig tőle származik részben, vagy teljesen a zománcozás, a felírás és a kehelyhez tartozó patena, melyet szintén Drauth György ajándékozott a templomnak, s melyen a donátor neve és az ötvös bélyege is előfordul. A kehely a XV. század végéről, vagy a XVI. század elejéről való.

Szatír szobrocska Apulumból.

A fejéregyházi ferenczrendű kolostor feléledése.

I. Rákóczy György fejedelemségét az erdélyi katolikus főurak, Magyarországon pedig Pázmány Péter biboros is pártolták. Különösen 1636-ban látszott ez meg, mert főleg a katolikus vallású Kornis Zsigmond védelmezte meg Rákóczyt az öreg kálvinista Bethlen István ellen.

Mindamellett tehát, hogy I. Rákóczy György maga is erős kálvinista volt, némi szabad mozgást engedett a katolikusoknak, vagy legalább is nem akadályozta őket, ha vallásuk fejlődéséről akartak gondoskodni. Így történt, hogy megengedte a tövisi helyett a mikházi kolostor felépítését, így történt az is, hogy egyelőre nem szólt az ellen, ha a kath. főurak másutt is tartottak 1—2 ferenczrendű szerzetest.

E főurak közé tartozott Haller István, küüllőmegyei főispán és tábornok is. Ennek atyja ugyan még unitárius volt, sőt mivel első felesége Kendy leány volt, azt kell hinnünk, hogy ő maga is még egy darabig az unitárius vallást követte. De második felesége, Barkóczy Anna csakhamar megtérítette és egyike lőn a legbuzgóbb katolikus uraknak.

Természetes, hogy a katolikus főúr szemét, lelkét nagyon bántotta a kastélytól nem messze romokban álló fejéregyházi kolostor. Volt a ki őt erre figyelmeztesse, és tartott is maga mellett egy ferenczrendű szerzetest, aki az istentiszteletet udvarában végzé, s azért már 1639. előtt megígérte, hogy a kolostort helyre fogja állítani. Midőn az erdélyrészi ferenczrendűek 1639-ben folyamodtak, hogy a magyar és bosnyák tartományoktól elszakadva, új, egymástól független őrséget (custodiát) alkothassanak, már 1—2 szerzetes lakott a kolostorban, csakhogy még valódi conventté nem lehetett, mert nem volt ahhoz elég lakos és a megélhetés

biztosítása. A koldulás lehetetlen volt, tehát másként kellett életük fenntartásáról gondoskodni.¹⁾ 1643-ban azonban annyira haladt már az építés, hogy a conventet felállíthatták. Haller István erre 1643. október 13-án Gyulafejérvárt kiállított levelében kijelenti, hogy „a fejéregyházi klastrom ruináját a francziskánusoknak visszadja.” Igéri, hogy „a szentegyház sanctuariumát megépíti és provisiót rendel 12 személyre az ott lakó barátoknak.”²⁾ E provisiót ugyan el is rendelte. Meghagyta uradalmi tiszteinek, mennyi búzát és egyéb élelmiszert szállítsanak évenként a kolostorba.

Az így megalakult fejéregyházi konvent 1644-ben nagyon szép napokat látott. Az új őrség tagjai közé szívesen léptek be derék, önfeláldozó lelkek és így egy évre a megalakulás után október 28-án két lelkes növendéknek, Jegenyei Ferencnek és Martonosi Mártonnak, adhatta fel Szent-Ferencz szerzete ruháját az új űr, Szalíai (Tuzslai) István a Szent-Ferencz tiszteletére ujjonnan felavatott egyházban.³⁾ Azután a szerzetesek hozzáfogtak tanulni, hozzáfogtak az épületeket kibővíteni.

De mindez nagyon rövid ideig tartott, II. Rákóczy 1644-ben mégis csak átállott a protestáns hatalmasságok pártjára. Szövetséget kötött a svédekkel és háborút indított III. Ferdinánd ellen. A háború az ő javára végződött és elbizakodó hatalmában ezentul megváltoztatta bánásmódját a katolikusokkal szemben is. Egyszerre észrevette, hogy az ország törvényeiben csak két kolostor fennállásáról van szó és így a fejéregyházi azon felül keletkezett. Rátámadt tehát Haller Istvánra és azt kérdezte tőle, hogy kinek engedelmével adta vissza a fejéregyházi kolostort a ferenczrendűeknek? Haller sokáig nem felelt, de erre maguk a szerzetesek kérték, hogy ne ingerelje a fejedelmet, mert akkor esetleg még a törvényben biztosított házaikat is elveszílik.

Ennélfogva 1648-ban a szerzetesek elvonultak, csak két irányban kértek biztosítást. Először, hogy idők változásával újra visszajöhessenek és hogy azon alamizsnát, melyet a kolostor fenntartására fordítottak, más kolostor kapja meg, mert a már felvett társakat nem lehetett szélnek eresztetni. Erről őket Haller István ugyan biztosította. Nevezetesen magán Fejéregyházán 1648. június 1-én kiállított levélben egész őszintén előadja:

¹⁾ Györfly Pál: *Ortus, progressus provin. Transsylv.* 1737. 12. 16.

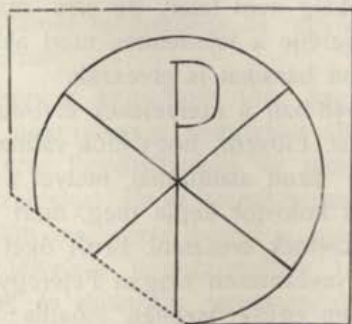
²⁾ Gyöngyössy levéltár.

³⁾ Losteiner: *Annales P. II.* n. 7.

„Mivelhogy Rákóczy György urunk fejedelmünknek nehez-
lése volt reám az pater franciscanusoknak fejéregyházi magok régi
kalastromokba való szállítása miatt, akarván a paterek engemet
kártól és fejedelem haragjától mególtalmazni, recedáltak innét az
fejéregyházi kalastromból“, de kötelezi magát, hogy a kirendelt
alamizsnát, addig is, míg visszajöhetnek, más kolostorba szállítja.
És a szerzet valóban úgy intézkedett, hogy az alamizsnát ezentúl
a sokkal népesebbé vált csiksomlyai kolostor kapja. Másrésről
pedig a volt fejéregyházi guardián, a később nagyra hivatott Do-
mocos Kázmér tette meg a joguk fenntartására szükséges lépést.
Elment Kolozsmonostorra, és ott kijelentette, hogy bár az általuk
szerény tehetségük szerint felépített fejéregyházi kolostort bizonyos
okokból elhagyták és a csiki kolostorba vonultak, mégis fenntart-
ják azt a jogukat, hogy a mikor módjuk lesz benne és akarják
oda visszatérhessenek.

Változtak az idők. Szabad lett volna később visszamenniök,
de akkor más jelentékenyebb helyekre hívta őket a szükség és a
katholikus vallás ügye és így 1780-ban is a cserjék közt romla-
doztak a másodszor is feléledt és másodszor is elpusztított fejér-
egyházi kolostor falai.

Dr. Karácsonyi János.

Krisztus monogramm Pannóniából.

A siremlékekről.

A középkorban általános szokás volt, hogy a királyok, püspökök és más előkelő emberek a templomokba temetkeztek. Nálunk is így volt ez: Szent-István király az általa dúsan felszerelt székesfehérvári, Péter a pécsi, Szent-László hamvai pedig az ő kedves nagyváradi templomában nyugsznak. E célból gyakran külön kriptákat építettek, vagy ahol ilyen nem volt, a templom földjébe temetkeztek. A sírokat azután szépen kifaragott emléktáblákkal látták el.

Régi siremlékeink háromfélék: 1) A koporsószerű diszes faragványokkal ékes ravatalok (tumba, sarcophag), néha oszlopos diszfödéllel; 2) kő vagy bronzból készült sírlap (lapis funeralis), melyen az elhunyt alakja és cimere van domborműben kifaragva (relief); 3) egyszerű emléktábla felirattal (epitaphium). A sarcophagok rendesen szabadon állanak, a sírlapok a templom padozatába, vagy az oldalfalba vannak beillesztve, az emléktáblákat pedig leginkább a falakra alkalmazták. E siremlékek legtöbbször márványból készültek, ritkábban bronzból. Ily tartós anyagból lévén nem csoda, hogy általában elég jó állapotban maradtak fenn korunkig. Még legtöbbet szenvedtek a talapzatba illesztett domborműves sírlapok, melyeket a járókelők lábai sokszor egészen lekoptattak. De nem kevésbé ártottak azoknak hazánkban az ellenség vandal pusztításai, vagy a tudatlan és kegyelet nélkül szűkölködő törpe utódok, mikor e drága emlékeket építő anyagnak használták fel.

A siremlékek mindhárom formáját nagy bőségben találjuk meg ősrégi székesegyházunkban. Sajnos azonban, azokon a pusztulás nyomai is erősen meglátszanak. A szarkofagokat kirabolták, az epitáfiumokat összetörték, némelyeket úgy látszik beépítettek, vagy másként használták fel. A tudós Szeredai Antal nagyprépost 1791-ben kiadott művében még harmincöt darabot ismertet, s Bod Péter azonfelül tízet említ, ma ezekből alig van meg tizenkettő, a

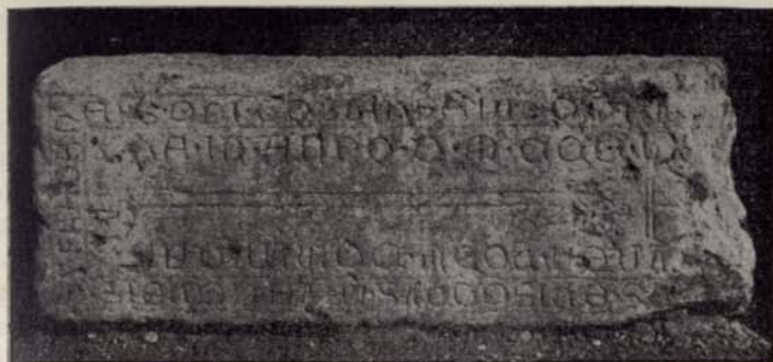
többi lappang valahol. ¹⁾ Reméljük azonban, hogy a most folyó átalakítási munkálatoknál ezek közül több napfényre fog kerülni. Hasonlóképpen reméljük, hogy úgy a meglévő, mint az ezután előkerülő síremlékek az igazán szakszerű restaurálás után a templomban megfelelő helyet fognak kapni, s hogy ezen úgy történelmi mint művészeti szempontból is kiváló emlékek gondosan összerakva, kiigazítva s összegyűjtve remek székesegyházunknak méltán megcsodált büszkeségei lesznek.

Hogy csakugyan jogosan remélhetjük azon elkallódott régi síremlékek legalább részbeni feltalálását, arra kézzelfogható például szolgál azon régi síremlék, melyet a következőkben fogok röviden ismertetni.

1908-ban a székesegyház restauracionális munkálatai közben a déli oldalon, midőn a padozatot felszedték, egy nagy lapos vörös márványkőre akadtak, melyet felemelvén látták, hogy alsó felén faragvány és írás van. Elszállították tehát az alsóvárosban lévő muzeumba, ahol jelenleg is van. Ezen feliratos kő székesegyházunk egyik legrégibb síremléke, melyhez korban legközelebb állanak Gottfrid (1385), Onodi Czudar Imre (1389) és Maternus (1399) püspökök emléktáblái.

Anyaga vörös márvány, hosszúsága 172, szélessége 58, vastagsága 36 cm. Kiállítása az egyszerűbbek közül való, nagy kár, hogy felső részéből egy darab hiányzik, s így felirata és ríza is hiányos. A közepén egész hosszában pásztorbotot vésett be a kőfaragó, melynek kampós vége hurok formán diszített, de meglehetősen megkopott, ami azt bizonyítja, hogy azelőtt is a templom padozatába volt elhelyezve, természetesen írásával fölfelé; viszont mivel írása elég jól olvasható abból arra lehet következtetni, hogy olyan helyen lehetett, ahol nem jártak sokat. A pásztorbot fölött alacsony püspöksüveget látunk. A felirat kettős sorban futja körül az emlékkövet, a tetején, mint már megjegyeztük, az írás hiányzik, mert meg van csonkítva.

¹⁾ V. ö. Szeredai említett művén kívül, mely Gyulafehérvárt jelent meg, Ujfalusinak a székesegyházról szóló értekezését a gyulafehérvári tört. és rég. társulat XII. évkönyvében, 1903.; továbbá az Archeologiai Értesítő XIX. k. 29. s. köv. II., végül a Magyarország Műemlékei c. vállalat I. k. 60—109 II., ahol a Hunyadi emlékek vannak szép képek kíséretében bemutatva.

Ismeretlen püspök síremléke Gyulafehérvárt.

A nagy uncialis betűkkel vésett legenda a következő ·

... S. EPISCOPVS. LAVACENEIS.

SVFRAGAN

EVS. DNI. GOBLINI. EPISCOPI . . .

... VNDA. POPT. DOMINICAM

IVDI

CA. IN. ANNO. D. M. CCC. LX . . .

Vagyis : (Hic iacet . . .) s episcopus Lavacensis, suffraganeus Domini Goblini episcopi (Transsylvaniaensis obiit feria sec) unda post dominicam Judica, in anno Domini 136 . . .

Az írásra nézve még megjegyzem, hogy az első sorban a Lavacensis szóban C helyett E-t, a negyedik sorban pedig egy S helyett P-t vésett be a lapicida (POPT). E felírással síremlék Szeredai korában még a régi helyén állhatott, mert a tudós szerző műve 39 lapján közli annak szövegét, de sok hibával (unga, populi: unda, post helyett stb.)

Az a kérdés már most, kinek állították az emléktáblát? Anynyit határozottan tudunk, hogy Goblinus, erdélyi püspök suffraganeusa volt az illető. Mivel pedig Goblinust 1376. év május hó 5-én nevezte ki XI. Gergely pápa Erdély püspökévé, miután elődje Demeter a zágrábi püspöki széket foglalta el, és Goblinus 1386. évben már meghalt: 1) világos, hogy a keresett névtelen püspök csak ezen tíz évi időközben lehetett Goblinus suffraganeusa, s csak

¹⁾ Goblinus azelőtt Keresztényszigeten (Grossau, Szebenmegyében) mely ekkor az esztergomi egyházmegyéhez tartozott, volt plebános. Mindezekre nézve l. Urkundenbuch II. 1046. és Szeredai : Series Episcoporum 116, s köv. II.

ebben az időben halhatott meg. Ebből viszont az következik, hogy a siremléken az MCCCCLX évjelzés csonka, néhány számjegy a letört részen maradt. ¹⁾

A névből mindössze az utolsó betű (S) maradt meg, mert a kőből éppen azon rész hiányzik, ahol a név volt. A „Lavacensis“ püspökség Görögországban a neopactusi (Naupactus, Lepanto) érsekséghez tartozott régente, ebben az időben mint címet adományozták. Miután az eddig ismeretes okmányokban Goblinus püspök suffraganeusai nem szerepelnek, legfőlebb csak találgathatjuk a kérdéses segédpüspökök nevét. Én kettőre gondolok, az egyik Magister *Johannes* archidiaconus de Kyküllew, aki 1376-ban „sede vacante vicarius generalis“ volt Erdélyben; a másik pedig Magister *Ladislaus*, archidiaconus de Ozd, szintén vicarius generalis 1382-ben²⁾.

Az erdélyi egyházmegye a régi időkben a mainál is jóval nagyobb terjedelme tette szükségessé, hogy a megyés püspököknek állandóan egy-két címzetes püspök segédkezzék, ezeket nevezték suffraganeusoknak. Ilyen volt az is, kinek siremlékét a fentiekben bemutattuk.

¹⁾ Nem ismervén az évet a napot sem határozhatjuk meg, mert a »Judica« vasárnap változó ünnep.

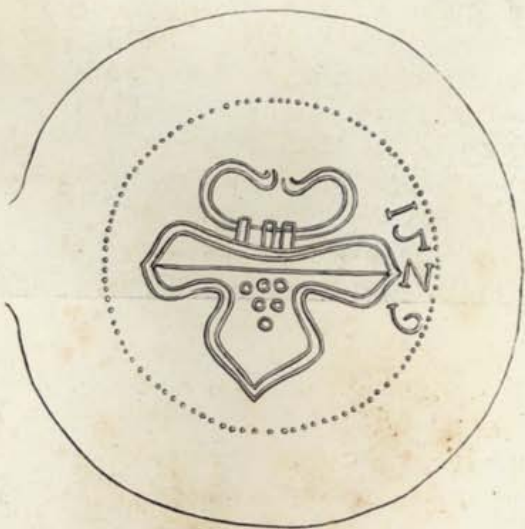
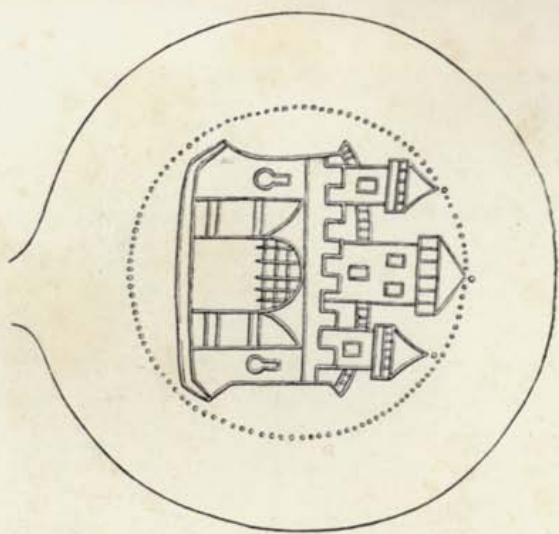
²⁾ Zimmermann: Urkundenbuch II. 1050. 1160. és 1168 sz.

MÁTYÁS KIRÁLY CÍMERES FRESKÓJA BRASSÓBAN.

A BESZTERCEZI HÉLY
LEBONTÁS UTÁN.

OSIVASÚTÓ 1529-ÉVŐL.

Két régi falfestmény.

A „Batthyáneum“ olvasói előtt nem szükséges a régi falfestmények kultúrtörténeti fontosságát fejtegetnem. Mióta Römer Flóris a kutatók figyelmét ezekre irányította, igen sok értékes régi freskó jött napfényre, ujabban pedig különösen Huszka József fáradozásai nyomán.¹⁾ De még mindig sok itt is a teendőnk! Az alábbiakban oly két régi erdélyi falfestményt fogok röviden ismertetni,²⁾ melyek minden tekintetben megérdemlik, hogy velők részletesebben foglalkozzunk.

I. Mátyás király czimeres freskója Brassóban. Mátyás királynak dicső uralkodása a magyar műtörténelemben is maradandó nyomokat hagyott. És ha igaz is, hogy hazánk általában szegény műemlékekben, talán Mátyás király kora ebben is kivétel, mert néhány olyan emlékre mutathatunk rá, melyekre méltán büszkék lehetünk, mint régi dicsőségünk megcsodált képviselőire. Mátyás ugyanis, aki nemcsak a tudományoknak, hanem a művészeteknek is lelkes pártfogója volt, olyan művészi életet teremtett hazánkban, amilyenhez fogható sem azelőtt nem volt, sem azután. Ennek a magasfokú művészi életnek egyik távoli hirdetője az a falfestmény, melyről most akarok szólni.

A *brassai u. n. fekete templomnak*, mely már magában véve is, mint hazánknak legnagyobb csúcsíves egyháza, számottevő műemlék, déli oldalán lévő „porta speciosa“ timpanonjában látható azon nagybecsű falfestmény, melyet itt rajzban is bemutatunk. A háromkaréjos, lóherlevélalakú mező közepén a Boldogságos Szűzet látjuk trónon ülve ölében a kis Jézussal. Feje fölött két lebegő angyal koronát tart, lába alatt a félhold és a kígyó. A Madonnától

¹⁾ V. ö. Römer: Régi falképek Magyarországon. Budapest 1874. és Huszka cikkelyeit az Arch. Értesítőben.

²⁾ Ezen falfestményeket egy alkalommal már ismertettem a Vasárnapi Ujság 1910. 4. számában, de nem tartom fölöslegesnek azt itt újból kiadni, már csak azért is, hogy erdélyi emlékeink egyhelyt legyenek egybegyűjtve. Szerkesztő.

jobbra szent Katalin (jelvénye a kerék és a kard), balra szent Borbála (toronnyal) térdel. Mind a hárman fényes, királyi öltözetben, melyek dús redőkben omlanak le. A kép háttérét távolban látszó hegyek, város, falu és a felhős ég töltik ki, az előtérben pedig virágos mező látszik. A jobb és balsarokban két czimert alkalmazott a festő, még pedig a jobboldalon Mátyás királyét a magyar, cseh és dalmátországi jelvényekkel és közepén a hollóval; baloldalon pedig Beatrix királyné aragoniai nyolcz részre osztott czimerpajzsát alkalmazta. A czimereket díszes levélfonadék veszi körül.

Mátyás király többször is megfordult Brassóban, ezt nemcsak a helyi krónikások említik, de okmányilag is igazolható, így 1462. év telén, továbbá 1467-ben innen vezette seregét Moldovába és ide jött vissza sebét ápolni. A krónikák szerint ezen második látogatásának emlékére helyezték el a hálás brassaiak Mátyás czimerét a templom belsejébe, mely ma is ott van. Mert volt is okuk hálásnak lenni a nagy király iránt, ugyanis oly kiváltságokkal és szabadalmakkal látta el a már akkor is nagyban kereskedő és iparűző várost, amelyek jövőendő gazdagságának vetették meg alapját. De magát a templomot is segítette, úgy mint elődje Zsigmond király és IV. Sixtus, a pápa és nem lehetetlen, hogy ezen festményt is valamelyik udvari festőjével készítette. Erre azonban adatunk nincsen. Hogy maga a kép az olasz iskola befolyására vall, az bizonyos, de ez természetesen nem zárja ki azt, hogy hazai festő a szerzője. A freskó már erősen meg van viselve, sőt még kontár kezeknek a nyomait is magán viseli. Mindenesetre érdemes lenne hozzáértő mesterrel restauráltatni, s így a végső pusztulástól megmenteni. Legújabbban Kuhlbrandt Ernő tanár készített róla igen sikerült aquarell másolatot, ez után készült a mi rajzunk is.¹⁾

Érdekes kérdés végül, melynek taglalásába azonban itt bővebben nem bocsátkozhatunk, a *freskó mellékalakjainak a megválasztása*, midőn egyrésztől tudjuk, hogy az egyházi festészetben ezen összeállítás ismert és gyakori; másrésztől azt is tudjuk, hogy a templom Mária mennybemenetelének volt szentelve, továbbá, hogy Katalin és Borbála Brassóban különös tisztelet tárgyai voltak (mindkettőnek temploma is volt); s midőn végül az is ismert dolog, hogy Mátyás király első felesége Katalin, Kor-

¹⁾ Megjelent a »Karpathen« III. k. 6. füzetében, az ismertetés pedig a 8.-ban.

vin János anyja pedig Borbála volt: vajjon a véletlennek tulajdonítsuk-e ezen különös találkozást, vagy a képiró genialis kombinációjának?

II. A beszterczei falfestmény. A beszterczei (Erdélyben) barátok régi kolostora és temploma a legújabb időkben a görög katolikus oláhok kezébe került, kik 1909-ben lebontatván a kolostort, a volt sekrestyének a templom felőli falain több freskónak

a nyomáira akadtak.

A templom maga is a XIV. századból származik és a szentélye maig megtartotta eredeti alakját.

A falfestmények vastag vakolat- és mészréteg alatt voltak, melyeknek eltakarítása után sorban napfényre jöttek az egyes alakok, megrongálódva ugyan, de még elég jó állapotban ahhoz, hogy megőrzésük és fenntartásuk a hazai műtörténelem érdekében kívánatos legyen. És reméljük, hogy az Országos Műemléki Bizottság-

Szent Imre, a beszterczei falfestményen.

mely azokat gondozásába vette, meg fog tenni mindent, hogy ezen érdekes és értékes falfestmények az időjárás pusztításaitól lehetőleg megóvassanak.

Az egyes képek így következnek. A baloldali falon egy ifjú király alakja látható, vállain hermelin palásttal, fején nyílt koronával, mely alól dús hajzat omlik le kétfelől, jobbjaiban az ország almája, baljaiban a lándzsás zászló. Miután ez alak rajza több tekintetben eltérő Szent László király szokásos ábrázolásától, hajlandó vagyok azt inkább Szent Imrének tartani, különösen ha a

csiksomlyai szárnyas oltár hasonló alakjára gondolok. ¹⁾ A mellette lévő képből csak töredékek látszanak, de az is elég arra, hogy megállapíthassuk, miszerint ott a három király imádását ábrázolta a képiró. A freskóból tisztán kivehető egy térdelő szakállas király alakja, ki kehelyszerű edényt nyújt az előtte ülő piros köpenyes nő (a Boldogságos Szűz) felé. A harmadik képen Mihály arkangyalt látjuk, egyik kezében kard, a másikban mérleg, melyekkel a holtak lelkeit méri. A negyedikén szent György lovag szárnyas alakja tűnik szemünkbe, amint hosszú lándsájával a sárkányt leszúrja. Az utolsó képen az Üdvözítő és szent Bertalan (a fűrészel) között egy szakállas, sapkás férfi mellképe van ábrázolva. Nem lehetetlen, hogy e mellképen a donátor arcvonásait öröktette meg a képiró.

Látjuk tehát, hogy e képek nem összefüggő sorozatot alkotnak, s ebben is eltérnek a székelyföldi templomok szokásos falfestményeitől. Színezésük élénk, rajzuk is elég jó; keletkezésük idejét a XIV. századra tehetjük. Sajnos hogy a fotográfia nem adja vissza tisztán a képeket, úgy, hogy egy jó színes másolat készítése nagyon is indokolt volna.

¹⁾ V. ö. Czobor Egyházművészeti Lap VII. 117. 1.

Régi Máriaszobrok Csikmegyében.

A XV. század végén és a XVI. század elején a képfaragás hazánkban is virágzaskorát élte, midőn az a szárnyasoltárokkal kapcsolatban oly nagy keresletnek örvendett, melyről a maig is elég szép számban fennmaradt emlékek csak halvány fogalmat nyújtanak. Mert ha elgondoljuk, hogy Felső-Magyarországon és Erdélyben száznál jóval több szárnyasoltár maradt fenn (sokszor igen félreeső kis községben); s hogy ilyen oltár volt jóformán minden templomban s némelyikben több is; s ha meggondoljuk, hogy ezen szárnyasoltárok legnagyobb része a fent jelzett időben készült: csak akkor tudjuk igazán elképzelni, hogy mily lázas tevékenység folyt nálunk e téren, hogy nem egy-két, hanem száz és száz képirónak (pictor, Moler) száz és száz képfaragónak (Bildschmitzer, sculptor) is bőven kijutott a munkából. És ez így tartott mindaddig, míg a protestantizmus elterjedése és a belső harcok végét nem vetették e nagyarányú munkásságnak.

És éppen ezen óriási tevékenység, a képiró és képfaragó mestereknek ezen szükségyszerűleg nagy száma alapján következtetjük, hogy ezen oltárok legnagyobb része itthon készült és hogy azoknak mesterei — számba véve a bel- és külföldi legények folytonos és természetszerű hullámvázát — *hazai képfaragók* voltak, kik eleinte különösen a német és lengyelországi nagy műhelyekben kitanulván itthon hasonló műhelyeket alapítottak, melyek aztán ismét másoknak lettek szülői. Így bátran feltehetjük, hogy nemcsak Bartfán, Kassán, hanem Erdélyben is, még pedig Brassó- és Szebenben virágzó oltárépítő műhelyek voltak, amelyek aztán az egész vidék szükségleteit kielégítették. Igaz, hogy névleg nem sok hazai képfaragót ismerünk, az oltárok, szobrok pedig ritkán vannak jelezve, de a levéltári kutatásoktól még igen sokat várhatunk érésben.

A Székelyföldön is maradt fenn néhány szárnyas oltár és

faragott szobor, ezek közül három érdekes Mária szobrot fogunk az alábbiakban ismertetni.

1. A csíksomlyai szobor. Talán valamennyi hazai Mária

1. ábra. A csíksomlyai Máriaszobor.

szobrainkközül a legismertebb ez. Szólnak róla Kunics Ferenc, Györffi Pál, Patrik János és legújabbban Tima Dénes¹⁾, de inkább úgy ismertetik azt, mint a nép tiszteletének régi tárgyát. És hasonlóképpen, amit Losteiner és utána Péterfy annak eredetéről mondanak²⁾, az a történelemi kritika ítélőszéke előtt meg nem állhat, mert hogy e szobor a Krisztus utáni 3. századból eredne, vagy az Bi-

¹⁾ «A csíksomlyai Segítő Mária» Kolozsvár 1907. c. művében P. Tima felsorolja a régi írókat is.

²⁾ Losteiner kézíratos műve a csíksomlyai könyvtárban 103. p.

zancból került volna Somlyóra és más hasonló vélemények minden alapot nélkülöznek. Elég a szobrot csak egyszer megnézni, hogy lássuk, miszerint az a XV. századnál régibb nem lehet.

A somlyai régi templom és kolostor a XV. század közepén épült a Sárlos Boldog Asszony tiszteletére. Losteiner szerint a főoltáron Krisztus volt ábrázolva a feszületen s a kereszt alatt Mária és Szent János szobrai állottak. Ez sem valószínű, mert ha a templom Mária tiszteletére volt felszentelve, akkor a főoltáron nem a feszület volt felállítva, hanem az Mária oltár volt; különben is a gotikus templomban, amilyen a régi somlyai templom is volt, a diadalív volt alkalmazva az u. n. kálvária, a kereszt tövébe pedig ilyen Máriaszobrot, milyen a somlyai, sohasem alkalmaztak a képfaragók. Történeti adatok hiányában tehát azt kell mondanunk, hogy a szobor és formája után ítélve a XVI. század második felében illetőleg később a XVI. század elején készült.

Hársfából faragták s emberfölötti nagyságban (2.27 m.) ábrázolja a Boldogságos Szűzet karján a gyermek Jézussal. Lába alatt a föld, azon a holdsarlója, melynek középső része emberfőt ábrázol. Így látjuk azt pld. a nünbergi vaskoronás Madonna szobornál is, mely Veit Stoss munkája¹⁾, s lehet, hogy az eretnek Nestoriust akarja feltüntetni. Máriát hosszú, testhezálló ruha takarja, melyet derékon öv szorít le, effölé bő redőkbe szedett palást borul, jobbában a királyi pálcát, baljában pedig a mezitelen kis Jézust tartja. Arca mosolygós, kibontott hajfürtjei vállait egészen eltakarják. A kisdéd Jézus egyik kezét áldólag emeli fel, a másikban rózsát tart, fejét úgy mint anyját is korona ékesíti. A szobor jelenleg fehérre van testve, régente azonban arany és bíbor színben pompázott, amint azt a templomban lévő és a szobrot ábrázoló régi kép mutatja. E szobrok különben régente mindig festve voltak, s csak később terjedt el az a rossz szokás, hogy a kis Jézust s néha még a Madonna szobrát is mindenféle tarka ruhákkal halmozták el, ami teljesen fölösleges és izléstelen is.

A szobor azon jellemző tulajdonságai, melyek a kor meghatározásnál is szerepet játszanak, a következők: kerek mosolygós arc, lebontott és hullámos haj, hosszú kezujjak, a felső ruhának bő redői, melyeket a balkar szorít le, a kisdéd testtartása stb.

¹⁾ Bode: Geschichte der deutscher Plastik. 126. l.

Feltűnő nagy a rokonság a csiksomlyai Madonna és a lőcsei főoltár Mária szobra között, amelyet 1508-ban Pál mester készített¹⁾, a kisdéd Jézus alakja pedig mintha csak testvére lenne a szászsebesi, Veit Stossnak tulajdonított oltáron lévőnek²⁾.

Véleményünk szerint tehát a csiksomlyai szobor a XV. század végén, illetőleg a XVI. század elején készült, hazai mester műve, ki a német nagy mesterek műveit tanulmányozta, s maga is Veit Stoss magyar iskolájának tagja volt. A szobor egykor szárnyasoltár közepén állott.

2. A csikszentmártoni Madonna. Ez is valamikor egy oltár

2. ábra. A csikszentmártoni Madanna.

kiegészítő részét képezte, ma a bejárattal szemben, magasan, egy falba vájt fülkében áll, azért a fényképi fölvétel is nagy nehézségekbe ütközött.

A fából faragott szobor embernagyságú. Mária itt is a földet ábrázoló félgömbön áll, melyet a kigyó teste fon körül. Bő palástba van burkolva, melynek dús redőit jobb karja alá szorítja, alsó ruhája csak a mellén látszik, mezitelen nyaka kissé magas, gömbölyű arca mosolygós, kibontott haja hátán omlik végig. A mezitelen kis Jézust jobb karjával tartja, baljában pedig egy almát nyújt a gyermek felé. A kisdéd is mosolygós, jobb kezével mintha

¹⁾ Az iparművészet könyve II. 246. l.; Daun i. m. 114. l.

²⁾ Roth Viktor i. m. IX. tábla.

áldást adna, baljával pedig az alma után nyúl. Nagy nyitott szemével, úgy mint anyja is fölfelé tekint, fürtös fejét korona takarja.

Mint a szobor stílusára jellemző tulajdonságokat kiemeljük: a mosolygó arcot, az erősen előre álló gömbölyű állat, a tágra nyitott szemeket, Máriának hosszúkás ujjait és a ruha redőzetének elrendezését. Különös e szobron, hogy Mária jobb karján tartja a kisdedet, habár erre is találunk példát, így látjuk azt pld. a bogácsi (Bogeschdorf, Kisküküllő m.) oltáron¹⁾. Az almát már igen gyakran találjuk úgy hazai, mint külföldi enemű emlékeken, még pedig legtöbbször a kis Jézus kezében vesszük azt észre.

A szobor talapzatán felirat van: ANNO DOMI 1525, tehát itt kétség sem foroghat fönn aziránt, hogy az mikor készült: az Úrnak 1525. esztendejében. Szintén hazai munkának tartom, mely az elkallódott szárnyas oltárból még szerencsésen fönnmaradt. Többször át van festve, úgy hogy eredeti színeit most meghatározni nem lehet.

3. A csikmenasági Máriaszobor. Azon tétel igazságát, hogy a XV. és XVI. században jóformán minden templomban volt szárnyasoltár, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a kulturális középpontoktól távollevő csiki falvakban is megtalálhatjuk azokat, ahol szerencsés körülmények folytán a templomoknak legalább szentélyei elkerülték az átépítést s így az ott lévő oltárok is megmaradtak. Különösen érdekes e szárnyas oltárok

3. ábra. A csikmenasági Máriaszobor.

¹⁾ Roth i. m. XIII. tábla 2 sz.

közül a csikszentléleki, mely 1510-ből való és a menasági, mely korra nézve a legkésőbbi datált szárnyas oltárunk, mert a felírás szerint 1543-ban készült. Ez érdekes szép emlékről majd máskor szólunk bővebben, most csak a menasági Máriaszobrot akarjuk ismertetni.

A szárnyasoltárok közepén legtöbbször fülkeszerű bemélyedést találunk a szobrok számára, így van ez a menasági oltárnál is. A háttér igen izléseesen van arany alapon mintázva (damaszkolva). Középen áll a Madonna fából faragott szobra, alul a szokásos földgömb a holdszarvakkal. Mária alakja közép embernagyságú, aranyos felsőruhája bő redőkbe van szedve, s itt is jobb karjával tartja azokat leszoritva. Különösen jellemző a ruhának hullámos, merész kanyarulatokat alkotó redőzete. A Boldogságos Szűz arca gömbölyű, lebontott hajának egyik gyűrűs fonadéka a jobb vállon át előre esik. A kis Jézust balfelől mindkét kezével tartja. A kisdéd itt is mezítelen, karjait előre nyújtja, egyik keze azonban le van törve, mosolygós arca és göndör fürtjei szintén jellemzők. Ugy a kisdéd, mint Mária fején korona van, de azonkívül még két lebegő angyalt látunk a háttérben, akik kezükben koronát tartnak a Boldogságos Szűz feje fölé.

A fülkét fölül szép renaissance faragvány ékesíti, mely különösen jellemző az oltár készítésének idejére nézve, mert a régebbi szárnyasoltárokon gotikus, tornyos mennyezetet találunk. A fülke oldalfalán jobbra-balra kisebb szobrok állnak, összesen négy, a két felső férfit (valószínűleg két apostol, de a jelvényeik hiányoznak, így a meghatározás sem lehetséges), a két alsó pedig női szenteket (talán Margit és Borbála) ábrázol.

A fülke alatti párkányon ezen felirat olvasható: REGINA - CELLI - LETARE. 1543, esszerint tehát az oltár és a szobrok is 1543-ban készültek. Ez is hazai képfaragó alkotása, és ha a festményeket is, melyek az oltár szárnyain vannak, ő készítette, akkor azt kell mondanunk, hogy sokkal ügyesebb képiró volt, mint képfaragó, mert a festmények sokkal jobbak, mint a szobrok. Az sincs azonban kizárva, sőt valószínűbb, hogy két külön művész dolgozott ezen az oltáron, annál is inkább, mert csak a régebbi időkben — a XV. században — találkozunk olyan sokoldalúan képzett és tanult mesterekkel, kik egyformán jól kezelték a vésőt

és ecsetet. Kimondhatjuk tehát végeredményképpen, hogy a menasági szobrot hazai mester készítette ugyan, de már abból az időből származik, midőn a szárnyas oltárok kora lejárt, éppen azért nem is mondható elsőrangú alkotásnak. A festmények azonban sokkal jobbak, az egész oltár pedig arról is nevezetes, hogy hazai szárnyasoltáraink között a legfiatalabb (1543).

Aphrodite szobra Apulumból.

Régi harangok és harangöntők.

Ha nem is Paulinus püspök (élt az 5. században) találta fel a harangokat, annyi bizonyos, hogy azok már a legrégibb idők-től fogva használatosak a keresztény templomokban. Magyarországon pedig kezdet óta minden templom mellett vagy fölött ott volt a torony s benne a harang. A románkorbán harangjaink rövidek és félgömbalakúak, a csúcsíves korban pedig hosszabbak, fordított lant-hoz hasonlóak. A régibb harangok általában kisebbek és eleinte nem is öntötték, hanem úgy kalapálták össze vaslemezekből, s csak később terjedt el a harangöntés művészete, melyet eleinte nálunk is a szerzetesek végeztek. Öntésre az u. n. harangércet használták, melynek fő alkotóeleme a vörösréz, melyhez 20 százalék (stannum) keverték.

Érdekes adatokat találunk ide vonatkozólag a régi számadás-könyvekben, így Brassóban az 1512—14. években a főtemplom részére új harangokat öntöttek. A város adta az anyagot: a rezet (budai mázsáját 5 frtjával) és az önt (mázsáját 21 frtért); amit a város részben a küküllővári vásáron vett. Midőn az 1513. év végével leszámoltak, a templom 718 frt. és 28 oszporával maradt adósa a városnak¹⁾.

Meglévő harangjaink, amennyire az eddigi hiányos adatok mutatják, a XIII. századnál nem régiebbek. Amit a tatárok meghagytak, azt jóformán mind beolvasztották a későbbi századokban,* részben mert megkoptak, megrepedtek, részben hadi célokra. Így János király parancsára 1538-ban a Barcaságon a harangok egy részét levették a tornyokból, s abból valószínűleg ágyúkat öntöttek²⁾. A XIV. és XV. századból már nagy számmal maradtak fenn hazánkban is harangok, de még eddig azok egybegyűjtve és rend-

¹⁾ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó I. k. 200. és 201. li.

²⁾ Quellen II. k. 578. I.

szeresen ismertetve nincsenek. Rómer Flóris és Müller Frigyes az úttörők e téren, emez az erdélyi harangok ismertetésében¹⁾.

Folyóiratunk feladatai közé tartozván egyházi emlékeink ismertetése, a harangokról sem akarunk megfeledkezni; az alábbiakban tehát egy-ketőt röviden ismertetni fogunk s ezek között olyanokat is, melyek már felvannak véve egyik-másik jegyzékbe²⁾. Szükséges ez egyrészt azért, hogy az esetleges tévedéseket kijavítsuk, másrészt, hogy gyűjteményünk teljes legyen. Annál inkább fontos azoknak leírása, melyek eddig az irodalomban még nem szerepeltek, s ilyen nagyon sok van!

Régi harangjainkat három csoportra oszthatjuk: 1) vannak olyanok, melyeken semmiféle írás vagy dombormű (relief) nincsen; 2) olyanok, melyeken szentek, királyok, fantasztikus állatok rajzai vannak többnyire medaillonokban; végre a harmadik csoportba tartoznak azok, melyeken felírást találunk, néha domborművekkel vegyesen. Abból, hogy valamely harangon rajz van, annak korára következtetést nem vonhatunk. De a felirásból már igenis, nemcsak mert többnyire évszám is van ott, ahol felírás van, hanem a betűk karakteréből. Valamint ugyanis a pecsétek és oklevelek írása is századról-századra változott, úgy a harangokon előforduló írás betűi is magukon viselik koruk bélyegét.

Írás tekintetében a következő korszakokat állapíthatjuk meg: legrégibb az ú. n. *lombard írás*, mely a XI—XIV. századokban virágzott, nagy latin betűk gömbölyítve és keresztvonásokkal tarkítva; 2) ezt a XIV. század közepén a *gót* vagy *barát maiuskula* írás váltotta fel (gotikus nagy betűk); 3) ezt pedig a XV. század elején a *gót kis betűs* — *barát minuskulák* — írás követte, mely körülbelül a XVI. század közepéig tartott; 4) a midőn is a mai napig érvényben lévő nagy latin betűk (*capitalis*) foglalták el ismét azt a helyet, a melyről egy ideig a középkori gothika leszorította. E korszakok határai évszámokkal már azért sem jelölhetők,

¹⁾ Rómer különösen a »Vasárnapi Ujság« régibb évfolyamaiban, Müller az »Archív« IV. kötetében 200—253 ll.

²⁾ A Műemlékek Országos Bizottsága által kiadott hivatalos jegyzék, Bpest 1906. II. k. — Orbán Balázs is sokat felemlít a »Székelyföld Leírásában«. 3 k. Pest 1868.

mert a természetszerű átmenet itt is megvan, és sokszor országok szerint is változik.

Ami a harangfeliratok tartalmát illeti, azok rendesen az Úr Jézushoz, a Boldogságos Szűzhöz, vagy a szentekhez infézett főhásszal kezdődnek. Leggyakoribb az „o rex gloriae, veni cum pace“ felírás, vagy az Ave Maria néhány mondata. A harangoknak nevet is szoktak adni, rendesen arról a szentről nevezték el, akinek tiszteletére állították. Többször ott van a benefaktor neve is, aki a harangot csináltatta, néha a harangöntő neve és a készítés éve is. Olykor azonban a felírás teljesen értelmetlen (pl. az abécé betűi sorban vagy fordított rendben, a szavak szótagjai össze vissza hányva, a tetragrammatonról pedig alább lesz szó). Itt emlíjük fel azt a szokást, hogy az átöntésnél gyakran a régi harang feliratát és rajzait az új harangra is alkalmazták.

Már fentebb is említettük, hogy a legrégebb harangöntők nálunk is a szerzetesek voltak. A városi élet és ipar kifejlődésével azonban céhbeli mesterek kezébe került ezen művészi iparág is. Erdélyben különösen a szász városokban virágzott a harangöntés, amint azt régi harangjaink felírásaiból kiolvashatjuk. Így szebeni mesterek voltak: Leonhardus, Wolfgangus, Sigismundus, Antonius Uten, Johannes Mottko stb.; brassaiak: Georgius Mergeler, Paulus Neidel, Johannes Neidel, Petrus Murarius, Stefan Boltosch stb.; segesvári harangöntő volt: Johannes de Segisvar és Johannes Weissenberger. Ujabban nagy szorgalommal kutatják a harangöntők neveit is, akik tudvalevőleg más téren is sok kiváló és jeles műveket hoztak létre. Így tőlük származnak középkori remek keresztikutaink (különösen szépek a szebeni 1438-ból, a segesvári 1440, a brassai 1475-ből); ők öntötték az ágyukat is¹⁾. A brassai mesterek sorát egy új névvel gazdagítom, midőn felemlitem, hogy a feketehalmiak 1790-ben szerződést kötnek Bömches András brassai harangöntővel olyformán, hogy minden mázsa után 20 forintot fizetnek²⁾.

¹⁾ Így 1543-ban Brassó város tanácsa 23 írtot fizetett Márton ágyúöntőnek azon harang fejében, melyet Radul havasalföldi vajda számára készített. Quellen II. 653. l.

²⁾ Quellen V. k. 403. l.

Ezek előre bocsátása után lássunk néhány régi és újabb erdélyi harangot. A felsorolásnál nem a chronologia, hanem a helységek szerint haladok, hogy az egyhelyen lévők egybe kerülhessenek.

1. *Csikmenaság.* A nagyharangon: O REX GLORIAE VENI IN PACE. 1542.; a kisebbiken: O REX GLORIAE IESV XTE: VENI IN PACE. PAVLVS NEIDEL ME FVDIT AO 1604. Ezt a harangot 1835-ben újra öntötték, de a régi felírást újból reátették¹⁾. Amlnt főntebb láttuk Neidel Pál brassai harangöntő volt.

2. *Csikszentkirály.* Kisebbik harangjának minuskula felirata felűnő és első tekintetre megfjejthetetlennek látszik. Alaposabb vizsgálat után azonban reájövünk, hogy itt a gót abécé fordított s rosszul visszaadott betűivel van dolgunk. Ha nincs átöntve, azt kell mondanunk, hogy a harangöntő egy régebbi felíratot másolt le, még pedig elég ügyetlenül. Az évszám szerint 1562-ből való²⁾.

3. *Csikszentlélek.* Nagyobb harangján átmeneti, tehát latin capitalis betűkkel kevert gót minuskula írásban: ANNO § DMINI § 1 § 5 § 1 1 § p a t r u m § g r o m a t e ++. A harang tehát 1511-ből való, a felírás második részében a betűk össze vannak hányva, elrendezve így olvasandó: tetra gramaton, négy betű, vagyis az Isten neve zsidóul (Jahve). A régi harangokon sokszor találjuk e kabalisztikus felírást³⁾. A kisebb harang újabb, sem felírata, sem rajza nincsen.

4. *Csikszentmárton.* Nagyharangja Szent-Márton tiszteletére öntetett 1688-ban Stephanus Boltosch brassai harangöntő által: SANCTE MARTINE MARTIR ET CONFESSOR ORA PRO NOBIS DEVM VT HVIVS CAMPANAE AD QVOD LOCVM PERVENERIT SEMPER IMBER RECEDAT FIERI CVRAVIT ECLESIA CSIK+SZENT MARTONIENSIS AVX: G. D. MICH. LITT. IVR. NOTARII S. S. CSIK: INFER I: ANNO 1688 STEPHA. BOLTOSCH FVDIT. Így tehát oly teljes felírással van dolgunk, melyen a szent, a donátor és harangöntő és az évszámon kívül még a harang vihart üző (fulgura frango) rendeltetése is meg van említ-

¹⁾ Müller i. m. 220. és 231. ll.; Orbán i. m. ll. 41. l.

²⁾ Müller i. m. 220. l.; Orbán i. m. ll. 36. l.

³⁾ Müller i. m. 228. 209. ll. a PATRVM GROMATE felíratot nem értette meg. Orbán i. m. 32. l.

ve. Müller közlése annyiban hibás, hogy az első két szót SANC-TAE MARIAE-nek olvassa. A második harang újabb 1770-ből való és Szent István nevét viseli. Legérdekesebb azonban a harmadik, mely 1495-ből való, felirata: *Ann o + b o i n i + ICC CC + LXXXXV + n a r*, vagyis: Anno domini 1495 Jahr. Érdekes, hogy a számjegyekben a római és arabszámok váltakoznak és hogy a valószínűleg német harangöntő mintegy magyarázatul az évszám mellé a „Jahr“ szót is kitette¹⁾.

5. *Csikszentmihály*. Harangjait a Sándor család öntette, a nagyobbat Sándor János, Sándor Mihály és Endes Miklós 1666-ban, ez később elhasadt és újra öntötték. A kisebbik ma is eredeti állapotban van, körirata: FIERI CVRARVNT IN HONOREM SANCTISSIMAE TRINITATIS IOANNES ET MICHAEL SÁNDOR ANNO 1687²⁾.

6. *Gyulafehérvár*. Harangjai mind ujak, a legnagyobbat Hajnald püspök öntette 1857-ben: HONORI SANCTI MICHAELIS SIS PIE DICATA ECCLESIAE. SVO SVORVMQVE AERE F. F. LVDOVICVS D. G. EPISCOPVS TRANSSYLV. FVSA PER M. MANCHEN. A második is ugyanezen Manchen Mihály segesvári harangöntő műhelyéből került ki, még pedig 1851-ben újra öntve: AVE MARIA GRATIA PLENA D. TECVM. SALVTATE MARIAM QVAE MVLTVM LABORAVIT IN VOBIS. R. 16. 6. ANNO DO 1851. REFVDIT MICHAEL MANCHEN SCHAESBVRGENSIS. A harmadikat szintén Manchen öntötte újra, miután 1849-ben tűz folytán megromlott: ANNO. 1849. DIE 24. JVNII ARSIMVS. 1870. IN HONOREM S. JOANNIS NEP. REVIXI. FVSA. PER M. MANCHEN. A negyediket Gyenge Imre kanonok készítette 1851-ben, de később ezt is újra kellett önteni: VENITE ADOREMVS ET PROCIDAMUS ANTE DEVM SVB INVOCATIONE S. EME-RICI. FVSA ANNO 1851. REFVSA 1871. PER MICHAEL. MANCHEN SCHAESSBVRG. A halálharang végül ezen feliratot viseli: MISEREMINI MEI SALTEM VOS AMICI MEI JOB 19. 21. A. CAROL. 1852. Ezi tehát Gyulafehérvárt öntötték.³⁾

¹⁾ Müller i. m. 236. l., Orbán i. m. II. 44. l.

²⁾ Müller i. m. 236. l.; Orbán i. m. II. 73. l.

³⁾ Ujfalusi József: A gyulafehérvári székesegyház. Az 1903-i alsófehérmegyei Tört. és Rég. Társulat évkönyvében 41. l.

7. *Gyergyószentmiklós.* Legérdekesebb a harmadik harangja, melyen ezen feliratot olvassuk: NON HABEMVS HIC MANNENTEM CIVITATEM SED FVTVRA INQVIRIMVS GY. SZ. MIKLOS. ANNO DOMINI: 1548. Ez a fölírás, amilyen szép, éppen olyan szokatlan, máshelyt nem jó elé.¹⁾

8. *Hosszúaszó.* A Csikmindszenti plébániához tartozik, kápolnájának tornyában két szép régi harangocskát találtam. A régiebbnek felirata gót minuskulákkal: † m e i f t e r + u l l r i c h + b i r e n + m e i f t e r + 1 2 5 2 0 2 5, vagyis e harangot Ullrich puskagyártó mester öntötte 1505-ben. Világosan bizonyítja e példa annak igazságát, hogy e korban, mint fentebb már megjegyeztük, a harangöntők ágyukat, puskákat is készítettek és vizsont. A szavakat egymástól fantasztikus állatoknak csinos rajzai választják el, amilyenekkel régi harangokon, keresztikutakon gyakran találkozunk.²⁾ E harang a mindszenti kápolnából jött át ide. A másik kis harang felirata: MAGISTER PAVLVVS NEIDEL EPPERENCIS ME FVSIT 1608. E felirat tanúsága szerint tehát az a Neidel család, mely Erdélyben annyi harangot öntött, Eperjesről származott Brassóba. Ugyancsak e Neidel Pálról azt olvassuk, hogy 1583-ban Hirscher Lukács városbíró rendeletére egy agyút öntött, melynek felírása ez volt: Si Deus pro nobis, quis contra nos?³⁾ Később pedig 1622-ben a feketehalmiak számára önt újra egy harangot, s ezen munkáért 272 frtot kapott.⁴⁾

9. *Nagykászon.* Egyik* harangja 1642-ből való, felirata IESVS NAZARENVS REX IVDAEORVM VENIT IN HVNC MVNDVM ET HOMO FACTVS EST AO. DNI: 1642. A ritkább harangfelírások közé tartozik.⁵⁾

10. *Kolosvár.* A főtemplom tornyában lévő harangok feliratait Jakab Elek ismerteti Kolosvár történetéhez kiadott „Világosító rajzai“-ban.⁶⁾ Nagyonbízott ujak a XVIII. és XIX. századból

¹⁾ Müller i. m. 229. l., Orbán i. h. 73. l.

²⁾ Orbán i. m. 34. l. a feliratot rosszul másolta és rosszul is olvasta, szerinte a harangot »Bifoter« mester öntötte. Az állatok rajzai ellenben jók. V. ö. még u. o. 32. l.

³⁾ Teutsch: Geschichte der Sachsen II. 51. l.

⁴⁾ Quellen IV. k. 295. l.

⁵⁾ Müller i. m. 233. l.; Orbán i. m. 53. l.

⁶⁾ Budapest 1888. 3–6 ll.

(1818. 1858. 1759. 1759. és 1859-ből). A két régebbit Steinstock József, budai harangöntő készítette, a három újabb pedig Andraschofski János és fiai (János és Ephraim), kolosvári mesterektől származik. A régi harangoknak feliratait csak a jegyzőkönyvekből ismerjük, s ebből tudjuk, hogy az egyiket, mely 1643-ban készült Butzi Kristóf öntötte, tőle való a következő feliratú is: GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBVS BONAE VOLVNTATIS. CHRISTOPHORVS BVTZI ME FVDIT. ANNO DOMINI 1657.¹⁾ Hasonlóképpen csak emléke maradt fenn annak a harangnak is, mely 1677-ben Mergeller Gergely brassai harangöntő műhelyéből került ki, s mely valószínűleg az 1798-i nagy tűz alkalmával pusztult el.

E jegyzék folytatása céljából felkérem folyóiratunk minden egyes olvasóját, hogy a közelükben lévő harangok rövid leírását a szerkesztőhöz beküldeni sziveskedjenek. Az újabbaknál elégséges a nagyság és felirat ismertetése, a régieknél, különösen, ha rajz is van rajta, kívánatos azoknak lehetőleg hű másolata. Írást és rajzot legkönnyebben nedves ítatóspapírral másolhatunk, ha t. i. azt a leveendő tárgyra ráhelyezzük, kefével reáveregetjük, s azon megszáradni hagyjuk. Ez a leghivebb facsimile.

¹⁾ Ez az ú. n. Rákócziharang, mely a lebontott közép kapu tornyából került a plébániai templom birtokába, Magyarországi műemlékei II. k. 431. l. — Müller is említi i. m.

Régi szentségházak a Székelyföldön.

A régibb középkorban a ciboriumokról lelógó edényekben tartották az oltári szentséget, majd a hátsoltárok (retabulum) korában a középen elhelyezett tabernákulumokba zárták el. De egyrészről az Úrnapjának behozatala és a zsinativégzések (1274 és 1287-ből) határozatai, másrészről a csúcsíves oltárok elterjedése folytán (melyeken a szentség számára megfelelő hely nem volt) megszületett az oltártól különálló falitabernákulum vagyis szentségház. Virágzásának ideje összeesik a gotikus építésmód elterjedésével (vagyis a XIII—XVI. századig), de miután a tridentí szinat elrendelte, hogy a tabernákulum az oltárral szerves kapcsolatban legyen, a szentségházak ideje is lejárt.

A szentségházaknak két formáját különböztetjük meg: 1) az egyszerű *falifülkét*, melyet kívülről csúcsíves diszitással és vasráccsal láttak el. Ezek a régibb és egyszerűbb formái a szentségházaknak, s egészben véve egy gotikus ajtóhoz hasonlítanak. Ebből fejlődött a 2.) díszesebb *toronyalakú* szentségház, amely ismét vagy a falhoz volt támasztva vagy egészen szabadon állott. Igen szép példáit találjuk ennek hazánkban is, ilyen a 19 méter magas kassai remek szentségház, továbbá a bártfai, löcsei, segesvári stb.¹⁾ A szentségházakat rendszeren kőből faragták ki, de találunk néhányat fából és ércből is.

Az alább képekben is bemutatott szentségházak mind az egyszerűbb formát tüntetik föl, ami különben természetes is, mert egyszerű falusi templomokban vannak. Keletkezési idejüket a XVI. század elejére, illetőleg a XV. század végére tehetjük.

¹⁾ V. ö. a különféle hazai művészettörténeti munkákat, Henszlmann és a Central-Comissio kiadványait, Az erdélyiekre nézve pedig az Arch. Értesítő XXX. k. 220—230 il.

1. A szentmártoni szentségház. Temploma a mult század

1. ábra. A csikszentmártoni szentségház.

elején újra épül-
vén a szentséghá-
zat nem helyezték
többé vissza e-
lőbbi helyére, ha-
nem a templo-
mot körülvevő
falba illesztették,
ahol ma is van.
(1. ábra). Való-
színűleg ekkor
törték le a felső
részét, s ekkor
vették le rácsos
ajtáját. Eredetileg
jóval magasabb
volt, amint az a
kettétört diszítésű
motivumokból is
látszik. Négyszö-
gű nyílása fölött
kettős boltív e-
melkedik, mely
loheridomú záró-
dásával két timpá-
nont alkot, mely-

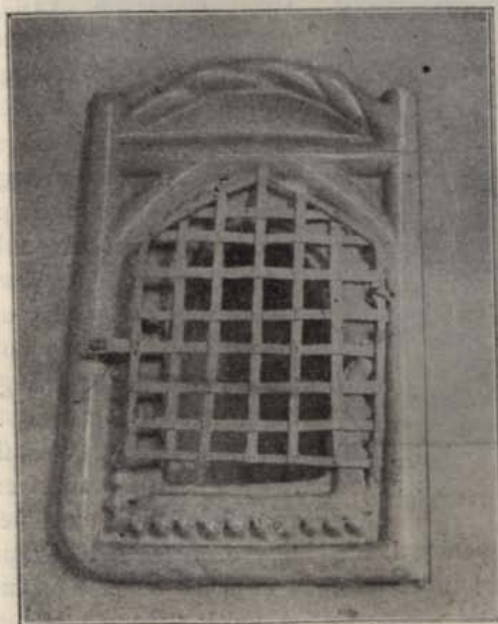
ben valamikor dombormű, vagy festmény lehetett. A második
ívből keresztvirág nyúlik föl, melynek azonban a felső része már
hiányzik. Jobbra balra és fönt párosan haladó s egymást keresz-
tező oszlopdiszt alkalmazott a kőfaragó. Csak sajnálhatjuk, hogy
ezen izléses szentségfülke ilyen állapotban maradt reánk. Szent-
márton temploma és papja már a XIV. századbéli pápai tizedjegy-
zékekben is szerepel, szentségháza pedig a XV. századból
származik, s így a legrégiebbek közé tartozik.

2. A menasági szentségfülke. A menasági templomban, mely
szép hálós boltozatáról, falfestményeiről és szép szárnyasoltáráról
is nevezetes, van egy régi kis szentségfülke, melyet itt képen
is bemutatunk (2. ábra). Az egyszerűbbek közé tartozik, s a ren-

des szokás szerint az evangélium oldalán van a szentély falában elhelyezve. Nyílása négyszögletes, a keretet alkotó gotikus díszítésből azonban mai napon már alig látszik valami, egyrészt mert a teteje le van törve, másrészt pedig a sok meszelés és a legutóbbi festés egészen kiforgatták eredeti alakjából. Ezen és más hasonló faragott emlékeinket, melyek már magukban véve is jól hatnak és nem szorúlnak a meszelésre, sőt természetük egyenesen ellenkezik azzal, lehetőleg óvjuk meg a bemázolástól. Ahol pedig (mint itt és a szentlélekin) a vastag mészréteg a faragott művet jóformán teljesen elrontotta,

2. ábra. A csikmenaságszentségfülke.

3. ábra. A csikszentléleki szentségház.

az oda nem való mészréteget fakalapács és kés segítségével el kell távolítani. A vasrács erősen megvan rongálva, de még egészen jól kivethető, hogy tetején a boltív formáját követte, s a közepén kiemelkedő kereszttel van díszítve.

3. A csikszentléleki szentségház. A szentléleki templom is a későgót stílus terméke úgy, mint a szomszédos s részben itt is említett egyházak, de csak a szentély (chorus) maradt meg a maga eredeti for-

májában. Itt is az evangélium oldalon látható az a kis egyszerű szentséggház, melyről most szólunk (3. ábra). A fülke boltíves és csipkézett dísszel van körítve. Faragott külső boltíve és oszlopai a sok meszelés folytán már egészen eldurvultak, pedig, hogy nem volt minden ornamentika nélkül, azt a felső csavarmenetű nyomott boltív mutatja. A timpanon azonban oly keskeny, hogy abban faragvány valószínűleg nem is volt. Az oldalt látszó két cson-

ka oszlopnak úgy hiszem, folytatása is volt. Ezen szentséggháznak letisztítása szintén kívánatos.

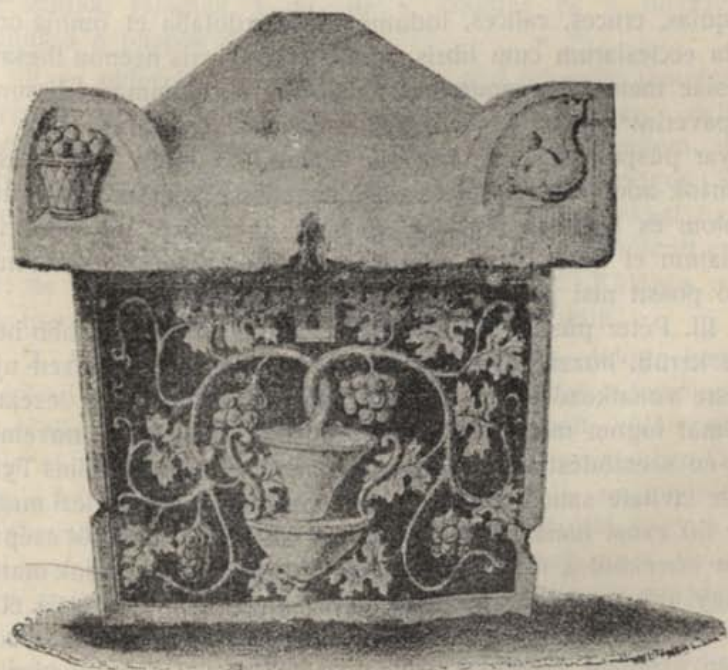
4. A *mindszenti szentséggház*. Az eddig bemutatott székelőföldi szentséggházak közül legjobb karban van, mert a maga teljességében fennáll. Igaz ugyan, hogy itt is sokat elvesz a vastag mészréteg a díszítés karcsúságából, ami pedig, tudjuk, a csúcsíves ízlés egyik jellemző sajátága, de még így is a legszebb és építészeti szempontból is legérdekesebb emlékeink egyike. (4. ábra.) Ugyanis az egykor egészen gotikus stílusban felépített szentséggházat később átalakították, mert nem valószínű, hogy a tiszta csúcsíves szentélybe ilyen átmeneti

4. ábra. A csikmindszenti szentséggház.

ti ízlésű szentséggházat tegyenek. Lehet, hogy ezen átalakítás akkor történt, midőn a templom hajóját építették és a letöredezett oromzat helyébe így került a mai felső rész. A fülkét szépen tagozott

négyszögletű keret veszi körül, ugyancsak két oszlopon nyugszik a későgót izlésű boltív, melynek díszítése, valamint a felnyúló és szögletes oszlopformára átalakított keresztvirág, továbbá a felső szögletes oszlopok, azok díszítése és teteje: érdekesen mutatják miként formálódik át egyik stílus a másikba. Éppen ezért tartom a mindszentí szentségházat figyelmet érdemlő emléeknek, mint a mely két építészeti irány jellemző tulajdonságait egyesíti magában.

Őskeresztény sarcophag Pannoniából.

Művészettörténeti adatok.

1. A gyulafehérvári székesegyház újraépítése 1287—91.

Alig heverte ki valahogy a fehérvári templom a tatárok pusztítását, már is az előbbinél nagyobb és borzasztóbb csapás érte. Ugyanis 1277-ben Gaan (Johann), Alardusnak, a vizaknai grófnak fia, ki atyjának megöletéseért a püspököt és kanonokjait vádolta, maga mellé vevén rokonságát és egy egész sereg fegyveres embert, megtámadta a püspöki várat, a templomot felgyújtotta, amidőn is igen sok pap és hívő, kik védelmet a templomban kerestek, elégett, „reliquias, cruces, calices, indumenta sacerdotalia et omnia ornamenta ecclesiarum cum libris ac aliis rebus sacris necnon thesauro ecclesiae memoratae repuerint, in ususque suos immundissimos usurpaverint“, miért őt és társait a kalocsai érsek és még hét magyar püspök egyházi átok alá vetette.¹⁾ A király — IV. László — birtok adományozással és adóelengedéssel siet az elpusztított templom és káptalan segítségére, mert az „adeo sit perditum, desolatum et destructum, immo penitus annullatum, quod nullo modo possit nisi per auxilium regium reformari“. ²⁾

III. Péter püspök (1270—1301), miután egy kissé jobb helyzetbe került, hozzáfogott a templom restaurálásához. Ezen újraépítésre vonatkozólag két egykorú okmányunk van, s ezeknek tartalmát fogom most előadni.³⁾ A püspök tehát 1287. november hó 1-én szerződést köt „magister Johannes Lapicida, Filius Tynonis de civitate sancti Adeodati“-val, melyszerint ez kötelezi magát, hogy 50 ezüst márkáért a templomot kívülről és belülről szép faragott kövekből a régi magasságban felépíti, az oszlopok maradnak úgy, ahogy vannak, a harangtornyot pedig csak kívülről látja el faragott kövekkel. A követ és minden hozzávaló dolgot a püspök adja. Miután azonban a munkára alig egy évi időköz van engedve és az említett kőfaragó mester csak egy segéddel dolgozott: azt kell

¹⁾ V. ö. Zimmermann-Werner: Urkundenbuch I. 185. sz. Schematismus 1840.

²⁾ U. ott. 186. 187. sz.

³⁾ A gyulafehérvári káptalan levéltárában. Közölve több helyt, így az Urkundenbuch I. 221. és 247. sz. alatt.

gondolunk, hogy itt csak a megrongált falak kijavításáról van szó. János mester francia ember volt s valószínűleg csak ezen munka elvégzésére jött Fehérvárra a távol Saint-Diéből (Franciaország).

A falak kijavítása után ismét eltelt néhány esztendő, midőn a püspök 1291. május 31-én újabb szerződésre lép a templom tetőzetének elkészítése végett. E munkát már hazai mesterek végzik, még pedig krakkai (Fehérvár mellett) Syfrid, fehérvári Jakab, Herbord Szászorbórról és kelneki Henc összesen 90 márkáért és 24 rőf finom dorni posztóért. Tulajdonképpen csak a templom fő- és kereszthajóinak és a középtoronynak tetőzetét kellett elkészíteniök; a kápolnák, sekrestye ki voltak véve, talán mert nem égtek le, vagy már be voltak földve. A mesterek maguk vágták, faragták a fát, de a szállítás és a hozzávalók előállítása a püspök dolga volt.

Ezen oklevelekből látjuk, hogy a régi fehérvári templomnál a kereszt közepén emelkedett a harangtorony, s hogy a déli keresztszárnyon nagy kerek ablak volt, hogy a templom mellé több kápolna volt ragasztva, még pedig: a Boldogságos Szűz, Keresztelő szent János és Péter tiszteletére emelt oltárokkal; hasonlóképpen a sekrestye és kamrais csak alacsony és hozzátoldott épület volt; de megvolt a főkapu fölött lévő oromdisz. Különös azonban, hogy a nyugati tornyokról említés sem tétetik.

2. A szebeni ötvösök oltára. Ismeretes dolog, hogy a középkori céhek mily szoros kapcsolatban állottak a templommal és istentisztelettel. Jóformán minden céhnek volt külön oltára, padja és zászlója, amely alatt az egyházi körmenetekben kivonult; a büntetéseket rendszeren viaszban rótták le, ami szintén a templomnak jutott. Külön istentiszteletet is tartottak, így a szebeni asztalos, festő és üveges céh alapszabályaiban azt olvassuk, hogy szent Lukács előestéjén ünnepélyes vecsernyét mondatnak, az ünnepen pedig a plebános összes káplánjaival misét mondott, amelyen minden mesternek és legénynek meg kellett jelennie. Ugyancsak a szebeni ötvöscéhnek a XV. század végéről való egyik könyvében¹⁾ a következő bejegyzést találtam: „Item wist leiben heren di master d. goldschmit zech das d. Taffel aller

¹⁾ Nagy fólio kötet a szebeni városi levéltárban a céhíratok között No. 7. „Jungen Verdingen“ felirattal az első lapon.

hailligen elter gestet d. Zech fl. 180^a, vagy is mint nevezetes dolgot örök emlékezetül feljegyzí a mester az utókor számára, hogy azon szárnyas oltár, melyet a céh a templomban felállított, 180 frtjába került neki. Ezen oltár a Mindenszentek tiszteletére volt szentelve, s miután a bejegyzés is a XV. század vége felé történt, bátran föltehetjük, hogy a szárnyas oltár is ekkor készült. Sajnos ma már ezen oltár nincs meg, de abból, hogy 180 frtba került, gondolhatjuk, hogy az nem közönséges alkotás volt.

3. Művész papok és szerzetesek. A régibb középkorban a művészetek és tudományok művelése jóformán kizárólag a papi rend kiváltsága volt. Papok és szerzetesek építették a templomokat, ők festették a képeket, ők faragták a szobrokat, írták és másolták a könyveket stb. A céhek elterjedésével azonban a papirend mindinkább háttérbe szorult, s helyét a világi elem foglalta el, a papok és szerzetesek ugyanis céhekbe nem álltak. Így megtörtént aztán az a különös dolog, hogy a céhek a papokat és szerzeteseket a kontárok és himpellérek (így nevezték a céhen kívül álló mestereket) közé sorozták, s ellenük kemény rendszabályokat hoztak. A szebeni festők, asztalosok és üvegesek 1520-ból való többször említett céhszabályai között pl. a 10. §-ban ezeket olvassuk: „Auch keynem pfaffen, mönichen, Schuleren, noch andern Störeren des Hantwerchs sol keyn fordermis geschehen, Sunder eynem Illeimsten ist verlaubt zu verkauffen fyer slot gold, und zu lot farb, es esy welicherey dy farb sey. wer das wber tritt der sol eynen golden zu pus geben“. Tehát a célszabály szigoruan eltíltja tagjainak, hogy a papok, szerzetesek, tanítók és más kontároknak festéket, aranyat eladjanak, s így azokat segítsék. Eme rendelet is bizonyítja, hogy még a XVI. század elején is akdtak papok és szerzetesek, kik festésszettel foglalkoztak.

Ugyancsak a XVI. század elejéről való a következő adat is. Brassóban a fellegrvárat 1529. év októberében faleröditményekkel látták el „praefuit autem architecturae isti doctor *Dominicus* professionis dominicanae huius monasterii prior et ceterorum omnium monasterionum vicarius generalis“. ¹⁾ lme, Domonkos doctor, a brassai domonkosok perjele, még a várak erődítéséhez is értett, tehát tanult építömaster volt.

4. Azon levélben, melyet Rwedel János brassai plebános

¹⁾ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó I. 157. l.

1454-ben a városi tanácshoz intézett, s melyet alább egész terjedelmében közlünk, felemlíti, hogy „*Erhardus pictor*“ kéri azt a 8 frtot, mellyel neki a város teljesített munkái fejében még tartozik. Ezen adatból látjuk, hogy Erhard, bécsi festő a megelőző években Brassóban dolgozott, csak azt sajnálhatjuk, hogy ezen munkásság nincs közelebbről megjelölve, de nagyon valószínűnek tartom, hogy a templomban festett valamit.

5. Az erdélyi fejedelmek igen sokszor és szívesen dolgoztattak a szász iparos- és mesteremberekkel, ők voltak a fejedelmek udvari szállítói, úgy hogy Bethlen Gábor méltán mondhatta a szász küldöttségnek: „a miem vagion teoletek vagion!“¹⁾ Így János király 1532-ben Brassóból hozat fegyverkovácsokat (bombardarius), kik Gyulafehérvárt neki dolgoznak.²⁾ I. Rákóczy György különösen sokszor veszi igénybe a szász mesterembereket, így kőműveseket hozat Brassóból, hogy azok Váradon, Gyulán, Déván számára dolgozzanak, sőt egész Szatmárig küldi őket és a kolosvári református templom boltozatát is velük készítetteti. 1642-ben képfaragókat „aki mind követ s fát egyaránt tudgyon metczeni“ hozat Fehérvárra, továbbá ugyanezen évben „kézijjákat tegzestől és nyilat tokostól“ rendel Brassóban. Barcsai fejedelem pedig 3000 kopját, muskatérokát és álgúkat rendel meg ugyanott. Végszámba rendelik a posztót különösen a katonaság részére, de ha szabóra, ácsra, asztalos, üveges vagy lakatosra van szükség, akkor is csak ide fordulnak.³⁾

De hogy ez a régebbi időkben is így volt, arról bizonyosságot tesz a többi között azon oklevél, melyben Hunyadi János kormányzó a városnál 6000 nyilvesszöt, 15 íjjat, 200 lándsát, 2 vasláncot s más egyebeket rendel az adó terhére 1451-ben.⁴⁾

6. **Konrád kőfaragó mester** emlékét Hunyadi Jánosnak egy adományozó levele tartotta fenn,⁵⁾ amely szerint Sárkány (Fogaras m.) községben a kormányzó birtokot adományoz neki azon kiváló érdemeiért, melyeket Tövys és Boytor várak építése

¹⁾ Századok 26. k. 657. l.

²⁾ Quellen II. 250—272 ll.

³⁾ A városi levéltárban számszámra vannak ily rendelő levelek a Fronius-gyűjtemény I. és II. kötetében.

⁴⁾ Eredeti oklevél a városi levéltárban 115. sz. a.

⁵⁾ Brassó város levéltára 134. és 135. sz.

körül szerzett magának. Ezen adományozás 1455-ben történt, s azon levélben Konrád brassai kőfaragó mesternek nevezetik. Miután tudjuk, hogy Hunyadi János több templomot (Tövis, Marosszentimre) és kolostort is építtetett ezen időben, nem lehetetlen, hogy Konrád mester ezen munkálatokban is részt vett.

7. Ulrik kőfaragó (Udalricus lapicida, Steinmetz). A szebeni Bruckenthal múzeumban fennmaradt ezen mesternek egyik remek alkotása a „pietà“, sajnos azonban erősen megcsonkítva. E munkát a mester 1506-ban készítette és azon időben tekintélyes összeget, 12 frtot fizetett érte neki a szebeni tanács.¹⁾

Ulrik mester életére és további működésére nézve a következő adatokat találtam. A szebenvárosi számadások brassainak nevezik ugyan, de ez inkább csak származására vonatkozik, mert mint afféle művész folytonosan vándorolt, ahol munkát kapott, ott lakott. Így 1522-ben Kolosvárt van, innen jön Brassóba, ahol is nincs saját lakása, hanem a város, amelynek dolgozik, fizeti a szállását. Sajnos, a szűkszavú feljegyzések nem nevezik meg a munkát, de valószínű, hogy a templom számára készített egyet-mást. Brassóban 1523. augusztusáig marad, ekkor ugyancsak a város költségén Berethalomba megy, majd Csikmegyében jár. Az itt végzett munkájáról sem találunk adatot, de másrésről, igenis tudjuk, hogy a berethalmi templom kőből faragott és három domborművel díszített szószéke ebben az időben készült. Nagy tehát a valószínűség, hogy ezen szószéket, illetőleg a három domborművet maga Ulrik mester készíthette az 1523. év végén, midőn kétszer is megfordult ottan.²⁾

Azután 1529-ben találkozunk ismét vele, midőn ugyanis a kapu-ucai várkapun dolgozik, a várost védő falakba lőréseket készít, a Mártonhegyen kőből faragott ajtót rak, mindezekért 4 frt. és 40 oszporát kap. Ugy látszik, hogy most már állandóan Brassóban marad, mert jóformán minden évben olvasunk valamit végzett munkáiról. Legtöbbet dolgozik a nagy templom részére: 1532-ben 4 forintot kap ezen a cimen, 1534-ben

¹⁾ Quellen zur Geschichte Siebenbürgens I. 447. l. V. Roth: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. 40. l. képpel.

²⁾ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó I. 393. 479. 493. 496. 523. ll. Roth. i. m. 43. és 44. ll. és a XIV. t.

a templom szentélyének tetőzetén dolgozik, folytatja és befejezi e munkát 1535-ben. E munkálatok nagy arányáról fogalmat alkothatunk magunknak abból, hogy első esetben 84 frtot, másodszor pedig 250 frtot fizetnek ki neki ezen cimen. Kár, hogy részletesen nem jelzik, hogy Ulrik mester tulajdonképpen mi mindent csinált a befödési munkálatoknál! Csak annyit tudunk e feljegyzésekből, hogy két éven át dolgozott rajta, első évben a szentély, a második évben pedig az egész templom tetőzete készen állt. Miután pedig az ács stb. munkákat más végezte, azt kell föltételeznünk, hogy a templom tetőzetének köröskörül futó szép párkánydíszítéseit végezte. A következő években apróbb munkákon (lőrések, kútjavítás stb.) kívül különösen a rozsnjai kőbányában végzett munkáit említik a számadás könyvek, ahol is a város részére négyszögű s más köveket farag több hónapon keresztül, mely fáradságáért több részletben 75 frtot fizetnek ki neki. Mire használták fel e köveket, arról nincs említés.¹⁾

8. Régi műemlékeink pusztulásáról. Egyházainknak középkori felszereléséről és azon megbecsülhetetlen kincsről, mely ott felhalmozva volt, csak részben tájékoztatnak azok a leltárak, melyeket egyik-másik templom vagyonáról felvettek s mai napig fennmaradtak. Számba kell vennünk azon okleveleket is, melyek azoknak pusztulásáról szólnak. Jelenleg csak egy ilyen pusztulásról szólok, amidőn is templomi felszereléseinknek körülbelül fele áldozatul esett. II. Lajos király ugyanis 1526-ban június 23-án rendeletet bocsátott ki, mely szerint: . . . statuimus, tum extrema necessitate id exigente, tum etiam SS. D. N. papae (VII. Kelemen) permissione accedente, una cum nostris consiliariis assessoribusque: ab omnibus ecclesiis, tam cathedralibus, quam collegiatis, item capitulis ac monasteriis et claustris quorumcunque ordinum, dimidium omnium pecuniarum, ornamentorum, vasorumque aureorum et argenteorum iocaliumque divino cultui dedicatum, ad hanc expeditionem exigere et excipere. . . . mert, így folytatja, jobb e kincsek árán a hazát megmenteni, mint e kincsekkel együtt az ellenség szolgaságába jutni! Megigéri továbbá, hogy a hadjárat után a fiscus mindent hiánytalanul megtérít.²⁾

¹⁾ Quellen II. k. 135—148, 238—287, 389, 438—440, 402—499. II.

²⁾ Egyháztörténelmi Emlékek. I. 257. sz.

Királyi biztosok járták be az országot, akik összeszedték a templomokból különösen az arany és ezüst tárgyakat, melyekből azután pénzt vertek. Mennyi szép drága ötvösmű, mennyi drága ereklye ment akkor tönkre! Csak néhány példát hozunk föl. A pesti franciskánusok templomából elvitték sz. Gellért püspök ezüst ereklyetartóját, mely 219 márkát nyomott.¹⁾ Az esztergomi székesegyházból kelyheket, keresztekét, monstranciákat, gyertyatartókat és más ezüst edényeket vittek el, összesen: 410 márkát ezüstben és 14 és fél márkát tiszta aranyban.²⁾ A kisebb templomok természetesen kevesebbet adtak, a korponai például 2 keresztet és 2 ampullát adott, melyek összesen 5 márkát és 4 latot nyomtak.³⁾

Ha a már most tekintetbe vesszük azt, hogy az egész országban végig így ment a sarcolás, ha tekintetbe vesszük, hogy egy ezüst márkának az értéke abban az időben körülbelül 10 frt volt, és végül ha számbavesszük a pénznek akkori nagy értékét: akkor foghatjuk csak igazán föl azt a mérhetetlen nagy veszteséget, mely csak ezen egy alkalommal az egyházat s vele műtörténelmünket érte.

Különben ez mindig így volt, ha baj volt, első sorban a templomok kincseire nyúltak, így pl. 1543-ban a veszprémi várat a püspök és káptalan az eladott ezüst egyházi edények árából javította ki.⁴⁾

9. A gyulafehérvári templom kincsei 1531-ben. Röviden megemlékezünk a gyulafehérvári székesegyház kincseiről is, melyeknek 1531-ben felvett jegyzéke máig meg van a Batthyány könyvtárban.⁵⁾ Ha csak futólag tekintjük is át e lajstromot, elámulunk ama óriási gazdagság hallatára, mely a XVI. század elején a fehérvári székesegyház birtokában volt, másrésről fájdalom tölti el szívünket, ha meggondoljuk, hogy ama megbecsülhetetlen kincsből jóformán semmi sem maradt meg.

Ugyanis az említett jegyzék szerint a templomnak 1531-ben

¹⁾ U. ott 255. sz.

²⁾ U. ott 260. sz.

³⁾ U. ott 261. sz.

⁴⁾ Egyháztörténelmi Emlékek III. k. 260. sz.

⁵⁾ Kiadta Beke Antal a Magyar Sion V. k. 188—199. II.

volt: 30 db. ezüst kelyhe, köztük igen sok zománcos, drágaköves, címeres; 11 pár ezüst ámpolnája; 2 monstranciája; 6 nagy ezüst keresztje (közte Hunyadi Jánosé); 5 püspöki mellkeresztje; 6 db. hermája, 1 kéz és egy 1 db. monstrancia alakú ereklyetartója; 14 db. ezüst nagy kandeláberje; több ezüst kézmosó tála és korsója; több thuribulumja, pásztorbotja és püspöki gyűrűje; öt szép gyöngyös mitrája; 3 olajtartó szaruja; több ezüstbe foglalt mise-könyve; diszes corporáléi; számos himzett, selyem és bársony miseruhája (köztük Hunyadi Jánosé is); dalmatikája, pluviáléja, továbbá remek himzett antependimok, takarók, kárpitok és szőnyegek egész sora. Pedig ekkor, mint fentebb láttuk, a kincstár már meg volt dézsmálva.

Mikor aztán néhány évvel később a püspökség javait lefoglalták, a püspököt Erdélyből kiűzték, sőt maga a templom is idegenek kezébe jutott: e kincsek szétszóródtak s még nagy szerencséről beszélhetünk, hogy néhány darab azok közül máig fennmaradt, tanúságot tévén a régi dicsőségről. Így az esztergomi kincstárban őrzik jelenleg az ú. n. Suki-kelyhet, mely a hazai ötvösművészetnek talán legszebb alkotása, amelyet hajdan Suki Benedek ajándékozott a gyulafehérvári templomnak. Szent László hermája, jelenleg a győri székesegyházban van, valószínűleg szintén Fehérvárról került oda; hasonlóképpen Bornemissza püspök kelyhe így került Nyitrára és így tovább. Mindezekről azonban majd egy más alkalommal szólnunk bővebben.

10. Az erdélyi püspökök arcképcsarnoka. A gyulafehérvári püspöki aulában, mint ismeretes, egész gyűjtemény van az erdélyi püspökök arcképeiből. Sajnos azonban, a régi püspökök képmásai nincsenek ott, kíváncsok tehát, hogy azok lehetőleg pótoltassanak. Igaz, hogy ez nehezen fog menni, különösen a legrégebb püspökökre nézve, de a XVI. századtól kezdve már inkább meg van a remény, hogy azokat hiány nélkül összegyűjthetjük. Hazai levéltáraink, metszet és arcképgyűjteményeink e tekintetben még átvizsgálva nincsenek, azonfölül a városok és egyes családok birtokában is akadhatunk egy-egy régi erdélyi püspök képmására. De a külföldön való kutatás sem lenne eredménytelen, mint azt az alábbi példa mutatja.

A lengyelországi híres czenstochovai pálos kolostorban, mely egy egész sereg pálosrendű magyar püspöknek hiteles arcképét

örzi,¹⁾ az első emeleti folyosón látható a többi között Boldog Dénes, argesi püspök és erdélyi suffragáneusnak képmása olajba festve. A kép felirata a következő:

B. F. DYONISIVS EPISCO
PVS ARGEN. SVFFRAGANE
VS TRANSILVAN. RESIGNA
TA SVA DIGNITATE PAVLI
NVS FIT EREMITA ET SAN
CTISSIME VIVENS CAELVM
INGREDITVR
ANNO DNI

1576.

Ezen feliratból világos, hogy Dénes argesi püspök volt, de csak címzetes, mert tudtunkkal a XVI. század közepén az argesi püspökség már csak nevében élt. Mint az erdélyi püspök suffragáneusa, valószínűleg annak helyettese és segédje is volt; és azon zivataros időkben, midőn a megyés püspököknek is menekülnie kellett Erdélyből, lemondott méltóságáról és pálos szerzetes lett. Mint ilyen halt meg 1576-ban; szentéletű ember lehetett, mert a fölirat „boldognak” nevezi. Kár, hogy családi nevét is nem jegyezte fel a képiró. Ezen emlék mindenesetre megérdemli, hogy másolatban az erdélyi püspökök arcképcsarnokában helyet foglaljon.

11. Adatok az erdélyi ötvösség történetéhez. A szebeni tanács 1539. január hó 17-én azt írja Brassó városának, hogy ők János király lakodalmára öt nagy ezüst kupát készítenek „cupas argenteas quinque una cum pelvi et fusorio, valent flor. 756” — tálakkal együtt s felszólítják a testvér várost, hogy ők is 5 kupát készítsenek és „duos tapetas magnas et formosas” tartsanak készenlétben, hogy a hívószóra indulhassanak. Ezt kívánja a szász nemzet becsülete! ¹⁾

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Medgyesen 1614. március 15-én kelt levelében így ír Szeben városának és különösen az ottani ötvöscéhnek: ²⁾ „Istennek kegielmessegebiől, immar Gene-

¹⁾ V. ö. Nyári Sándor: A czusztuchovai pálos kolostor magyar műemlékei. Budapest 1901.

²⁾ Eredeti levél a városi levéltárban, a Schnell-féle gyűjtemény II. 116. sz.

³⁾ Eredeti levél, kívül a fejedelmi nagypécsettől a szebeni levéltárban az ötvöscéhíratok között, 14. fasc.

ralis Giulesunk itt ez kett nap ell vegezeodven, Memhet Agat eo Ngat towab nem kesleliuk, hanem mennel hamarab az hatalmas Giözhetetlen Cziazarhoz fenies Portára, az mi keovetinkkel eggiut, Orzagunknak Javara nezendeo dolgainkban el bochiattiuk. Hadgiuk azert kegielmeteknek es serio paranchioliukis, a Portára való Aiandekokat Eijel Nappal ugi kezitesse, hogy ez levelunk veveő hiwunk addigh el nem jeő onnan, migh el nem kezulnek es kezunkhez nem hozhattia. Ez dologban penigh ugi chielekedgiek kegielmetek, ha kedvetlensegunket el akaria keriolni, hogi a Teőreőknek es az mi keövetunknek is kesedelmet azzal ne zerezzen, mert ha ebben kesedelmet chielekedik Jo néven semmi uthon kegielmetekteől nem vezzük. Secus non facturi“. Gabriel Bethlen mp. Caspar Beoleony mp.

Még néhány adatot a sok közül. 1624. február hó 12-én Kassán a fejedelem 90 márka „granált és plikbeli ezüstöt“ adott a szebeni ötvösöknek „hat eoreg fedeles labas aranias pohar czinalasara“; továbbá eme kupáknak megaranyozására szeptember hó 4-én 150 arany forintot adott, ugyancsak ekkor 41 gira és 36 nehezék „Selymecz Banyai finum Ezüstöt“ bizott a szebeniekre, hogy abból „24 tangyert és 12 czyeszet aranjasan“ csináljanak, még pedig, mint egy később (szeptember 20-án) irt levelében meghagyja, 12 latos ezüsből, mert a brassai és kolosvári ötvösöknek is így rendelte meg. A szebeni ötvösök november 28-án csakugyan be is szolgáltatják a „6 eoregh viragos kupát, 22 ezüst talniert, 12 araniazott czészét és 2 szeőleögerezd forma poharat“. 1625. január 5-én ismét 21 gira granált ezüstöt adott a fejedelem a szebenieknek, hogy abból „a Portára illendeo virághos“ kupákat csináljanak „eőteőt, mindenik kupa penigh eőt-eőt girás legien“. Március 9-ére el is készülnek a kupák s azokat Fogaras várában átadják a fejedelem udvarmesterének. 1626. augusztus 28-án ismét nagyobb megrendelést tesz náluk Bethlen Gábor, még pedig „egi mosdomedenczet korsojával, meli niomion 12 markát, 10 egiforma viragos kupat 6—6 girasokat, 20 egiforma viragos kupakat 5—5 girasokat.“¹⁾ I. Rákóczy György 1642-ben

¹⁾ A granált ezüst poralaku, szemcsés; a plikbeli pedig lemezes, darabos; a gira=márka, egy márkában 48 nehezék (pisetum) volt; virágosnak nevezték a vertművel díszített ötvösmunkákat. Mindezen adatokat a szebeni ötvöscéh okmányaiából írtam ki. Szebeni levéltár céhíratok fasc. 15.

177 drb. aranyat küld a megrendett ötvösművek bearanyozására, 1643-ban egy ezüst „medencét korsóstól és egy kelyhet csinálnak neki, 1646-ban pedig egy ciprusi ládácskat foglaltat ezüstbe, s midőn azt elmulasztják a megszabott időre beadni, így ír a városi tanácsnak: „mely kglmes parancziolatunkat hogy el merészlették negligálni, hanj fejek az áruloknak“. ¹⁾ És ez így megy évről-évre, de nemcsak Szebenben, hanem Brassóban és Kolosvárt is. Elképzelhetjük ezek alapján, mily mérhetetlen kincs halmozódott fel a fejedelmi palotában és a főurak kincstárában. A fönmaradt jegyzékek és végrendeletek is fényes bizonyítékokat nyújtanak főuraink pompaszerezetéről. Ez volt Erdély aranykora, s az erdély ötvösségnek is második fénykorszaka!

Végül még az 1626-i limitatióból említek fel néhány érdekes pontot, amidőn is a rendek a junius 12-én „leőt Generalis Giülésben“ elhatározták: 1) csak 14 latos ezüstből szabad mivelni (láttuk azonban főntebb, hogy ezt maga a fejedelem sem tartotta be); 2) „minden eotves mestereknek külön külön belliege legjen, az miven kit mivel fel usse rea“ (ez a mesterjegy); 3) sima, aranyozatlan műnek girája után 1 frt. 75 pénz, aranyos vert mű, de nem drága faragott 2 frt; „az ki penigh testallasos (domború alakokkal) cyffras faragot műveket akar“ márkájától 2 frt. 55 pénzt fizet. Az ezüstöt, aranyat azonban a rendelő adja. ²⁾ Látjuk e szabályokból, hogy az ötvös például egy öt girás pohár megmunkálásáért 10 frtot kapott, s hogy átlag a munkabér minden márka után 2 frt. volt.

12. Az erdélyi pénzverés történetéhez. 1. Báthori Zsigmond Brassóban 1602. márc. 29-én kelt kiváltságlevelével a brassaiaknak megengedi, hogy ezüst pénzt verhessenek, melyeknek egyik oldalán a fejedelem, a másikon Brassó város cimere legyen ezen felirattal: DEO VINDICI PATRIAE. Eredetije a városi levéltárban 619. sz.

2. Apafi Mihály fejedelem 1663. márc. 9-én Fogaras várában kelt szabadalomlevelével kizárólagos jogot ad *Klosch Tamás* (1649—1708) és *Prodner Mihály* (1662—) brassai ötvösöknek, hogy tekintettel hűségükre és a pénzverés művészetében való

¹⁾ Brassóvárosi levéltár, Froniusféle gyűjtemény II. k. 3. 90. és 134. sz.

²⁾ A szebeni ötvöscéh iratai közt fasc. 15.

jártasságukra fél, negyed és egész ezüst tallérokat és aranypénzeket vehessenek, melyeknek finomságra és súlyra nézve a birodalmi tallérokkal egyenlőknek kell lenniök. Az arany értéke 2 birodalmi tallér legyen. Ezen engedelem nekik élethosszig szól. Megbizzá továbbá a városi tanácsot, hogy az ellenőrzést lelkiismeretesen végezze, az illető ötvösöknek pedig meghagyja, hogy a hamisítók ellen a legnagyobb szigorúsággal lépjenek fel, sőt azok ellen is, akiknek talán feledékenységéből ő maga adna ezen túl engedelmet, kivéve Jó János kolosvári pénzverőt, akinek ezentúl is egyedüli joga marad egész tallérokat és egész aranyokat, valamint oroszlán tallérokat verni. Függettségét, aláírások: a fejedelem, Joannes Bethlen cancellarius, Franciscus Lugassi secretarius.¹⁾

3. Az erdélyi gubernium 1704. május 6-án Szebenben kelt rendeletével meghagyja Brassó város tanácsának,²⁾ hogy: „Az mi kegyelmes Urunk eő Felsege szolgálattja és elkerülhetetlen szoros szükség úgy kívánván, kellet bizonyos számú ezüstről dispositiot tennünk, melybeől itt pénz veretessék, melybül kegyelmesekre esset 100 Gira“ — tehát azt haladék nélkül küldjék Szebenbe — „Generalis Perceptor Luszi László Attyánkfia kezébe.“ Aláírva C. G. Bánffy, C. S. Apor és C. S. Haller.

Jó János, Trepches Tamás (1632—1676) és a főntebb említett ötvösök pénzei, melyeknek csinos rajzait is maguk készítették, az erdélyi pénzverés maradandó szép emlékei.³⁾

¹⁾ Ezen okmány hiteles német fordításban maradt fenn a brassai ötvösök céhládájában. A latin eredetiből való fordítást Marcus Schunkabunk notarius eszközölte.

²⁾ Másolat a Cristophi Simon-féle kéziratkötetben a Honterusgimnázium kéziratárában. Netolicka Katalog 5. l.

³⁾ A brassai pénzekre nézve v. ö. Resch: Siebenbürgische Münzen und Medaillen. Nagyszeben 1901. és a szerző értekezését: «A brassai ötvösség történetéből» az E. M. E. 1908. Emlékkönyvében 34. 35. ll.

Irodalomtörténeti adatok.

1. A magyar rituale történetéhez. A legrégebb magyar rituale, mely nyomtatásban is megjelent és amelyet ismerünk a Telegdyféle „Agendarius” 1583-ból. Kétségtelen azonban, hogy Szent István ideje óta az egyes szentségek kiszolgáltatásánál előforduló kérdéseket, intelmeket magyar nyelven végezték, tehát voltak kéziratos ritualék, amelyekben e kérdések, feleletek és intelmek magyar nyelven voltak meg. Ilyenek lehettek a régi feljegyzésekben szereplő „baptisteriumok”, „manualék”, „agendák.”

Hogy ez csakugyan így volt, világosan kitűnik azon nevezetes okmányból, melyet Geréb László, erdélyi püspök (1476—1501) 1478-ban Pozsonyból intézett egyházmegyéje papjaihoz, mely szó szerint imígyen hangzik:

Ladislaus Gereb, Dei et apostolicae Sedis gratia Episcopus Ecclesiae Albensis Transsylv. Dilectis nobis in Christo Fratribus venerabilibus honorabilibus discretis viris Dominis Praeposito, Cantori, Custodi, Archidiaconis, Canonicis, Altaristis et Capellanis ejusdem Ecclesiae nostrae salutem sempiternam cum charitate.

Quum Nuncii Partium illarum Transsylvanarum nunc hic apud Serenissimum Dominum nostrum Regem constituti nos iterato eatenus adierint, quatenus auctoritate nostra pastoralis, qua in partibus illis apostolicae Sedis gratia fungimur concederemus, ut, quemadmodum id pridem, jam tempore praedecessoris nostri pia memoriae Dni. Dni. Demetrii de Mancina Episcopi usu venerat, et etiam antea pridem saepius accidisse exponitur, Sacramenta Baptismi, Confirmationis, Eucharistiae et Matrimonii Christi fidelibus Partium illarum non latino sed vernaculo sermone administrarentur, hinc nos moniti etiam desiderio Serenissimi Dni. nostri Regis, his diebus cum Dnis. Praelatis Regni sui eatenus nonnihil tractantis, nihil dubitaremus huic petito et desiderio instantanee deferre, nisi obstaret id, quod nulla authentica, dioecesanaque auctoritate roborata adsit versio hungara Agendarum Paro-

chialium ex institutu Sacro Sanctae Synodus ecumenicae introductarum. Scitis et vos, quanta in sancta Ecclesia Romana ejusque doctrina annata sint Schismata per malam sacrorum Canonum interpretaationem et versionem saepissime progenita. Quum tamen justo in spiritu obedientiae, et ad majorem Dei Sanctaeque Ecclesiae gloriam petentibus non sit denegandus assensus, hinc fraternitatibus vestris harum serie committimus, ut unum vel duos vestri e medio deligatis fratres, qui interea etiam, doncc a Regia Sere- nitate remissi fuerimus, manum huic versioni admoveant, perac- tumque opus nostrae dein exhibeant censurae et confirmationi. Interea vero singulus Archidiaconorum serio invigilandum habebit, ne in ambitu Archidiaconatus sui aliquis in Sacris administrandis irrepat abusus sacris Canonibus generalique Decreto adversus. Datum Posonii Dominica Reminiscere. Anno Domini Millesimo quadringentesimo septuagesimo et octavo.¹⁾

E rendelet értelmében tehát az erdélyi követek, akik Mátyás király udvarában tartózkodtak, arra kérték a püspököt, hogy engedje meg papjainak, miszerint azok a régi szokáshoz híven a keresztség, bérmlás, oltáriszentség és házasság szentségeit a nép nyelvén szolgáltatassák ki. A király maga és a püspök is szívesen teljesítette volna a kérést, ha az egyház által approbált „Agenda Parochialium”-nak a püspök által helybenhagyott magyar fordítása lett volna. Nehogy tehát az esetleges rossz fordításokból schismák keletkezzenek, készítsenek egy megbízható, jó fordítást, melyet hazajövén majd felülvizsgál s ha jónak, helyesnek találja, meg is erősít.

Íme tehát a rendek régi szokásra hivatkoznak és püspök is csak azt kívánja, hogy approbált magyar ritualét használjanak! Elkészült-e ezen erdélyegyházmegyei magyar szertartáskönyv, nem tudjuk, mert több adatunk erre nézve nincsen. De ha az általános és közszükségletre gondolunk, azt kell hinnünk, hogy a közkézen

¹⁾ E nevezetes rendelet a gyulafehérvári Batthyány-kodexben van meg, innen közölte azt A. K. 1840-ben „Nachlese auf dem Felde der ung. und siebenbürgischen Geschichte” címmel Brassóban kiadott műve 57. lapján. V. ö. még Ráth György cikkelyeit: A régi magyar ritualekról és nyomtatott szertartás- könyvekről a Magyar Könyvszemle 1890. és a Magyar Irodalomtörténeti Közle- mények 1895. évfolyamaiban.

forgó sokféle fordításból a püspök a legmegfelelőbbet csakugyan approbálta, s annak használatát el is rendelte. Sajnos azonban, ilyen erdélyi magyar rituale kéziratban nem maradt fenn, kinyomatásukról sem értesítenek a régi feljegyzések.

2. A két Pesti Gáspár. Eddig is tudtuk, hogy Pesti Gáspár paulinus szerzetes és a pálosrend erdélyi vikáriusa volt. Két munkája ismeretes, az egyik: „*Sermones exhortatorii. . .*“ Krakkó 1531.; a másik: „*Compendium directorii in visitatione fratrum ordinis Sancti Pauli. . .*“ szintén Krakkóban jelent meg 1532-ben.¹⁾ Viszont azt is tudjuk, hogy Honterus Jánosnak Brassóban 1541-ben megjelent: „*Epitome adagiorum Graecorum et latinorum. . . Ex Chiliadibus Eras. Rotterodami*“ című munkájához az előszól szintén egy Pesti Gáspár írta, s ebben a könyvet a brassai tanuló ifjúságnak ajánlja.²⁾ Az a kérdés, vajjon a fentebbi Pesti Gáspár, paulinus szerzetes, s ezen utóbbi Pesti Gáspár, Honterus tisztelője és jó barátja, ugyanazon személy-e?

Mielőtt e kérdésre véglegesen megfelnénk, az akkori zavaros idők sajátságos viszonyaira hozok fel néhány jellemző példát. Verancsics Antal, a későbbi esztergomi érsek, jó barátja a humanista Honterusnak, vele élénk levelezésben áll, így a többi között 1540. március hó 7-én kelt levelében azt írja, hogy amint kitavasodik Brassóba megy, nem hogy a várost, vagy az Olt folyót, vagy a Barcaságot lássa, hanem hogy az ő kedves barátját, Honterust ölelhesse. Egy más alkalommal ismét, midőn a reformátor és a brassai plébános között nézeteltérések merültek fel, Verancsics az, aki őket kibékíteni iparkodik.³⁾ Viszont Honterus egyik munkáját — *Divi A. Augustini H. E. Haereseon Catalogus* — Eszéki János, pécsi püspöknek ajánlja 1539-ben. Ebben az időben ugyanis a püspök Brassóban járt mint a király megbízott embere, s a város szép ezüst mosdókészlettel és egy keleti szőnyeggel ajándékozza meg Eszékit.⁴⁾ Ekkor ismerkedtek meg Honterussal. — Hogyan magyarázzuk meg tehát e különös

¹⁾ V. ö. Szinnyei: Magyar írók. X. k. 827. l.

²⁾ Szabó Károly: Régi magyar könyvtár II. k. 5. l. E könyv megvan a szebeni Bruckenthal-Múzeumban és a brassai Honterus-gimnázium könyvtárában.

³⁾ Magyar Tört. Emlékek. IX. 71—74. ll.; és Egyháztörténelmi Emlékek III. k. 442. l.

⁴⁾ Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. II. k. 377. 381, 594. 596. ll.

jelenségeket, melyekhez hasonlót nagyon sokat találunk e korban? A humanismus és a renaissance idealis szelleme volt az, amely ezen korszak nagy embereit, művészeit, tudósait testvérekké tette. Csakis így érthetjük meg, hogy a budai prépost, a pécsi püspök és Erdély reformátora ily benső barátságban voltak.

Mindezt azért mondtam el, hogy ne tünjék fel, ha azt mondom, hogy eleinte én is azt gondoltam, hogy Honterus említett művéhez a pálosrendű szerzetes, Pesti Gáspár írta az előszót. Később azonban történeti okmányok és feljegyzések alapján tisztába jöttem azzal, hogy ez a Pesti Gáspár világi ember volt és egészen más személy, úgy hogy a magyar irodalomtörténetnek ezentúl különbséget kell tenni a két Pesti Gáspár között. Az alábbiakban tehát röviden előadom e második Pesti Gáspárra vonatkozó adatokat, úgy amint azt én innen-onnan összeszedtem.¹⁾

Ezen második Pesti Gáspár nevével 1536-ban találkoztam először, midőn ugyanis János király udvarában mint secretarius működik, vagyis az udvari kancellariában dolgozott. 1538-ban már Fogarasban van a hatalmas erdélyi vajda, Majlád István mellett mint scribe, notarius, diák — s ott a brassaiaknak többféle szivességet tesz, s ezért többször is megajándékozzák: posztóval, szőnyeggel és más egyebekkel.²⁾ Egy-egy írás elkészítéseért 20—25 frtot kap. Többször megfordul Brassóban, s ilyenkor mindig a város vendége. 1541-ben állandóan itt telepszik meg, Honterusnak bizalmasa lesz, kivel egy alkalommal a szomszédos Törcsvára is kirándul. Nagy érdeklődéssel kíséri barátja irodalmi működését, sokszor megfordul annak nyomdájában, s ekkor írja a már többször említett előszót az „Adagiák”-hoz. Ezen előljáró beszéd kiváló fontosságot nyer azáltal, hogy abban Honterusnak eddig megjelent műveit is elsorolja, elmondja továbbá, hogy a háborús idők miatt hazájába (Pestre) vissza nem mehetvén, a neki annyira kedves Brassóban telepedett le, abban a városban, amelynek lakói oly barátságosak és műveltek, ahol a tudomá-

¹⁾ Ezen adatokat a brassóvárosi régi számadáskönyvekből vettem. V. ö. Quellen II. k. 461, 551, 576, 602, 618, 668 ll.

²⁾ Többi között egy alkalommal 20 könyv — egy rizs — brassai papírt küldenek neki, melynek ára 1 frt és 20 oszpora. I. m. 555. l.

nyok szeretete annyira virágzik, s ahol Honterus és nyomdája működik.

A városnak iránta gyakorolt szivességét úgy iparkodik meghálálni, hogy a város ügyeiben eljár, s azokat lebonyolítja. Sűrűn érintkezik a mindenható kincstartóval, Martinuzzival; ő viszi rendszeren a város adóját Szebenbe, vagy Fehérvárra; ő szállította el azt a három nagy aranyozott kupát is Fehérvárra, melyet György barát a török szultán számára készíttetett Brassóban, s melyeket aztán az adóval együtt Bika Imre vitt Konstantinápolyba. Ugy látszik, mintha időközben az udvarnál kapott volna valami állást, mert ha a város emberei ott megfordulnak, neki is visznek rendszeren valamiféle ajándékot. Nem volt családos ember, mert nővérét és annak kis fiát többször is említik a számadáskönyvek, de feleségéről egyszer sem szólnak. Utoljára 1550-ben jár Brassóban, ahol 4 db. könyvet köt be neki Márton harangozó és könyvkötő, melyért a város 2 frt és 10 oszporát fizet¹⁾. Megtaláltam egy nyugtáját 1545-ből, melyben arról tanuskodik, hogy a várostól a reáső taksa (2508 frt) fejében Martinuzzi részére több alkalommal is kisebb-nagyobb összegeket vett fel.²⁾ Ezen írás tanúsága szerint nem lehetetlen, hogy György baráthoz állott be szolgálatba. A nyugtatvány alatt kerek gyűrűs pecsétje is látható, melyen egy mitologikus ülő férfi alakját látjuk, tehát a pecsét nem címeres, s így nem is volt nemes ember.

Mikor 1541-ben urát, Majlád István vajdát elfogták és Konstantinápolyba hurcolták, Pesti Gáspár is állás nélkül maradt. De ügylátszik ő már előbb megérezte gazdájának vesztét, mert más állás után nézett, s legjobban szeretett volna valami egyházi javadalmat megszerezni. Jó ismerőséhez, Verancsics Antalhoz fordult tehát, aki akkor budai prépost volt, s egy budai kanonokságot kért tőle. Verancsics eleinte megígérte, de később a javadalmat mégis másnak adományozta. Mikor ezt Pesti Gáspár megtudta, szemrehányó levelet irt a prépostnak. Verancsics válaszában őt megnyugtadni igyekszik, s megmondja nyíltan, hogy azért nem adta neki az füresedésben lévő javadalmat, mert egyik mu-

¹⁾ Quellen III. k. 64, 96, 114, 125, 138, 158, 252, 263, 269, 283, 352, 392, és 559. II.

²⁾ Eredeti oklevél a brassai városi levéltárban. Original-Urkunden III. k. 136. sz.

tatoujja hiányzik, s így egyházi szolgálatra képtelen. Legyen csak türelemmel, lesz reája gondja. Mindezeket Verancsics leveléből tudjuk meg, mely 1540. márczius hó 8-án kelt.¹⁾ Világos tehát mindezekből, hogy Pesti Gáspár világi ember volt, ki egyházi javadalmat nem kaphatott bénasága miatt.²⁾

Összefoglalva röviden az elmondottakat konstatálhatjuk, hogy egyidőben két Pesti Gáspárunk volt, az egyik pálosrendű szerzetes, a másik világi ember, ki az udvarnál, majd az erdélyi vajdánál jegyzői (scriba, notarius, diák, literatus) teendőket végez, jó viszonyban van Honterusszal, de azért katolikus marad.

3. Rosnyai Dávid. Apafi fejedelem hirneves török deákja (1641—1718), a „*Horologium Turcicum*“ érdemes szerzője, többször is megfordult a portán ura nevében; így 1674-ben május 14-én a fejedelem megparancsolja a brassai tanácsnak, hogy hat jó póstalovat adjanak rendelkezésére, hogy a portára mehessen, de csak júliusban ment, mert akkor kézbesítette a fejedelem levelét³⁾.

4. Cserey Mihály. Ismeretes dolog, hogy Cserey Rákóczy kurucái elől menekülve, Brassóban húzta meg magát s itt irta nevezetes „*Históriáját*“. 1709-ben valami összekülömbözése lehetett a városi tanáccsal, mert ez az erdélyi guberniumhoz fordult panaszával. Mi volt a panasz tárgya, nem tudjuk, azt a gubernátornak higgadt feleletéből sem lehet kivenni, melyet ime itt szószerint közlünk:

Prudentes ac Circumpecti Nobis benevoli, Salutem et Graciae Caesareae Regiae Incrementum! Kglmetek Levelét vöttük; Mit írjon az Cserei Mihally által történt dologh iránt meghértettük; Satisfactio absque alterius partis admonitione vel certificatione nem kerestetik. Azért vagj ahoz illendő forumra kell patratumaért keresnj, vagj az Gubernium eleibe certificalvan panaszok

¹⁾ Közölve: Egyháztört. Emlékek III. k. 457. sz.

²⁾ 1543-ban Frater György arra kéri Ferdinand királyt, hogy a megüresedett fejevári főesperességre „*fratrem meum Gasparem literatum*“ nevezze ki. Vajjon e Gáspár deák a fentebbiek valamelyikére értendő, vagy talán egy harmadikra? Adatok hiányában eldönteni bajos. V. ö. Egyháztörténelmi Emlékek IV. k. 169. sz.

³⁾ Eredeti oklevél Brassó levéltárában, a Schnell-féle gyűjtemény II. k. 207. sz.

el igazittyuk Datum Cibinij ex Regio Tranniae Gubernio die 4. martij A. 1709.

Stephs Haller mp.

Petrus Veber mp.¹⁾

5. Gyalogi János. Gyalogi János (1686—1761) jezsuita, ki Erdélyben is huzamosabb ideig tartózkodott, jeles író és költő²⁾, 1724-ben mint a székelyudvarhelyi rendház főnöke, a tudós Kölesséry Sámuelhez (kit akkor általánosan Erdély orákulumának tartottak, különben bölcséleti, theologiai és orvosdoktor, tartományi orvos és az erdélyi bányák főfelügyelője, főkormányászeki tanácsos, író, több külföldi tudós társaság tagja) az alább következő levelet írta, melyet irodalomtörténeti vonatkozásainál fogva szóról-szóra közlünk:

Spectabilis, Clarissime ac Doctissime Domine,

Salutem ac religiosa mea obsequia!

Opuscula duo horis subcisivis hoc anno conscripsi, quorum alterum Patricii Ordinis Viro, amico meo praecipuo, alterum Tuo, Splis., Clarisse. ac Doctisse. Vir, nomini non dubitavi inscribere, utpote ejuscemodi rerum amatori: probe sciens, perspicacem oculum Tuum non posse effugere, si quae in Provincia lucubrationes in lucem prodeunt, quin eas continuo percurras, et probes, laudibusque adficias et cum Libellis Auctores ipsos, in quibus aliquam sapientiae Tuae imaginem respersam contemplaris, diligas ac foveas. Neque id mirum: ut enim natura ita comparatum est, ut similia facilius cupulentur, ut aqua et aqua, ignis et ignis; sic litterarum amatores necesse est inter se arctius conjungi ae foederari, cum omnis amor ad similes extenditur (secundum Philoum 2 Rhet. 4.) Quis, amabo, in provincia Te eruditior? Quis ingenio uberior? Lucubratione fertilior? Nullus abit sine novo ingenii Tui partu Annus, replevisti Daciam scriptis, Hungariam fama, nominis praeconio Germaniam. In pectoris Tui Parnasso sedem fixit Apollo, Suada, Historia, Philosophia, Medicina, quae divisa beatos efficerent, in Te collecta saepe mecum

¹⁾ A városi jegyzőkönyv aktái között 1709. évben 9. sz. Eredeti a gubernium nagy pecsétjével.

²⁾ V. ö. Szinnyei: Magyar írók IV. k. 3—5 ll., ahol életrajza is megvan és művei is fel vannak sorolva.

tacitus admiror. Quae res me impulit, ut Nomini Tuo opellam meam inscriberem, maa,*) quam vena foecundior. Nihil ibi, quod pectus Tuum laedere, utinam sit, quod delectare valeat! Aut enim prodesse solent aut delectare Poetae. Maa Libelli ea est, qua sacratius dici nihil possit, nihil uberius, suavius, utilius cogitari. Elocutio quamvis non ea, quae Te Apolline digna sit, est tamen, ex qua studium litterarum meum, meamque erga Te propensionem conjicias, adfectum aequi bonique consulas, quod me a Te impetraturum pro ea, qua in omnes ferris, humamitate nullus dubito. Vive Musarum decus, Daciae delictum, Hippokrates noster, Galene, Opifex, atque sospitator felicissime. Unum id desiderari video, ut qui malus ad te poeta veni, Apostolus veniam melior. Revela aurem, eruditissime vir, et audi Deum in nocte Te vocantem quarta jam vice: Samuel, Samuel. 1. Reg. 1. 10. Faxit Deus Optimus, ut Castris Te nostris aliquando adjunctum omnes boni laetemur. Vale diutissime.1)

Gyalogi tehát egyik munkáját a hires Kölessérynek ajánlja, még pedig valószínűleg azon elegiákat, melyeket Udvarhelyen írt és Nagyszombatban adott ki 1726-ban. Feltűnő a levélnek módfelett hizelgő hangja, de nincs rajta mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy ez abban a korban általános szokás volt. Érdekes különösen a levél befejezése, melyben azon óhajának ad kifejezést, hogy a protestáns Kölesséry egykor az igaz egyház tagja lehessen!

6. A könyvnyomtatás történetéhez. Erdélynek legrégibb nyomdája, miután a szebenit csak egy félreértés alapján tartották régibbnek és termékeit sem ismerjük, a brassai volt.2) *Honter* 1533-ban tért vissza szülővárosába, 1534-ben állította föl s rendezte be a magával hozott szükséges dolgokat s a következő évben, 1535-ben adta ki első hazai munkáját, mely egyszersmind az Erdélyben megjelent művek közül is az első: a latin

*) *Materia.*

1) E levél másolata a többi Kölesséry-féle levelekkel együtt Hermann G. M. »Extractus Miscellanorum« c. kéziratos gyűjteményében őriztetik a brassai Honterusgimnázium kézirattárában. V. ö. Netoliczka: Trauschs Handschriften Katalog 603. 25. sz.

2) V. ö. Trausch: Wo und wann wurde die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet? Magazin II. k. III. f.

grammatikát. Így mondja azt Pesti Gáspár, a leghitelesebb tanu, így tartja azt a hagyomány, s így adják elé azt a régi krónikák is.¹⁾ Hogy az egyik krónikás 1534-re a másik pedig 1535-re teszi az első brassai nyomtatott könyv megjelenését: ezen ellentmondás csak látszólagos, mert csakugyan 1534-ben kezdte a nyomtatást, s 1535-ben készült el és adta ki a grammatikát. Honterus maga is tanult könyvnyomtató és fametsző volt, de nem maga dolgozott, hanem segédei, akiket minden valószínűség szerint Bázeliől hozott magával, valamint a nyomdai felszerelést is. A nyomda első időszakában teljesen a tudományos irodalmat szolgálta s csak 1543-ban kezdte az új vallás termékeit terjeszteni. A brassai nyomdát tehát a humanista Honterus alapította, tíz évig állott az a humanismus szolgálatában és csak azután lett az a reformáció egyik eszközévé.²⁾

Honterus jó módú ember volt, ki nem a haszonra nézett, saját költségen állította és tartotta fenn nyomdáját s valószínűleg, habár könyvei nagy kelendőségnek örvendtek, jövedelme abból nem igen volt. Utánna egész hagyománnyá lett, hogy a város legelőkelőbb polgárai mint kiadók szerepeltek, pénzzel segítették és gyámolították a „Honterus nyomdát“, mely különböző nevek alatt ugyan, de több száz éven át egészen a mai napig működik. Ilyen pártfogó volt *Benkner János* is, a legelőkelőbb brassai patricius család sarja, kinek ősei már a város alapításánál is résztvettek, s kinek nagyatyját Ulászló és Lajos király armálisokkal tüntették ki. Dúsgazdag ember volt, ki mint városbíró (1547—48, 1450—52, 1555—60 és 1565-ben) a Brassóban lakó görög keleti oláhok megreformálását tűzte ki célul maga elé, miért is 1559-ben elrendeli, hogy azok a reformált kátét tanulják, de mint a krónikás fel-

¹⁾ »1534. Item libri primum Coronae imprimuntur a Dno. Joh. Hontero« Simon Massa és Fuchs krónikája. Quellen IV. 78. l. Paul Benkner pedig így ír: »1535. sind zum erstenmal zur Cronstadt Bücher gedruckt worden durch den Mag. Joh. Honterum, welcher diesselben Druckergesellen aus Deutschland mitgebracht.« U. ott. 181. l.

²⁾ Seivertnél (Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten. 1785. 171. l.) találjuk először azt a protestáns szempontból tetszetős állítást, hogy a Honterus-nyomda első terméke az ágostai hitvallás és Luther iratai voltak. A régibb források semmit sem tudnak erről, aminthogy nem is tudhattak. V. ö. Trausch jeles értékelését a »Magazinban« II. k. 340—356.

jegyzi eredmény nélkül.¹⁾ Majd azután gondoskodik számukra a bibliának oláhnyelvre való fordításáról. Tergovistből elhozatja Kores György diakonust, ki Tódor deák segítségével lefordítja a szentírást oláhnyelvre, kinyomtatja és Benkner saját költségén kiadja Brassóban 1561-ben, 1562-ben pedig a négy evangéliumot ószláv nyelven.²⁾ Így lett Benkner áldozatkészsége az oláh nemzeti irodalom megteremtője, mert a Brassóban nyomtatott oláhnyelvű bibliával kezdődik az oláh irodalom.

Benkner nyomán haladt *Hirscher Lukács* városbíró, „der kleine Lux mit grossem Geist“ — amint a krónikások nevezik, aki is 1581-ben egy oláhnyelvű evangéliumos könyvet adott ki.³⁾ 1583-ban pedig *Fronius Mátyás*, városi tanácsos, kiadta latinul és németül a szászok törvénykönyvét.⁴⁾

Hosszabb szünetelés után a brassai nyomdát *Hermann Mihály* virágoztatta föl. Brandenburgi Katalin kíséretében jött Erdélybe, s beházasodván a Benkner és Fronius családba Brassóban telepedett le, hol eleinte orgonista, majd városi tanácsos és bíró lett, később fejedelmi tanácsos és locumtenensnek választották. Rákóczy György fejedelem pedig 1653-ban nemesi rangra emelte. A nyomdát 1538-ban újra felszerelte s az egészen 1693-ig volt a család birtokában. Utánna *Seuler Lukács* városi fizikus, tanácsos majd bíró vette át a nyomda vezetését s 1772-ig, tehát majdnem száz évig az ő neve alatt szerepelt,⁵⁾ majd 1773—96-ig

¹⁾ »1534. die 12. marc. verordnet H. Joh. Benkner, Croner Richter, den Walachen bei der Stadt den Catechismus zu lernen und sie dadurch zu reformieren; es half aber wenig.« Teutsch feljegyzése Quellen IV. 100. l.

²⁾ A kronikás idevonatkozólag így ír: »1560. lässt H. Benkner die 4 Evangelisten aus dem Servischen ins Wallachischen übersetzen durch einen Diaconum Kores aus Tergovist und Todor Deak, den wallachischen Pfaffen damit zu helfen.« Teutsch i. h. A szerb nyelv itt természetesen a liturgikus ószláv nyelvet jelenti. Ezen kiadványokra nézve l. Szabó: Régi Magyar Könyvtár II. k. 82. sz. és különösen Veress cikkelyét az Erdélyi Múzeum 1910. évf. 142—176. ll. Benkner biztatására adta ki Wagner Bálint, brassai plébános görög katekizmusát 1550-ben. Szabó i. m. 45. sz.

³⁾ Erdélyi Múzeum i. k. 154 l., Szabó i. m. 158. sz.

⁴⁾ Szabó i. m. 172. 173.

⁵⁾ »1748 Januar liess H. Joh. Seuler 24 Centner neue Buchstaben oder Lettern bringen.« Teutsch krónikája. Quellen IV. 152. l.

az *Albrich* család tulajdonában találjuk azt. Végül 1798—1833 az utolsó patricius könyvnyomtató család a *Schobelnek* (János György és Ferenc) fejezik be a sort. Azután a majnai Frankfurthból bevándorolt tanult nyomdász, Gött János veszi azt birtokába, s ezzel megszűnik a protektorság, a brassai sajtó felszabadul a gyámság alól s maga szárnyaira kel.

A főntebb elsorolt előkelő kiadók közül egyik sem volt tanult könyvnyomtató, ők inkább csak vállalkozók voltak, kik anyagiilag támogatták a nyomtató műhelyt míg arra, különösen eleinte nagy szükség volt, a technikai résszel nem sokat bajlódtak, azt egyszerű mesteremberek végezték, kiknek neveit rendszeren ott találjuk a kiadványok végén.¹⁾

7. A papírgyártás történetéhez. Amennyire adataink terjednek, a legrégebb erdélyi papírmalmot Brassóban állították föl 1545/6-ban, míg a szebeni csak 1573-ban, a kolosvári pedig 1584-ben létesült. A régi krónikákban idevonatkozólag a következő adatokat találtam. 1545. év február hava 25. napján a városi számadások tanúsága szerint „Joanni Papyriario“ a bíró rendeletére 5 frtot fizetnek ki.²⁾ Valószínűleg akkor jött Brassóba s ezt a pénzt előleges költségek fejében kaphatta. Ez a papírgyártó János külföldi ember volt, Ostermayer Jeromos az ő krónikájában „polak“-nak nevezi ugyan,³⁾ de Tartler Tamás közlését, mert sokkal részletesebb és város nevet is említ, hitelesebbnek tartom. Szerinte „der Papiermacher hat Hans Früh geheissen, ein Braunschweiger“. ⁴⁾ Abban azonban már mind megegyeznek, hogy az első brassai papír 1546-ban készült, s mikor azt Früh János a bírónak és a tanácsnak bemutatta (március hóban), jutalmul 2 frtot kapott.⁵⁾ Körülbelül egy évig tartott tehát a malomnak építése, esetleg csak átalakítása és berendezése.

A följegyzések szerint azt is tudjuk, hogy az akkori városbírónak, Fuchs Jánosnak és a már főntebb említett Benkner Jánosnak köszönhetjük ezen papírmalom létesítését. Különösen ez utóbbi

¹⁾ Mindezekre nézve l. Trausch: *Schriftsteller Lexiconját* és Gross: *Kronstädter Drucke 1535—1886 c. művét.*

²⁾ *Quellen* III. k. 253 l.

³⁾ *U. ott.* IV. k. 506. l.

⁴⁾ *U. ott.* IV 153. l.

⁵⁾ *U. ott.* III. 340.

volt az, aki az egész vállalat anyagi oldalát vezette, az ő tulajdona volt a papírmalom is, melynek alapításában azonban Fuchs János is részt vett. 1561-ben Hans Zipser vette azt bérbe, ki maga is papírgyártó volt, (valószínűleg több évre) 1163 frtért.¹⁾ Ezen egy adatból is világosan látjuk, hogy a papírmalomnak jól ment a dolga, s nagy kelendőségnek örvendett a brassai papír, mert nemcsak Brassóban, Szebenben és Kolozsvárt (Heltai) használták, hanem még a külföldön is. Apafi fejedelem 1662-ben 2—3 „kötés“ (Reiss) papírost rendel Brassóból, továbbá „egy koncz regal papírosat es az mint egy liber Regius kötetése felől is irtunk.“²⁾ Lenvászonból készült, vízjegye a brassai gyökeres korona (néha a róka, Fuchs tiszteletére), igen erős és jó papír.³⁾ A papírmalom a brassai méhkeretekben volt a Vidombák vize mellett.⁴⁾

Végül még fölemlítjük mint érdekes művelődéstörténeti adatot, hogy 1539-ben 1 könyv papíros ára 4 oszpora; 1542-ben a város 14 könyv papírosért 1 frt 10 oszporát fizet; 1546-ban két db. pergamen, melyet Myrche vajda számára vesznek 20 oszpora; Lukács, a város jegyzője pedig 1545-ben egy „fascies“ (talán 16 könyv) papírosért 1 frt 20 oszporát ad ki.⁵⁾

8. Adatok a hazai régi könyvtárak történetéhez. Korvinák Brassóban. Honterus iskolája mellett nyilvános, nagy könyvtárt is állított fel, mely rövid idő alatt oly szépen gyarapodott, hogy Honterus büszkén azt írja róla egyik levelében: „Est enim in eadem urbe nuper constructa bibliotheca, qua nulla in Pannonia post dissipatam Mathiae Corvini bibliothecam cultior uspiam fuit!“ Igaz, hogy ez az összehasonlítás egy kissé merész, amint azt már Marienburg is elismerte, de az bizonyos, hogy a brassai könyvtár, melyben az 1575-i jegyzék szerint 600 nyomtatott és 70 kéziratos könyv volt, az első közt állott az ország-

¹⁾ 1561. ist Hans Zipser der andere Papiermacher gewesen, der di Papier Mühle in Arrende genommen und gar allein verlegt, zahlt davor an etlichen Jahren und Terminen laut akkord Rfl. 1163. U. ott. IV. 153. l.

²⁾ Brassó városi levéltár. Fronius-léle gyűjtemény II. 225. sz. Apafi eredeti levele.

³⁾ A vízjegyeket lásd a Quellen III. k. mellékletein.

⁴⁾ L. Wolf: Honterus 179. l.

⁵⁾ Quellen III. k. 62, 156, 341, 289. II. 50 oszpora egy arany forint.

ban.¹⁾ De a könyvtár legértékesebb darabjai nem új beszerzések, hanem mintegy letétképpen kerültek a Honterusféle könyvtárba, még pedig három forrásból: 1) a fekete templom könyvtárából, 2) a „Fraternitas Corporis Christi” társulat és 3) a felosztott dominikánus szerzet és apácakolostor könyveiből. Innen valók a missalék, breviariumok, számos theologus (különösen sok domonkosrendű) és szentatya művei, bibliák stb. mind a katolikus világból.²⁾ Az újabb gyarapodás pedig két úton történt: a) a városi tanács maga adott pénzt könyvekre, így 1533-ban Németországból hozat könyveket, 1543-ban 312 frtot, 1544-ben pedig 16 frt és 25 oszporát ad e célra;³⁾ b) ajándékozás útján. Csak röviden említjük meg, hogy pl. Weiss Mihály városbíró 1608-ban 100 frtéért megveszi Sixtini András tanító könyveit, s azokat a könyvtárnak ajándékozza, 1793-ban pedig Roth Pál, szászhermányi pap végrendeletileg ugyancsak a könyvtárra hagyja kb. 1500 dbból álló értékes könyvtárát.⁴⁾ Fontosabbnak tartjuk azonban a régibb adományozások során a korvínak ügyét megbeszélni.

Ismeretes dolog, hogy mily sorsra jutott Mátyás király világhírű könyvtára; a régi feljegyzések⁵⁾ egyértelműleg vallják, hogy e könyvekből több is szerencsés véletlen folytán Brassóba került. A brassai nagykereskedők ugyanis, s ezek között különösen a főntebb már többször említett Benkner János, élénk összeköttetésben állottak a keleti tartományokkal, Kisászásiával és az összes balkán államokkal. Raktáraik és ügynökeik voltak mindenfelé, a szultánok és az oláh fejedelmek szabadalomlevelei biztosították nekik a szabad járást-kelest, adás-vevést. Így történhetett, hogy ezen ügynökeik, szállítóik útján értékes kéziratos és nyom-

¹⁾ Marienburg (Siebenbürger Quartalschrift I.) csak 440 nyomtatott, de viszont 127 kéziratos könyvet említ. V. ö. Gross: Zur ältesten Geschichte d. Kronstädter Gymnasialbibliothek, Wolf: Johannes Honterus 96—100 ll.

²⁾ V. ö. Gross i. m. az 1575. évből származó lajstromot, 32—37. ll.

³⁾ Quellen II. k. 288, 294, 654. ll.

⁴⁾ Quellen V. k. 206. és 65. ll.

⁵⁾ Így Reipchius Daniel, Chr. Schesaeus, Filstich, Tartler Tamás és mások, kik szerint a konstantinápolyi könyvtárakból is sok kódex került Brassóba; Budáról pedig Izabella királyné engedelmeivel szállították azokat a Honterus könyvtárba. Gross i. m. 8—9 ll.

tatott kódexekhez jutottak, melyeket aztán a Honterus-könyvtárnak adományoztak. Volt-e ezen könyvek között korvína is? Igazán nehéz eldönteni, mert a brassai könyvtár 1689-ben leégett, úgy hogy csak néhány könyvet tudtak abból megmenteni, s ezek közül több most is magán viseli a tűz kétségtelen nyomait, s ép-penséggel nem lehet azt mondani, hogy a legértékesebb kódexek maradtak meg. De másrésről az is igaz, hogy a könyvtár régi kéziratok könyvei és régi nyomtatványai még e tekintetben tüzetesen átvizsgálva nincsenek, lehet még tehát reményünk, hogy esetleg Brassóban fogjuk megtalálni a híres budai könyvtárnak hosszú vándorlás, és sok hányattatás után odavetődött egyik-másik darabját. Habent sua fata libelli!

Mikor Battyány püspök 1782-ben Brassóban járt, két szép kódexszel tisztelte meg őt a szász presbyterium, melyek jelenleg a gyulafehérvári egyházmegyei könyvtárban vannak, az egyik egy XIV. századbéli kéziratok biblia, mely valamikor a brassai „Confraternitas Corporis Christi“-é volt, a másik pedig ugyancsak a XIV. századból származó kódex, mely sz. Agoston reguláit és sz. Bernát elmélkedéseit tartalmazza. Mindakét könyv a Honterus-könyvtár tulajdona volt.¹⁾

Mint érdekes kultúrtörténeti adatot fölemlítjük, hogy a város a könyveket „*Valentinus bibliopola*“ útján szerzi be, ő tehát egyik legrégebb hazai könyvkereskedőnk, kit névleg is ismerünk.²⁾ Továbbá, hogy a könyvkötés mestersége is virágzott Brassóban. Ma is több szép préselt bőrkötésű könyv van a Honterus-könyvtárban, mely a könyvtár alapításának idejéből származik s Brassó cimerével van ellátva. Legrégibb könyvkötőink ugyancsak a barátok voltak, így 1533-ban a város részére Lőrinc dominikanus egy számadáskönyvet köt be, mely munkáért 17 oszporát kapott, 1537-ben „*Dominus Michael presbyter*“ köt be egy registrumot a város gazdája részére 14 oszporáért, ugyanő 1539-ben ismét két számadáskönyvet köt be 28 oszporáért.³⁾

¹⁾ V. ö. Varjú: A gyulafehérvári Batthyány könyvtár 58. és 223. sz.

²⁾ Quellen II. 652. 654. II.

³⁾ Quellen II. 293. 523. és 611. II.

Egyháztörténeti adatok.

1. A milkovai püspökség. Az erdélyi püspökség mai területén régente két püspök gyakorolt főpásztori jogokat: a gyulafehérvári és a milkovai, az előbbi a kalocsai, az utóbbi az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozott. Amily érdekes és változatos a milkovai püspökség története, éppen olyan hézagos is, és habár elég sokan foglalkoztak már vele, egy egész sereg kérdés még mindig megoldásra vár.¹⁾ A „Batthyáneum“ feladatához hiven itt is az alapot akarja elébb megvetni, éppen azért megkezdí a milkovai püspökség történetére vonatkozó oklevelek közlését, illetőleg ismertetését.

Rövid tájékoztató bevezetésül megemlítem, hogy alapításának ideje is kétséges, azt sem tudjuk, mikor terjesztette ki hatalmát Erdély egy részére; hiteles története 1230 körül kezdődik, midőn a milkovai püspök a kunok megtérésével az „Episcopus Cumanorum“ nevet is fölveszi.²⁾ A tatárok 1240-ben elpusztítják, 1282-ben újból sokat szenved,³⁾ úgy hogy a püspökség ezen időben jóformán csak névleg áll fenn. Éppen azért: *XXII. János* pápa 1332. október hó 4-én, Avignonban kelt oklevelében meghagyja Telegdi Chanád esztergomi érseknek, hogy mivel az „episcopatus Mykoviensis in regno Hungariae, in finibus videlicet Tartarorum... a tempore, quo dicti Tartari potenter dictum regnum seu partes Hungaras proh dolor intraverunt, fuit per illos fatales et saevos ommino destructus et ecclesia ipsius episcopatus funditus exstirpata... ac in destructione huiusmodi usque ad haec

¹⁾ Benkő József: Milkovia 2 k. Bécs 1781; Lányi—Knauz: Egyháztörténelem I. 345—362; Knauz: Magyar Sion V. k. 401—415; Zerich: Kath. Néplap 1869. évi.; Légárd J: A milkói püspökség. A brassai rk. főgimn. Értesítője 1875/6-évről, Schmidt: Romano-Catholici per Moldaviam Episcopatus. Budapest 1887. stb.

²⁾ Fejér: Cod. dipl. III. II. 150—154, 321. II. Theiner: Mon. I. 107—130. II.

³⁾ Fejér Cod. dipl. VI. II. 403. 404. II. Katona Hist. Crit. VI. 866. I.

tempora episcopatus ipse prostratus exstitit et existit," azt állítsa vissza, s Vitust (de Monteferre, ordinis fratrum Minorum), Károly király udvari káplánját szentelje fel s küldje oda püspököknek, szóval tőle kitelhetőleg tegyen meg mindent, hogy a milkovai püspökség régi jogaiba visszahelyeztessék. Zimmerman Urkundenbuch I. 499. sz. De ezen Vitus, úgylátszik el sem foglalhatta püspöki székét, mert 1335-ben mint nyitrai püspök említették. (Fejér C. D. VIII. III. 738. és 768. II.)

Néhány évvel később: VI. Kelemen pápa Avignonból 1347. márc. 29-én meghagyja V. István kalocsai érseknek, hogy a tatárok által elpusztított püspökséget állítsa vissza, Tamást (filium dilectum de Nymti lectorem ordinis heremitarum S. Augustini), a király káplánját szentelje fel püspökké, s legyen rajta, hogy a püspökség javai visszaszereztesse. Mindezt Lajos király és Erzsébet királyné javaslatára teszi. Zimmerman: Urkundenbuch II. 621.

Továbbá: VI. Ince pápa 1357. október 11-én, Avignonban kelt oklevelével Bernát milkovai püspököt Plockba (Lengyelország) helyezi át. U. ott 728. sz. XI. Gergely pápa pedig 1371. szeptember hó 3-án Villeneuveben kelt oklevelében „Nicolaus de Buda ordinis fratrum eremitarum s. Augustini professorum“ milkovai püspökké nevezi ki az elhalt Albert helyébe. U. ott. 967. sz. Ugyanő Villeneuveben 1371. szeptember 16-án keltezett levelében arra kéri Lajos magyar királyt, hogy az általa nemrég kinevezett milkovai püspöknek, Miklósnak, legyen segítségére a püspökség jogainak és javainak visszaszerzésében. U. ott. 969. sz. Ugyancsak XI. Gergely pápa ugyanakkor Tamás esztergomi érseknek meghagyja, hogy az elődei által a milkovai püspökségtől eifoglalt jogokat és birtokokat a nem rég kinevezett Miklós püspöknek adja vissza. U. ott. 968. Hasonló parancsot küldött Demeter erdélyi püspöknek is.

Mindezen püspökök azonban — úgy mint a későbbiek is — jóformán csak címzetes püspökök voltak, kik egyházmegyéjüket talán nem is látták, hanem mint suffragáneusok egyik másik megyés püspöknek segédkeztek. Ezért volt szükség olyanféle intézkedésekre, melyenről az alábbi oklevél tanuskodik: Demeter esztergomi érsek megbizsa a nagyváradi püspököt, hogy a szebeni decanatus területén püspöki functioakat végezzen. Ugyanis a szebenkerületi papság kérésére, mely kerület neki „immediate est subjectus“,

felhatalmazza a váradi püspököt, hogy valahányszor csak arra felszólítják, menjen oda ő vagy helyettese és ott papokat szenteljen, oltárokat, templomokat, temetőket áldjon illetőleg szenteljen meg. Buda 1380. ápril 22-én. Zimmerman Urkundenbuch II. 1126. sz.

Igy fejlődött ki lassankint az a gyakorlat, hogy a brassai és szebeni dékánok az esztergomi érsek engedelméből bizonyos püspöki jogokat gyakoroltak és a püspök jövedelmét is élvezték. Ebből aztán Bakoc Tamás primás idejében nagy harc keletkezett,¹⁾ midőn II. Gyula és X. Leó papák az érsek közbenjárására a milkovai püspökséget az esztergomi érsekségbe bekebelezték: u. i. II. Gyula pápa Rómában 1512. május 12-én kelt oklevelében a milkoviai püspökséget az esztergomi érsekségbe bekebelezi, minden jogot és jövedelmet az esztergomi érseknek (Bakoc Tamás) adván. Annak utolsó püspökét, Demetert pedig sanctorini (Görögország) püspökké nevezi ki. Demeter elődje a milkoviai püspökségben László volt. Theiner után Deususianu: Documente privitore la istoria Romanilor. II. 3. LXIII. sz. Ugyancsak II. Gyula pápa (Róma 1512. dec. 17-én) elrendeli, hogy a milkoviai püspökség az esztergomi érsekségbe bekebeleztetvén az ahhoz tartozó papság (így a szebeni, brassai, kyzdi és kozdi dekánások) az esztergomi egyházmegyei papság előjogaival bir, másrésről a milkoviai püspök jövedelmét képező dézsma, amit eddig a főntebb említett dékánok élveztek, ezentúl az esztergomi érsek jövedelmét fogja képezni, mintha valóságos milkoviai püspök lenne. Theiner után Densusianu i. m. 74. sz. Továbbá X. Leó pápa 1513. szeptember 2-án kiadott rendeletével meghagyja a szebeni, brassai, kizdi és kozdi dekánoknak, hogy az esztergomi érseknek vessék magukat alá s neki mindenben engedelmeskedjenek. Benkő után Densusianu i. m. 122. sz. És viszont Bakoc Tamás esztergomi érsek (1514. május 4.) a brassai dekánt mint helyettesét (Vicarius Foraneus) püspöki jogok gyakorlásával bizza meg. Benkő után Densunianu i. m. 168. sz.

Ezen oklevelekből s az azokban említett dekánásokból meghatározhatjuk részben azon területet is, melyre a milkovai püspökség főhatósága kiterjedt. A szebeni és brassai főesperességi

¹⁾ Ezen érdekes harcnak történetét majd egy más alkalommal ismertetjük.

kerületeken kívül ugyanis hozzá tartozott még a kyzdi és kozdi dékántság is. Mindakettő a mai Nagyküküllőmegyében volt, kyzd a mai Keisd, Szászkezd; Kozd pedig a mai köhalmi szék és capitulum régi neve.

A szász dékánok azonban nem engedtek és a jogokért való harc folyt tovább. Beleszólt abba Ulászló magyar király is, midőn az esztergomi érsekben irt (1513.) levelében tiltakozik a milkoviai püspökség illetén beolvasztása ellen. Benkő után Densusianu 123 sz. Fabricius: Urkundenbuch 161. l. De eredmény nélkül. Mig aztán a mohácsi vész véget vetett nemcsak e harcoknak, hanem a milkovai püspökségnek is.

A milkovai püspökség kapcsán fölemlítjük a *szerethi* (Sere-thensis, Cerethensis, episcopus Moldaviae) püspökséget is. Valamikor a milkovai püspökség egyik főesperesi kerülete volt és Milkó elpusztítása után, úgylátszik, egyideig innen kormányozták az egyházmegyét.¹ Később ez is csak címzetes püspökség lett a milkovaival együtt. Arra is vannak adataink, hogy a szerethi püspök egyidőben Bakovban székelt, innen az „episcopus Bakovien-sis“ név.¹)

Hasonlóképpen közelről érdekel minket az *argyasi* püspökség sorsa is. Az argyasi (Argensis, Argas, Argis ma Ardzsis Romániában a hasonnevű folyó mellett) püspökséget VI. Orbán pápa alapította 1382-ben Nagy Lajos kérelmére, de nemsokára megszűnt, címét azonban a XV. és XVI. századokban is adományozták, különösen Erdélyben, ahol legtöbbször mint az erdélyi püspök vicariusai szerepelnek.²) Ilyen volt az a boldog Dénes is, ki-nek arcképéről föntebb szoltunk.

2. A búcsú történetéhez. A középkorban egyes templomok felsegélésére gyakran engedélyeztek búcsúkat a pápák és püspökök. Így történt az Brassóban is. A nagy templomot 1380. körül kezdték építeni „opere sumptuoso de lapidibus quadratis“, s amint az rendesen történni szokott, a pénz csakhamar elfogyott, úgy hogy Demeter esztergomi érsekhez fordult segítségért, aki is

¹) V. ö. Gróf Kemény József értekezését a »Magazinban« II. k. 1 f. 1846; Römer cikkelyét az »Egyházművészeti Lap« 7 évf. 161—172. ll. Schmidt. i. m. 19, s köv. ll.

²) V. ö. Lányi-Knauz Egyháztörténelem I. 362. l. Karácsonyi I. cikkelyét a Katholikus Szemle XIX. évf. 557—562. ll.

1385. ápril 21-én egy évi és 100 napi búcsút enged mindazoknak, kik a szokásos feltételeken kívül a templom építésére adakoznak. Hasonló célból búcsúkat engedélyeznek még: György (1427), János (1474) és Tamás esztergomi érsekek (1510); továbbá Bonifacius (1420), V. Miklós (1450), IV. Sixtus (1474), II. Gyula (1512) és X. Leó (1517) pápák; Gábor, gyulafehérvári püspök (1475), Jakab bodonyi (Viddin 1451) és János moldovai püspökök (1466), mindkettő az erdélyi püspök suffragáneusa. Sőt egy keleti püspök is van az engedélyezők sorában Fr. János sultaniei (Perzsia) püspök (1409). Mindezen bullák és oklevelek eredetiben a brassai kaptalan levéltárában találhatók (deponálva a Honterus gimnáziumban), másolatban pedig G. M. Hermann kéziratos könyvében olvashatók (Honterus gimnázium. Netoliczka i. katalogus 603. 92. sz.).

Az alábbiakból az is kitűnik, hogy a templom építése, illetőleg felszerelése az egész XV. századon át, sőt még a XVI. század elején is folyamatban volt. Továbbá, hogy a „Fraternitas Corporis Christi“ nevű ajtatos társaság nagy buzgóságot fejtett ki az oltáriszentség tisztelete körül, nemcsak hogy külön oltára volt, hanem külön ajtatosságokat, körmeneteket is tartott. A pápák bulláiban sokszor említetnek a Brassóban nagy számban lakó és megforduló görögkeletiek, kiknek megtérítésén buzgólkodók szintén búcsúban részesültek. A búcsúban résztvevők óriási számára végül abból következtethetünk, hogy a pápák a brassai plébánosoknak megengedik, hogy a búcsú napjain (Visitatio B. M. V. julius 2-án) még 15 kisegítő papot vehetnek maguk mellé.

1. 1385. ápril 21. Marosvásárhely. *Demetrius* miseratione divina tituli sanctorum quatuor coronatorum presbyter cardinalis ac sanctae Strigoniensis ecclesiae gubernator perpetuus, apostolicaeque sedis in regnis Hungariae et Poloniae legatus. . . . Cum ecclesia parochialis beatae Mariae virginis in Corona nostrae Strigoniensis diocesis opere sic incepta sumptuoso nec in suis structuris et aedificiis sine fidelium eleemosynis commode valeat et possit confirmari omnibus vere poenitentibus et confessis. . . qui de bonis a deo ipsis collatis ad ecclesiae structuram et utilitatem manus porrexerint adiutrices. . . unum annum et centum dies . . . relaxamus. Urkundenbuch II. 1201.sz.

2. 1409. jul. 26. Brassó. *Frater Johannes* Dei et apostolicae sedis gratia archiepiscopus Solthaniensis seu Orientalis Fraternali-

tati Corporis Christi et singulis, qui causa devotionis visitaverint altare in ecclesia majori ac parochiali B. Mariae Virginis instructum, in omnibus feriis quartis et in festivitatibus solemnibus et diebus dominicis, quotiescunque id fecerint, vel quidquam de facultatibus suis pro ornatu eius altaris contulerint 40 dies . . . relaxat. Urkundenbuch III. 1635. sz.

3. 1420. 18 dec. 15. Roma. *Bonifacius* pápa „quatuor annos et totidem quadragenas“ búcsút enged mindazoknak, akik az „infideles in confinibus morantes (utpote Graecos, Wallachos, Bulgaros, Armenos quorum magnam multitudinem Coronam venire, ibique Christianam religionem amplecti feratur) ad huiusmodi eorum prepositum feliciter assequendum confortaverint, opemque et auxilium praestiterint.“

4. 1427. ápril 21. Földvár. *Georgius* miseratione divina Archiepiscopus ecclesiae Strigoniensis, locique eiusdem Comes perpetuus, Primas et Apostolicae sedis Legatus natus a brassai „Confraternitas Corporis Christi“ kérésére esetről-esetre 40 napi búcsút enged azoknak, akik az általuk „in lectorio Ecclesiae Parochialis“ felállított oltárnál csütörtökön mondatni szokott énekes misén résztvesznek, „et pro calicibus, libris et ornamentis ipsius altaris“ és ezen misére adakoznak.

5. 1450. június 7. Róma. V. *Miklós* pápa „ad reparationem Ecclesiae parochialis B. Mariae Virginis in Brasso, quae ab inimicis Christiani nominis Turcis, saepe destructa, ornamentisque ecclesiasticis imo etiam indulgentarium litteris per praedecessorem Martinum concessis, spoliata fuerat“ mindazoknak, akik Mária látogatása napján (Visitatio) a templomot felkeresik, annak disztetéséhez hozzájárulnak 7 év és 7-szer negyven napi; akik pedig az ünnep nyolcada alatt látogatják, 100 napi búcsút enged. Akik azonban másnemű búcsúban részesülnek, azoknak ez az engedmény nem szól. Az indorsatio szerint ezt a bullát az akkori plébános Ruedel Johannes eszközölte ki a jubilaumi 1450. év alkalmából.

6. 1451. dec. 28. Brassó. „*Jacobus* Dei et apostolicae sedis gratia Episcopus Budovens, suffraganeusque Albensis per Reverendum in Christo Patrem et Dnum Dnum Matthaum eiusdem Albensis ecclesiae Episcopum in Pontificalibus generaliter constitutus“ szintén 40 napi búcsút enged mindazoknak, kik az említett oltárnál vásár- és ünnepnapokon, Úrnapján és egész nyol-

cada alatt misét hallgatnak és valamit annak diszitására adnak.

7. 1466. január 6. Brassó. „*Johannes Dei et apostolicae sedis gratia Episcopus Moldaviensis, suffraganeusque Rndi in Christo Patris et Domini Dni Nicolai Episcopi Albensis Transylvaniae, necnon Decanatum Cibiniensis et Brassoviensis*“ mindazoknak, akik a fentebb említett oltárnál ajtatoskodnak, annak fentartásához hozzájárulnak (libros, calices, vestimenta, luminaria, testamenta vel quaevis alia pro dicto altari contribuerint) vagy elhalt szülőkért ott imádkoznak, minden egyes alkalommal 40 napi búcsút enged.

8. 1474. március 20. Róma. *IV. Sixtus* pápa tekintettel arra, hogy Brassóban sok oláh, örmény, bulgár és görög hitetlen jö össze és keresztény lesz; hogy a török többször elpusztította; hogy „ibidem quaedam basilica in honorem B. Mariae virginis de lapidibus quadratis construi coepta, sine aliorum adminiculo consummari nequeat“; hogy ezt is az ellenség többször kirabolta: azoknak, kik azt Visitatio B. M. V. napján s az azt megelőző és követő két napon évenként felkeresik, s valamit a templom javára ajándékoznak: hét évi (s ugyanannyi negyvennap)i búcsút engedélyez. Hogy e búcsúban a hivek annál könnyebben részesülhessenek Rödel János plébánosnak és utódainak megengedi, hogy 15 (saeculares vel regulares) gyóntatót állítson be. Ezen búcsú is csak azokra nézve érvényes, kik ilyenben még nem részesültek.

9. 1474. június 1. Buda. A főntebbi bullát *János* esztergomi érsek átírja és kiadja Magister Johannes Fabri de Thartallaw, baccalaureus és brassai káplán (Rödel mellett) kérésére és még 100 napi búcsút engedélyez a főntebbi feltételek mellett.

10. 1475. június 6. Buda. „*Gabriel Dei gratia Episcopus Albensis Transsylvaniae, Apostolicae sedis legatus de latere in regnis Hungariae et Bohemiae*“ . . . azoknak, kik a fentnevezett templomot felkeresik, s annak kijavítására (reparatio) valamit adnak: 100 napi búcsút enged.

11. 1510. december 8. Veszprém. *Thomas* miseratione divina Sancti Martini in Montibus sacrosanctae Romanae Ecclesiae Presbyter Cardinalis Strigoniensis ac Patriarcha Constantinopolitanus, Primas Hungariae, . . . Legatus natus, summus Cancellarius . . . Magistri Nicolai de Segesvar, secretarii civitatis Brassoviensis kérésére és előterjesztésére, mindazoknak, kik Brassóban a minden hó első csütörtökjén tartatni szokott körmeneteken és az ezt kö-

vető misén résztvesznek, melyet a „Confraternitas Corporis Christi” szokott rendezni, s e mise fönntartásához valamivel hozzájárulnak: minden egyes alkalommal 100 napi búcsút enged. A brassai főtemplom ezen okmányban: „Dioecesis Milkoviensis Jurisdictionis vero nostrae spiritualis Strigoniensis”-nek van feltüntetve. Pecsét. Aláírta Stephanus de Olazy secretarius.

12. 1512. július 9. Róma. *II. Gyula* pápa megerősíti elődjének, IV. Sixtusnak fentebbi bulláját és újból megengedi, hogy Antonius Corvinus brassai plébános 15 gyóntatót vegyen maga mellé.

13. 1517. december 29. Róma. *X. Leó* megerősíti és ismétli IV. Sixtus bulláját Rewel Antonius plébános kérésére, s megtoldja azzal, hogy azoknak, akik Laetare vasárnapon (és a két megelőző és a két követő napon) a templomot látogatják és annak valamit juttatnak, 10 évi és 10 negyvennapos búcsút enged, a plébános pedig annyi segédet vehet, amennyit szükségesnek lát, a fogadalmak alól is feloldozhatnak, kivéve „ultramarinis S. Jacobi de Compostella ac visitationis liminum Apostolorum de urbe necnon Religionis ac castitatis votis.”

3. Hunyadi János két rendelete. Hunyadi János 1443-ban a Nis környékén vívott nevezetes csatái után, Sofiából Drinápoly felé való útjában, november hó 27-én kelt rendeletével meghagyja a brassai tanácsnak, hogy minden plébániai templomban a győzelmekért hála istentiszteletet tartsanak. Eredetije a városi levéltárban 98. sz.

Hunyadi János 1451. május 1-én kelt pátensével szigorúan meghagyja az egyházi embereknek, hogy a világiak ügyeibe, különösen a végrendelkezéseknél, ne avatkozzanak, hanem engedjék, hogy a laikusok jogaikkal szabadon éljenek, akár hagnak valamit ajtatos célra, akár nem. Brassó városi levéltár 114. sz.

II. Ulászló király hasonlóképpen elrendeli, hogy a papok a magistratusok ügyeibe ne ártsák magukat, s különösen az örökösödéseknél engedjék, hogy mindenki szabadon a saját fóruma előtt keresse a jussát. Az 1500-ból való oklevél a Brassó városi levéltárban van 265. sz.

4. Ruedel János brassai plébános két levele. Ruedel János magister 1448-ban lett brassai plébános, de pár év múlva elődjének példáját köveve Bécsbe ment, hogy ott az egyetemben

magát tovább képezze.¹⁾ Tanulmányai mellett azonban reáért arra is, hogy a politikai eseményeket figyelemmel kísérje, sőt mint alábbi nagyérdekű levelei mutatják, azokba bele is avatkozott, s úgy viselte magát, mint a szász nemzet megbízottja, képviselője. 1454. év március hó 10-én ér Bécsbe s már 17-én siet a városi tanácsot végzett dolgairól értesíteni. Érdekes az a bizalmas viszony, melyben Hunyadi János titkárjával van, akinek első dolga Prágából jövőn, hogy felkeresse szállásán Ruedelt, s vele közölje a prágai udvar titkait és a kormányzó terveit, érzelmeit. Más jó barátjai is vannak, így a sz. Dorottya prépostja, akiknek tanácsára továbbra is Bécsben marad. Az első levél szórul-szóra így hangzik:

Amicabili salutatione cum orationibus devotis sedule praemissis. Circumspecti ac honorabiles viri necnon fautores mihi sincere dilecti. Noveritis per notitiam praesentium, me Deo concedente prima Dominica Quadragesimae quasi hora meridiei Vienne pervenisse cum bona corporis sospitate, et etiam rerum mearum prosperitate, licet magno cum timore propter diversa latrocinia in Austria exorta circumquaque ita ut nemo ad distantiam unius medii miliaris ab urbe Viennensi securus ire possit, nisi potenter cum multitudine ambularet. Ibi enim me existente secunda feria Petrus cancellarius Domini Gubernatoris veniens de Praga ad hospitium meum novitates mihi plures secreto revelavit. Primo de serenissimo Principe Rege Ladislao, quomodo destitutus omni solatio Teutonicorum et Ungarorum in Praga quasi peregrinus in exilio reclusus et detentus existeret ita ut nunc nullus Dominorum tam de Ducatu Austriae, quam etiam de regno Hungariae secum esset constitutus et sigillum inclusum in una ladula et sigillis munita iaceret. Insuper quomodo ipsi Bohemi cum tanta cautela et industria ipsum custodirent tam in civitate Pragensi, quam etiam ut nulla excogitationis via ipsis exire possit et ut ad omnes vias magnam ponerent custodiam, et ut difficulter aditus Ungrorum et Almanorum ad Suam Serenitatem haberi possit. Immo

¹⁾ A bécsi egyetem anyakönyve szerint Ruedel 1453—55-ig volt ott hallgató, 1534-ben a »Nationis Hungaricae procuratorának« választották meg. Trausch: Schriftstellerlexikon I. XIX. I. A plébániát Dénes, esztergomi bíboros érsek engedelmeivel hagyta el ideiglenesen helyettesről gondoskodván. Archiv des Vereines für sieb. Landeskunde. X. k. 215. I.

referre mihi habuit ut dixisset flendo ad eum: utinam essemus adhuc in captivitate patrum nostri imperatoris, quam ishuc apud istos haereticos ita turpiter detenti. Quod timendum est ex his omnibus, ut idem mihi referre habuit, quod in multo temporis spatio de Boemia non exibat. Et haec dispositio per quosdam traditores Alemannos ut percepi ordinata in favorem imperatoris Friederici exstitit. Demum a me interrogavit idem Petrus in secreto, quare nuntii Saxonum et Sicularum non venissent ad conquerendum Domino Regi super gubernatore, prout in colloquio generali in Torda dispositum fuisset, super qua re eidem respondere non potui, nisi excusare vos et alios quantum valui. Qui tandem mihi respondit dicens, Dominus Gubernator omnia scivit et perfecte scit, quidpud super eo conclusum fuit et indubie finis illius negotii vestri dicit male terminabitur. Et alia quae subintulit constrixit me sub iuramento et specie confessionis, ne cuiquam dicerem. Ex quibus bene intellexi nuncios vestros sub magno stetit periculo, si exivissent vel adhuc brevi exirent. Hoc idem bonus fautor mihi Budae referre habuit de indignatione Gubernatoris super Saxones. Quare ipsum non accessi sed caute recessi. Quare sitis avisati in hoc negotio. Insuper dixit mihi, quod isto anno de regno Ungariae nullus apromtuaret se super Turcis, ita esset conclusum, sed ad annum proxime futurum propter pacem cum ipsis Turcis per gubernatorem initam. Retulit mihi, quomodo Dominus Rex per dispositionem gubernatoris Remildo Hispanatum Sicularum contulisset sigillatis literis ipso praesente, et quod Dominus Imperator Romanorum ad festum Sancti Georgii in Ratisbona congregatione omnium Regum et Principum Christianorum in propria ipsorum persona, aut in personis suorum nuntiorum celebrabit pro exercitu contra Turcos et etiam ad comprimendas et deprimendas lites in Prussia inter Dominos Cruciferos et populum quendam, qui se erexit contra eos, et iam modernis temporibus magnam fecerunt inter se stragem ita ut mille ex utraque parte mortui manserunt. Propter haec omnia et signanter propter latrocinia Comitum Ciliae mihi suum fuit per Praepositum Sanctae Dorotheae ac alios fautores ut Viennae pausarem quousque tempora meliorentur. Svadeo sitis vigilantes circa civitatem de Ungaris signanter propter causas iam fatas. Magister Gerhardus pictor petit octo florenos quos adhuc eidem obligamini in labore suo consulite ut mitteretis eos ne expost bis octo perdere-

tis. Alias novitates pro nunc scribere ignoro et ergo pro praesenti istae sufficiant. Ex Vienna in Dominica Reminiscere Anno Dni Millesimo quadringentesimo quinquagesimo quarto.

Magister Johannes Ruedel plebanus
Brassoviensis vester exorator.

Amit e levélben V. László királyról, kit gyámja Prágában valóságos fogságban tartott, Frigyes császárról és Cilley grófról mond Ruedel, azok a szem- és fültanu közvetlenségével hatnak. Az ott említett „Hispanatus Siculorum“-on a székelyek ispánságát érti; ami végül a kormányzóval való kontroversia tárgyát illeti, arról a második levélben bővebben lesz szó.

A második levelet 1455. év augusztus hó 10-én írja. Elmondja miként fogadta őt Cilley, majd maga a király, ki ismét teljesen Cilleynek hatalmába került, végül különféle ujdonságokról tudósítja honfitársait, amint következik:

Devotae orationis constantiam simul cum honoris debita exhibitione sedulo praemissis. Circumspecti Viri ac Fautores mihi semper honorandi. Pridem temporibus elapsis meminisse me Dominationibus vestris scripta mea cum famulo Domini Caspari, videlicet Andrea transcripsisse, in quibus vobis multifaria avisa-menta inserui et praetextu quomodo aliqui quorum nomina obticeo de regno Ungariae non de mediocribus, nec de minimis, sed fere de maximis sub rosa et sub colorato quodam negotio a auribus Domini Regis inculcare laborarunt eximia diligentia, ut Castrum obtinere possent, super quo per quendam mihi multum fidelem cautulose fui praemonitus. Teste veritate non multam moram trahens cum uno munusculo valente citra 3 florenos auri Comitum Ciliae diligentissime accessi non modicum eidem suggessi petitionibus quibuscunque ac admonitionibus salubribus, ut causa Dei tantum malum impediret et nequaquam consentiret, enarrans ei multiplicia et maxima mala, quae exinde possent haud dubie evenire non duntaxat incolis civitatis, verum etiam toti provinciae et signanter Regiae Majestati. Qui primo satis dure mihi respondit, obprobriose imperando in haec verba Domine Plebane, saepius Domino Nostro Regi gratiosissimo proponere non formidastis de magna fidelitate et probitate vestrorum omnium quam singulariter erga Suam Regiam Majestatem gēreretis, cuius oppositum in effectu reperimus. Verum jam scimus eos constitui cum Gubernatore, quem jam iteratis vicibus decentibus

muneribus honorarunt Regiæ Majestati in grave opprobrium et non parvum despectum, cum ipse potentialis Regiæ Majestatis adversarius se esse usque huc ostendit. Haec et alia multa impropere objecit. Quibus non, ut credo, non ex proprii capitis sensu, sed magis ex Sancti Spiritus instinctu satis benigne respondi, ita ut etiam miraretur recipiens me cum manu et duxit me ad sequestram Domini Regis habitationem, quia in ducali solio Castri haec contingebant. Cui flexo genu extenta et satis lamentabili voce precibus latioribus quibus valui supplicavi, ut hoc malum Sua Regia Majestas dignaretur avertere. Qui accelerando accedens apprehendit me cum manu et trahens me de terra haec inquires verba Domine Plebane . . . securus sitis ut hoc in vita nostra nunquam fiet. Attamen vestri Civitatenses satis inconvenienter cum Nobis, ut audimus, faciunt, ut caput deserunt et cauda inhaerent. Cui loco mei Comes Ciliae respondit juxta prius eidem responsa. In praesentia huius rei fuit Comes Cili, Nicolaus Truchses Marschallus et ego. Cum his duobus totum fere negotium tractavi ita, ut sperassem, si aliquis affuisset negotium sortitum fuisse bonum finem. Hæc facta fuerunt in vigilia S. Jacobi. In his et singulis aliis honorem et incrementum vestrorum concernentibus diligentiori studio et propensiori cura haud dubium curabo adimplere. Novitates. Novitates hæc sunt. In die Mariæ de nive Rex convocare misit hora prima omnes nobiles et Praelatos totius Austriae, qui ad diem Sancti Stephani . . . ad diaetam in Vienna celebrandam convenerunt, et in castro ducali misit publicare . . . inter eum et Imperatorem, ac inter eum et Dominos de Hungaria. Et inter caetera pronunciare misit, quod intra duo festa scil. assumptionis et nativitatis Virginis gloriosae se ad Ungariam esse translaturus, nisi notabile impedimentum superveniret. Et quod Ungari . . . castra sibi in manus suas tradere et assignare et in singulis obedire tanquam Domino essent parati. Et quod tempore medio cum Imperatore pacis foedus omnibus controversiis compositis esset initurus. Haec et plurima alia fuerunt publice in castra coram X milibus hominum vel supra pronuntiata. Ex quibus omnibus sperandum est de bona pace. Etiam lectae sunt literae Domini Papae quas de novo ipse Calixtus III. misit Majestati Regiæ ad inducendum eum contra Turcos, quod adimplere Dominus Rex proprio ore pollicitus est coram eadem multitudine hominum, nisi talia impedimenta supervenirent Regno,

ut hoc adimplere non posset. Comes Ciliae recessit a Rege in die Sanctae . . . Virginis et est in Castro Posoniensi, quia Imperator non vult inire concordiam, nisi prius de Curia Regiae Majestatis fuerit amotus, quod et factum est. Deinde et postremo committo et commendo Vos Domino Deo, qui cuncta ordinat ad nutum Suae Divinae voluntatis etc. Ex Vienna die Dominica Sancti Laurentii Martyris Anno Domini 1455.

Magister Johannes Ruedel

plebanus Brassoviensis vester exorator.

Azon vár, melyről a levélben szó van, a brassai Cenkhegyen lévő lovagvár volt. A brassaiak természetesen féltékenyen ragaszkodtak ahhoz s mindent megtettek, hogy azt kezükben megtarthassák, s nehogy úgy járjanak, mint a beszerceiek, akiknek várát és grófságát Hunyadinak adta a király. Innen a nagy ellen-szenv a kormányzó ellen. Volt-e efféle szándéka Hunyadinak, nehéz eldönteni. Mikor a király ama nevezetes szavakat (ut hoc in vita nostra nunquam fiet) július 24-én kimondta, a vár már nem állott, mert a kormányzó azt lebontatta.¹⁾ Nem került tehát „idegen kézre“, de el is tűnt a föld színéről, amint azt Széchi Dénes, esztergomi érseknek egy fennmaradt oklevele bizonyítja, melyben megengedi, hogy a lerombolt várban még meglevő kápolnát is lebonthatják s helyébe a főtemplomban egy oltárt állítsanak sz. Lénárd tiszteletére.²⁾ Végül e második levélben is több politikai ujdonságot közöl Ruedel honfitársaival.

Ha már most e levelek figyelmes átolvasása után Ruedel plébános szereplésére gondolunk, azt kell mondanunk, hogy ő tulajdonképpen Bécsben nemcsak tanulmányainak élt, hanem talán elsősorban nemzetének ügyvivője, s úgy mint ő maga nevezi magát „exoratora“ volt,³⁾ s éppen mint ilyen örököltette meg nevét a fentebbi két érdekes levélben.

¹⁾ Eredeti oklevél a városi levéltárban 1455. nov. 19-éről keltezve, melyben Hunyadi a várról úgy emlékezik meg, mint amely már le van bontva 142. sz.

²⁾ Az oklevél 1455. március 18-án kelt, Brassó városi levéltár Froniusféle gyűjtemény L. 22. sz. V. ö. Marienburg alább i. m. 208. l.

³⁾ E két levelet Marienburg közölte először »Kleine siebenbürgische Geschichte« c. 1806-ban Pesten megjelent művében 214—222 ll., de részben érdekeségük miatt, részben pedig, mert azon munka ma már jóformán teljesen ismeretlen, célszerűnek tartottam azokat itt újból közölni. Az első levél olvasható a brassai levéltár Schnell-féle gyűjtemény II. k. 12. sz. alatt, a másodikhoz nem juthattam. V. ö. még Seraphin cikkelyét a brassai keresztlő kútról. Archiv 34. k. 170—189. ll.

5. Mária, I. Ferdinand nővére, II. Lajos magyar király jegyese s később neje 1516. június hó 17-én kelt levelében házi káplánját a brassaiaknak figyelmébe ajánlja. Eredetije Brassó város levéltárában 327. sz.

Spectabiles, Fideles. Magister Joannes Croner, Capellanus noster Domesticus, ob fidelia ejus Servitia et imprimis doctrinae et morum sanctimonia, multum nobis commendatus, is nobis aliquin supplicavit, ut revisendi suos potestatem faceremus, quoniam diu in patria non fuisset, et essent, qui praesentem cum commodo suo desiderarent; animadvertimus itaque pias ipsius preces, sed tamen illis in praesentia morem gerere nequivimus propter assidua, quae emergunt in horas, servitia, quibus praefatum Magistrum Joannem Croner nostrum Capellanum indigemus. Quapropter vos hortamur, velitis nostri intuitu et suorum virtutum doctrinarumque contemplatione, illum vobis ita commendatum habere, ut inter vestros concives, nam hinc ortus, nostras primas commendationes, potissimum in succedendo plebanatu, cujus etiam vicem gerentis audimus favorem habere, ante omnes promotus sentiat. Quod nos, si quando occasio se obtulerit omni gratia et favore erga vos recognoscemus. Datum Viennae XVII. Junii MDXVI. Maria Regina mp.

Az ajánlott Magister Joannes Croner a plébánosi állást nem nyerte el, mert neve a brassai plébánosok sorában nem fordul elő. Mi történt vele később, nem tudjuk.

6. Báthori István, a Dózsaféle lázadás leverője, nádor 1520. június hó 8-án kelt rendeletével meghagyja a brassai tanácsnak, hogy az ott lévő ferencrendű barátokat ne háborgassák birtokukban. Eredeti zárópecsétés levél a városi levéltárban. Schnellféle gyűjtemény II. k. 56. sz.

Pr. et C. nobis sincere dilecti, Intelleximus quatr. vos quandam terram Religiosorum fratrum Minorum ordinis Beati francisci in civitate vestra degen. in qua vct ipsi fratres iam certa edificia pparassent, ab eisdem alienare et vobis ipsis appriare velletis. Pro eo rogamus vos et niholominus requirimus qtnus in ea Re pacienciam habeatis et eosdem tueri potius quam molestare debeat. Secus non facturi. Ex Buda feria secta proxima post festum Sacratissimi Corporis Cristi. Anno Dni 1520.

Stephanus de Bathor
palatinus et Comes mp.

7. A fekete ember (Cserni Jován). A mohácsi szerencsétlen ütközet után a „fekete ember“ néven ismeretes szerb főkelő vezér tartotta rettegésben a Bánságot. Gyűlevész hadával megszállotta az alföldet, pusztított, rabolt mindenfelé. Szabadkán, majd Szegeden valóságos udvart tartott s cárnak nevezette magát. Eleinte János király pártján volt, de később Ferdinand mellé állott, s Erdélybe készült. Ekkor írta Gerendi Miklós erdélyi püspök az alábbi levelet a brassai tanácshoz, melyben őket a veszélyre figyelmezteti és fegyverkezésre szólítja föl:

Prudentes et circumspecti Domini et fratres nostri honorandi. Terribiles conatus, mirabiles et inanditas crudelitates quas homo niger in religione christiana, in christianos exercet, non aris, non templis, non etati, non sexui parcens D. V. putamus iam satis superque intellexerunt. Spargit insuper ubique literis, muncijs, clam, imo iam publice in communitatem et prapicue in Valachos, Bulgharos, Rascianos libertatem, dominorum et nobilium in subditos seviciam. Quod iam ut fama certa et constans quotidie affert, que indies magis et magis augescit, statuit hoc regnum nunc domino Waywoda viduatum numeroso quodam exercitu, ex variis nacionibus conflato ad predam convocato, invadere, depopulari ferro, igneque vastari, et varjs ac crudelissimis penis usque ad unum omnes enecare. Et fortasse fines iam invasit. Proinde rogamus D. Vras, provideat citissime unacum fratribus, amicis, subditis suis, uno eodemque animo ut vires huius regni quam citissime in unum contrahatur, et tanto, tam aperto, tam presenti periculo dei clementissimi adiutorio implorato, dum tempus est occurratur. Ne sero medicina queratur. Sintque obedientes capitaneis, precipue dnis. wayvodis, et illis omnibus, qui et animo sunt parati, et in armis a puero exercitati. Quicquid in nobis erit divina favente clementia, Religioni sancte, huic patrie, D. Vris omnibus usque ad ultimam spiritus nostri efflacionem non deerimus. Mittimus nunc nuncium ob eandem rem eciam ad Maiestatem Regiam dominum nostrum clementissimum, et ad ipsum Magnificum dominum Waywodam. Periculum tamen quod iam est intra Regni viscera adiutorium et auxilium Seremissime suae Maiestatis, presenciam ipsius domini Wayvode non expectatur. D. Vre bene et feliciter valeant, et ut sibi, suis, Regno huic non desint easdem vel amore dei, patrie ipsius ex amimo hortamur. Ex Alba

Julia feria sexta proxima ante dominicam palmarum. 1527.

Epus Transsilvaniensis.¹⁾

E levél 1527. április 12-én kelt. Később, mint tudjuk, a fekete ember csakugyan be is tört Erdélybe, de hamarosan utolérte végzete, mert Czibak Imre, nagyváradi püspök, hadait szétszórta, ő maga pedig nyomorultan végezte életét.

8. Gerendi Miklós, erdélyi püspök levele (1528. okt. 24.) a brassai dékánhoz, melyben a szebeniekkal támadt ellentétek békés kiegyenlítése végett a dékánság képviselőit november hó 4-ére maga elé idézi. Másolat a Trausch-féle gyűjteményben. 12. k. II. r. 33. sz. Honterus gimnázium Brassó. Netoliczka Katalogus 518. 1. sz.

Honorabilis nobis in Chto, sincere dilecte. Hortati fuere superioribus diebus Vos et Cplum vestrum tum per literas tum novissime per nuntium nostrum, ut cum Dnis Plebanis Decanatus Cibinientis in Contributione Subsidii et Defensione Patriae concordessetis, quo et Vobis, Capituloque Vestro minus foret impendendum, et Cibinienses vobis uniti ab exactore aliquo laico seorsim non premerentur. Sed nuntius noster re infecta ad nos rediit, cum neque litem vos cum Cibiniensibus experiri velle dixissetis neque Proventum vestrorum Plebanorum viritim connumerari, unde possit liquere quantum cuique in simili causa pendendum esset. Quodsi vero unum et dimidium Decanatus Cibiniensis in se susciperent, vos eos accepturos, sin minus abjecturos; verum nobis non est is animus, ut patiamur membra a corpore divelli, siquidem estis invicem membra, propterea tum ex Cura Pastoralis, qua licet minus idonei, suscepimus, tum ad supplicationem capituli Cibiniensis id nos facturos decrevimus, quo vos si non aliter immediate uniremus, aut id faceremus, quod iuris esset. Ob id vobis firmiter committimus et mandamus, quemadmodum etiam nuncio capituli Cibiniensis coram commisimus, ut ad feriam quartam proximam post festum Omnium Sanctorum nunc venturum cum duobus aut tribus fratribus vestris coram nobis comparere debeatis, cum plena informatione et facultate ad praemissa responsuri, et alias causam huiusmodi suffi-

¹⁾ Eredeti levél a városi levéltárban (Fronius-gyűjtemény I. 185. sz.), a piros zárópecsétnek csak nyomai látszanak.

cienter instructuri. Nos vero quod per literas, et nuncium nostrum non potuimus (cuius forte minor visa est auctoritas, quam ut hanc litem inter vos dirimeret) personaliter cum Presbyteris et Juris peritis hominibus decidemus. Interim si quid informationis a fratribus vestris accipere vultis, potestis, et ne Regni defensio per huiusmodi dissensionem negligatur, nos pro hac vice Cibi-nienses supportare volumus tantisper, donec causam huiusmodi lure mediante cognoscemus. Ex Arce nra Albensi, Sabbatho ante Festum b. Demetrii Martiris. A. D. 1528. Nicolaus de Gerend Episcopus Transylvanus.

A két dékáság közti nézeteltérés az ország védelmére megszavazott adó mikéntvaló felosztásának módja felett keletkezett. A szászföldön ugyanis az adók egy részét a káptalanok fizették, kik ismét bizonyos kulcs szerint az egyes plébánosokat adóztat-tak meg. A jelen esetben a brassai káptalan azt akarta, hogy a szebeniek arányszáma másfél legyen, de ezek azt sokallták, tehát az ügyet a püspök elé vitték, ki egyszersmind kincstartó is volt. A püspök először levél és követ útján iparkodott az ügyet elin-tézni, de ez a brassaiak makacssága miatt nem sikerült, s azért a pörlekedő feleket maga elé idézte. Mindenesetre érdekes jelen-ség, hogy a két dékáság, mely az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott, pörös ügyét az erdélyi püspök ítéletére bizza.

9. Statileo János, erdélyi püspök, kit János király tett azzá, 1534. február 23-án levelet ír a brassai tanácsnak, amely-ben felszólítja őket, hogy a városukban levő klastrom priorját adósságainak megfizetésére szorítsák. Eredeti, a püspök sajátke-zű levele a zárópecsét nyomaival. Brassó város levéltára, Schnell-féle gyűjtemény II. k. 104. sz.

Prudentes et Circumspecti Amici Nobis honoran. salutem. Que ad Nos scripsistis intelleximus sed sitis certi, qu. potius vel-lemus perdere mille flor. proprios nostros qu. unum obulum a vo-bis indirecte habere. Immo ubi opus fuerit volumus esse vobis et isti civitti ad omne commodum, ac si essemus unus ex con-civibus vestris. Verum conuentus tam Bistricien. qu. Coloswarien. dum bona earum ciuitum arrestauissemus propter pecuniam ple-bani, ostenderunt debitorem istum priorem claustru vestri, qui et plura fecit que non debuit. Quare rogamus vos ut et alios cen-tum florenos ab ipso accipiatis et nobis mittatis tamquam nostros, ne cogamur aliter huic rei consulere, qu. primum autem date ope-

ram, ut pro panno illo detur per eos precium. In reliquis habebitis nos ad omne commodum et amicitiam vestram et bene valete. Datum Albe. Scda feria proxima post dominicam Invocavit Anno 1334.

Ioannes Statilius Epus Transsens.
Consiliarius Regie Maïtt. N.

10. Ramasi Mátyás, szebeni plébános és reformátor levele a brassai plébános és tanácshoz, melyben megköszöni jóindulatukat s értesíti őket, hogy ő és káplánjai semmit sem tudnak arról, mintha a kórházi lelkész az Oltáriszentséget két szin alatt szolgáltatná ki. Eredeti oklevél Brassó város levéltárában, Ramasi sajátkezű írása, pecsétje nincs. Schnell-féle gyűjtemény 120. sz.

Salutem ac meipsius comendationem Prudentes et Circumspecti Domini mihi semper honorandi. Una die data, cum ad me venit presencium litterarum exhibitor (cuius nomen ignoro) frater et concivis Vertrarum Dominacionum me salutans nomine Venerabilis domini plebani et dominorum Iudicis Iuratorumque Civium Coronensium, cui suo more solito gracias egi non modica admiratione, quid sibi ista res esse velit, Et querens, quidnam V. D. esse velint, prudens vir hunc in modum respondit, Venerabilis Domine, dicti domini plebanus Iudex Iuratique Cives V. D. omnem felicitatem corporalem et rerum temporalium optant, nam auditum est et ubique in ore hominum versatur, quomodo hic Cibinij haberetis quemdam predicatorem dominum Ioannem Lebel in hospitale degentem, qui homines non nullos sub specie utriusque sacramenti participavit, que res nec moris nec consuetudinis fuerit unquam in ista patria, Et sacra Regia Maiestas nullis modis admittere vult, et si tales usquam reperi fuerint eos velle punire, Ideo de his verentes mei domini, ne cum voluntate vestra sit, si verus est, ut sciatis respondere et obviare, si quid adversum me quidpiam attentarent Ego hec audiens, profecto miratus sum, quod tale crimen et facinus dictus Ioannes Lebelius Magister hospitalis comisisset, et mihi de rebus istis nihil constaret, nam post discessum a me vestri fratris mox et de facto meos copellanos ad me accersiri feci eis omnem rem et negotium prefate cause declaravi, denique ad eorum consciencias quesivi si ipsis constaret, de criminibus in quibus accusatur Ioannes Lebelius, si perpetrasset, qui uno ore responderunt nec vidisse nec audivisse quidpuam ut tale facinus ille Ioannes Lebelius perpetrasset, Quod

ego per me et per meis domesticis capellanis alter quoque pro seipso respondeat. Nihilominus sumas gracias ago et refero quo super vixero V. D. quod de me homine V. D. non demerito tantas magnasque curas egistis, quo officio et quo studio V. D. pari modo respondere possum haud scio, sed deus omnipotens, qui omnium remunerator est, ille V. D. recompenset, ubi vero mea tenuitate V. D. servire potero, quo super vixero nauabo omni conamine operam. Valet felices in Christo salvatori nostro, datum Cibinij sabato ante festum purificationis beate Virginis Anno Domini 1540.

Mathias Ramasi plebanus
Cibiniensis.

Ime 1540. január hó 31-én, midőn e levél kelt, Ramasi még „crimen et facinus“-nak tartja a két szin alatt való áldozást!

11. Izabella királyné 1543. július hó 7-én kelt rendeletével meghagyja Brassó város tanácsának, hogy a római katholikuss egyház tanításától el ne térjenek, s várják meg a nemsokára megtartandó zsinat végzéseit, mely hivatva lesz a megbomlott rendet az egyházban visszaállítani. Eredeti oklevél a városi levéltárban 1272. sz.

Isabella Dei Gratia Regina Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Prudentes et Circumspecti Fideles nobis Dilecti Salutem et Gratiam. Meminisse potestis eorum, quae nuper coram nobis acta sunt, ut non sit opus ab alto omnia repetere ea, siquidem Nos, quae pietas Nostra est, summo studio maxima cura, adhibitis doctis et piis non paucis viris, ita jusseramus tractari, ut gloria Altissimi Dei illustraretur, Ecclesia verbo Dei claresceret, neque liceret cuipiam pro animi sui non sibi satis constantis libidine, Sacras Scripturas in sensum aliquem contra consensum Ecclesiae Catholicae sapere, et Instituta ejusdem temere innovare; neque alienum visum est hoc studium Nostrum vestris, qui nobiscum fuerint, offerentes, se monitis nostris in ceremoniis Ecclesiasticis servandis obtemperaturos. Et cum summae nobis curae fuerit ac etiam nunc sit, Regnum nostrum et filii nostri carissimi absque tumultibus in Fide Christi et Institutis Catholicae et Apostolicae Ecclesiae conservare, regere et gubernare, nosque a consensu universalis ac orthodoxe Ecclesiae nolimus dissentire, propterea vobis universis et singulis committimus, ut a doctrina Ecclesiastica tradita non dissentiat, donec universale cunctorum Christianorum

Concilium jam pridem indictum, celebratum fuerit; spem autem certam habemus, Spiritum Sanctum gratiam daturum et corda fidelium illustraturum, ut si quae tollenda, emendenda vel interpretanda, de quibus inter nonnullos controvertitur, fuerint, ea omnia in sanctum et germanum sensum reponantur, et omnes Christi Iesu amantes ad amabilem concordiam revocentur. Secus igitur nullo modo feceritis. Datum Albae Iuliae Sabbatho proximo post Festum Visitationis Beatissimae Virginis Mariae. Anno Domini 1543-tio. Isabella Regina.

Brassóban ugyanis 1542. október hó 3-án kezdtek „evangelische Mess zu halten“, s Honterus is kiadta „Reformatio Ecclesiae Coronensis“ című munkáját, melyért Izabella Honterust és a tanácsot a fejérvári országgyűlés elé idézte. Honterus ugyan maga nem ment el, de megjelent Fuchs János bíró, a brassai plébános és többen, akiknek sikerült Honterust s könyvét megvédeni, de mint ezen írásból kitetszik, megígérték, hogy a szertartásokon nem változtatnak. A következő évben azonban a képeket és az oltárokat a templomból kivetik, Honterust pedig április 22-én plébánossá választják.¹⁾

12. Apafi Mihály fejedelem 1675-ben a brassai magyar luteránus predikátornak a törösvári harmincadból évi 50 frtot utal ki. Eredeti pecsétetes oklevél a Brassó városi levéltárban, Schnell-féle gyűjtemény I. 81. és 82. sz.

„Brassai Magyar Predicator tiszteletes Gotthárd Jakab alázatos supplicatiója által találván megh bennünket jelenté, hogy régi időktől fogva azon Magyar Ecclesiához levén odavaló Harczadinkról rendeltetni annuatim ötven ötven forint az Predicatorok számára, azon beneficium bizonyos időktől fogva, némely előbbeni Tanitoknak excessusokra nézve subtrahaladott volt“. A fejedelem tehát tekintettel „Instantiájára és hivatallyában való rendes és helyes eljárására kges tekintetünk levén, az megh irt ötven Magyar forintokat amodo in posterum nekie kiadatni rendeltük.“ Meghagyja továbbá váradi Horváth András törösvári harmincadosnak, hogy ezen összeget az illetőnek nyugtató ellenében évenként fizesse ki. Fogaras, február 25. 1675. Apafi mp.

¹⁾ Quellen IV. 504. 505. II. V.ress Endre: Izabella királyné. Magyar tört. Életrajzok XVII. k. 247—252. II.

1675. ápril 29-én pedig ugyancsak ilyen módon a mesternek 25 frtot utal ki.

A reformáció kezdete óta úgy Brassóban, mint a csángó falvakon magyar luteránus papok és tanítók is voltak a magyar nép számára. Ilyen volt Gotthárd Jakab is, kit a fejedelem 1676. november 28-án kelt oklevelével megneemesített és neki cimert is adományozott.¹⁾

13. Apafi Mihály fejedelem 1677-ben a brassai református hívek lelki gondozása ügyében intézkedik. Másolat a városi levéltárban, Schnell-féle gyűjtemény I. k. 83. sz.

„Boldogh emlékezetű Fejedelem Praedecessorink ditsíretes Példajokat akarván követni, nem utolsó gondviselésünknek tartjuk Ecclesiánkra való gondviselésünket, kihez képpst . . . Inspectiojuk alatt való Brassai Magyar Ecclesiánkat az többi között, és abban szolgáló Ecclesiabeli személyeket Praedicatori és Scholabeli Magyar rendet Inspectionk es kíválképpen való gondviselesünk ala vöttük“, (s Nemes János, háromszéki főkapitányt és Cserei Farkas, törcsvári harmincadost bizza meg az inspectorsággal, majd így folytatja:) „Mivel penigh az mint informaltattunk bizonyosan, azon Magyar Ecclesiában vannak szamosson Reformata Religionkon való emberek, kikis lelkismereteök serelme nélkül az Augustai Confession levő Ministertül az Ur Vacsorájával nem elhetnek, ki mia is lelki éhségben vadnak, műis nem akarvan behunt szemmel azoknak lelki szükségeket nézni“ — meghagyja tehát a „Sepsi széki Orthodoxa Religionkon levő senior Tiszt. Vásárhelyi Jakabnak“, hogy vagy maga menjen, vagy küldjön valakit és az Úr Vacsorát Brassóban „az Hostatban egy Reformatus Emberséghes Ember házánál szolgáltatassa ki. Hűségteknek azért kegyelmesen és ighen serio parancsolljuk, hogh megh nevezet bötsületes Hivünket mi töllünk rendeltetett Inspectoroknak ismerje lenni azon Ecclesiában. Azomban az melly igaz Reformatus Praedikator bötsületes Hivünk Dispositiönk szerént az Communióban ki szolgáltatásban be menyen az Hostatban, se személyében besteleníteni, annalis inkább háborgatni és semmiben karosítani mereszellyek el hitetven azt hogy azokban magunk szeme fenyet Piskálja. . . ., meggondolvan azt is, hogy mü Hűségtek Religiojat nem habo-

¹⁾ V. ö. Turul XXVII. k. 152. l.

rittyuk az mienket is másnak haborítani nem engedgyük. Secus nullatenus facturi. Fogaras április 13.1677. Apafi mp.“

De a fejedelmi parancsnak foganatja nem volt, mert mikor 1681-ben a kalvinista pap megjött, azt bizony szép szerével ki-kergették; s mikor a Bolonyában (Brassó „Hostátja“) a templom-építésre szükséges anyagot összehordták s az építéshez fogtak, a föllázadt nép az anyagot a vízbe hányta s az építést lehetetlenné tette.¹⁾ Ezért írja Cserei az ő Históriajában: „Apaffi Mihály idejében is tudom, hogy a Reformatusok számokra templom helyén kérte a fejedelem (t. i. Brassó városát), holott venni kellett volna tölloek nem kérni és nem adának, sőt a mely fákat hordottanak vala a Templom építésére, azokat is egyben vagdaltatták és elégették. Megtanította volna őket Rákótzí György vagy Báthori Gábor, ha a' lett volna a fejedelem.“

14. Adatok az iskolák történetéhez. Ismeretes dolog, hogy a jezsuiták a XVII. és XVIII. században mennyit tettek a hazai iskolák fölvirágoztatása ügyében. Ahol csak megtelepedtek első dolguk volt iskolát nyitni. Miután a brassai róm. kath. főgimnázium történetében²⁾ a jezsuita gimnáziumról nincsen szó, szükségesnek véltem itt röviden elsorolni azon adatokat, melyeket idevonatkozólag a régi feljegyzésekben találtam.³⁾

A jezsuiták 1694-ben jöttek Brassóba, s nagy és hosszú küzdelem után különösen a német katonaság pártfogása mellett sikerült nekik templomot, házat szerezniök, de azért Brassóban mindvégig csak missio telepük volt. Ők vezették a plebániát, gondozták a hívek lelki ügyeit s tanítottak az elemi iskolában, melyet ők alapítottak és tartottak fönn. Különösen nagy gondot fordítottak a hitelemzésre, 1770-ben a tábornok és a tisztikar jelenlétében nyilvánosan is felléptették a kis gyermekeket. Cantacuzen György herceg is a jezsuitákhoz adta gyermekét német-szóra, Brankován fejedelem pedig meghívta a jezsuitákat Bukarestbe, hogy ott az előkelők számára iskolát nyissanak, de a zavaros idők miatt a rendi előjáróság akkor nem engedte Oláh-

¹⁾ Quellen IV. 205. 206. II. A brassai tanács protestációja a templom építése ellen olvasható eredetiben a városi levéltár 688. sz. alatt.

²⁾ Az 1896-iki Értesítőben.

³⁾ »Historica Relatio« c. kéziratos könyv a brassai plébánia könyvtárában.

országba a jezsuitákat. Az iskola nyelve német volt, latinul is tanítottak, de egyelőre csak magánuton. A pátereknek egy német iskolamester segített a tanításban.

A latin iskolának, vagyis a mai gimnáziumnak nyomaira először az 1717. évben akadunk, amidőn ugyanis a feljegyzések szerint a páterek a latin nyelv elemeit (fundamenta latinitatis) tanítani kezdték. 1722-ben az első osztályban (parvisták) négy növendék volt, köztük b. Tige generális kis fia, a haladók osztályában (sintaxisták) csak hárman voltak. A pater superior, Mayr Kelemen és társa, Weiss Mátyás felváltva tanítottak. 1726-ban már több magyar fiut is találunk a növendékek között, így Béli József, Bors Simon és két Csapai járt ekkor a latin iskolába. Ez évben lett különben az iskola nyilvános. 1727-ben négy parvista és 7 principista növendékük volt a jezsuitáknak, 1728-ban 9 parvista és 6 grammatista, 1729-ben pedig összesen 22 tanulójuk volt, ezek között 3 bennlakó növendék. És ez így volt évről-évre; több kevesebb növendékkal, de mindig tanítottak. A felsőbb osztályokban, alig lévén tanuló, összevonva s inkább magánuton folyt a tanítás.

Hogy a növendékek számát emeljék 1748. és 49-ben hirdetésben hívták fel a közönség figyelmét az iskolára, de nagy eredménye a kapura akasztott felhívásnak nem volt. 1751-ben csak 8 tanuló járt a latin iskolába, köztük Teleki Ferenc gróf convictor; 1753-ban pedig 16 növendék volt; 1757-ben a pestis miatt zárva volt; 1761-ben Teleki Tamás gróf volt a jezsuiták convictora és a latin iskola növendéke, a következő évben a brassai főbíró fia, Tartler József is bennlakó lett, de három év múlva a kolosvári konviktusba ment tovább tanulni.

1771-ben a latin iskolának csak 7 tanulója volt, de annál jobban virágzott a jezsuiták által föntartott német elemi iskola, ahol két világi ember tanított. Az utolsó följegyzést 1772-ben találjuk; a következő évben a rend feloszlott s ezzel a brassai r. k. latin iskolának is vége lett.

Röviden összefoglalva az elmondottakat konstatálhatjuk, hogy Brassóban 1717 óta volt a jezsuitáknak latin iskolájuk, (gimnázium), de az a tanítványok és tanárok hiánya miatt nem volt teljes, hanem csak az alsó két osztályra szorítkozott, vezetője az egyik jezsuita atya volt. Az elemi iskola ellenben mindvégig látoga-

több volt és a jezsuiták felügyelete alatt világi tanítók gondjaira volt bízva.

Befejezésül még felemlitem, hogy midőn Ferenc király 1817-ben Brassóban járt,¹⁾ csodálkozva hallotta, hogy Erdély legnagyobb városában nincs katolikus gimnázium, s akkor mondta azon nevezetes szavakat a panaszkodó plebánosnak: „Auf Kronstadt muss ein Gymnasium kommen!“ De biz abból nem lett semmi, míg a lánglelkű plebános, Kovács Antal 1857-ben a hitközség segítségével hamvaiból föl nem támasztotta.

15. Batthyány Ignác klerikus korából. *Irtá: Dr. Péter Antal.* Batthyányit 1763-ban Barkóczy primás ajánlatára vették fel a római papnövelő intézetbe (Collegium Germanicum et Hungaricum). A kollégium évkönyvei azt mondják róla, hogy kitűnő növendék volt; jámborsága, szorgalma, tudmányszomja, törvénytisztelete, előjáróival szemben tanusított készsége és társai iránt érzett nyájassága őt mindenki előtt kedvessé tették. XIII. Kelemen pápa előtt 1765-ben, Mindenszentek napján ő tartotta az ünnepi beszédet. A kollégium története érdekes epizódot említ föl az az ő klerikus korából.

Rómában szokás volt akkor — és még most is —, hogy hushagyatkor a különböző kollégiumok növendékei szindarabokat adnak elő, s ezekre meghívják a más kollégiumok növendégeit is. 1766-ban febr. 3-án a német és magyar növendékek a Collegium Romanummal kapcsolatos nemesi konviktus növendékeinek színi előadására gyűltek össze. A nagyteremben már elfoglalták helyeiket és éppen a darab megkezdését várták; midőn a konviktus egyik növendéke, a híres nápolyi Caracciolo család sarja, Giovanni Caracciolo marchese megjelent és nem éppen udvarias szavakkal követelte, hogy adjanak neki helyet. A vendégek — mivel amugy is összeszorítva ültek — nem mozdultak, mire az ifju marchese még boszúsabb hangon kezdett fenyegetőzni, és meghagyta szolgálójának, hogy neki helyet csináljon. A szolga éppen a sor végén ülő Batthyányit lökte meg, ki akkor már fölszentelt pap és jááki apát volt. Erre aztán a vendégek között is kitört a vihar. Az egyik növendék felkiáltott „Surgamus!“ és az egész kórusban felelt rá

¹⁾ Lamásch plebános feljegyzése a »Darium II.« című kéziratos könyvben a brassói plebánián. 49. l.

„Surgamus, eamus!“ Valamennyi német magyar papnövendék felállott, vette kalapját és távozott azzal az elhatározással, hogy oda többé vissza nem mennek, ahol őket inzultálják. A növendékeket kísérő jezsuita páter, P. Biringucci nem tehetett egyebet, mint követte a növendékeket, mivel látta, hogy igazuk van. Az esetnek még az nap híre szaladt az egész városban és mindenki a német-magyar növendékeknek adott igazat. A nemesi konviktus rektora, P. Aurelio Rezzonico, a pápának unokaöccse, hiába szedte elő minden ékesszólási tehetségét, a növendékek nem tértek vissza. Azalatt a kollégium előljárósága tanácskozássra gyűlt össze, az eredmény az lett, hogy az előljáróság elégtételt fog kérni a konviktus előljáróságától. Az esetről értesítették a jezsuita generalist, és a kollegium protektorát Albani biborost. Albani biboros, szintén hevesvérű nápolyi, rokona volt Caracciolonak; azonnal befogott és egyenesen a nemesi konviktusba hajtatott. A biboros alaposan kioktatta az ifjú urat a kellő tisztelet és még meggy-másról, de csak erélyes fellépése után határozta el az ifju marchese, hogy nyilvánosan bocsánatot kérjen. Még aznap este az ifjú Caracciolo egyik páter kíséretében a kollégiumba ment s kopogott a kollégium rektorának ajtaján. A rektor megtudva a látogatás célját, behívatta a megsértett Batthyányt és a magyar növendékek akkori dékánját, Turkovicsot, hogy az elégtételt elfogadják. Alig hogy a rektor lakásába léptek, eléjük állott Caracciolo és a bocsánatkéréssel kezdte. Batthyányi nem is engedte, hogy befejezze beszédét, hanem azonnal kijelentette, hogy a legteljesebb mértékben elfogadja a bocsánatkérést elégtételül, és biztosította őszinte barátságáról. Kibékülésük jeléül egészen a kocsiig kísérték az ifju Caracciolt, s mikor az összegyűlt növendékek értesültek a bocsánatkérés tényéről, mindannyian megnyugodtak és még aznap este megjelentek a nemesi konviktus dísztermében, hol az előadás közepette nagy ovációval fogadta a közönség a kibékült vendégeket s viszont a növendékek élénk tapsviharral jutalmazták a „színészek“ fáradságát.¹⁾

¹⁾ V. ö. Steinhuber: Geschichte des Koll. Germ. et Hung. II. kötet 164. köv. II.

Irodalom.

1. A csiki székely krónikáról, írta Cs. Józsa János, áll. főgimn. tanár. Különlenyomat a szerzőnek: „A Cs. Józsa család története“ című munkájából. Szamosujvár 1910. Ára 1.20 K. Ismertetve a „Közművelődés“ 1910. évf. 42. 44. és 45. számaiban. Olvasóink tudják, hogy a szerző ezen művében megtámadja Karácsonyit s azzal vádolja, hogy az 1451-iki törvényt helytelenül magyarázza. Tudós munkatársunk felelete erre nézve a következő:

A székely fiu-leány törvény.

Ez nem egyháztörténeti dolog. Tehát látszólag nem tartozik ide. De nagyon is belevág Erdély egyháztörténetébe az a kérdés, hogy a székely magyarok mikor és honnan költöztek mai lakóhelyükre. Hogy ezt megint megtaláljuk, nagyon szükséges az erre vonatkozó rengeteg sok tévedést, mesét és hamis állítást eloszlatni.

Ez persze nehéz dolog, és nem csodálkozom, ha sokan nehezen tudnak kibontakozni a tévedésekből. Nem csodálkozom tehát azon sem, hogy Józsa János tanár úr engem is megtámadott, mint aki a „székely történelmi igazság várának¹⁾ egyik szép támaszpót, a fiu-lányság jogintézményének régi voltát“ megmertem dönteni. Csodálkozom, hogy világos előadásomat nem érti meg.

Mit irtam én? Idézem szóról-szóra. „Először is a régi székelyjogi intézmények szintén ki voltak téve az emberi alkotás közös bajának: a változásnak. Mily régiek, az általános magyar jogtól mennyire elütőnek tartják például a fiu-lányságot. Ez abban állott, hogy ha a székelynek nem maradt fia csak leánya, e lány fiúvá és atyja örökösévé lett. Pedig e jogintézményre az első adat csak 1555-ből ismeretes.“¹⁾ Hogy ez nem mindig volt így,

¹⁾ A székelyek eredete és Erdélybe való települése 22—23.

erre azután idézem az 1451-iki törvényt, amely szerint „quamdiu in aliqua eorum proximitatis linea heredes masculini sexus supervixerint, heredes feminini sexus in dominium huius modi hereditatum se intromittere non valeant,” vagyis, hogy míg egy ágon fiú örökös van, addig a lány örökösök a székely örökségek (az ágakhoz tartozó ingatlanok jogába) birtokába bele ne nyúljanak.

Már most Józsa megtámad, hogy nem idézem az 1451-iki törvény további részét, amely azt mondja, hogy ha egy ág férfiú tagjai teljesen kihalnak, de nő tagok maradnak, egy másik ág férfiú tagjai ne avatkozzanak bele az első ág birtokába, s csak akkor, midőn már a nő tagok is kihaltak, szálljon rájuk a kihalt ág vagyona.¹⁾

Mikor én értekezésemet irtam, mint az idézetből is látható, az 1555-iki törvényt tartottam szem előtt. Ez így szól: „Ha két fiú egy ember gyermeke, egyiknek fia, másíknak lánya van, a lány olyan örökös az atya örökségében mint a fiú”.²⁾ Eszerint tehát a közös törzsöktől származó unoka már nem kapja meg nagybátyjának birtokát, hanem annak lánya öröklí. Az 1451-iki törvény szerint azonban, az unoka, szépunoka, dédunoka mindig megkapta nagybátyának, vagy III., IV. foku fiú örökös nélkül elhalt rokonának birtokát, mert míg ez ágon (in aliqua proximitatis linea) fiú van, addig a lányok nem örökölnek. Nekem, hogy az 1555-iki törvényváltoztatást kimutassam, ennyi elég volt. Hogy azután, ha az ág férfiú tagjainak kihaltával mégis örökölnek, — de úgy látszik csak haszonélvezetet — a nők, az minden esetre csirája volt később a székelyeknél is behozott fiú-lányságnak, de volt még 1555-iki értelemben fiu lányság is. Vegyük például a Medgyes nemzetség Gyáros ágát és Kürt ágát. Az 1451-iki törvény szerint míg a Kürt ág fiú tagjai éltek, 3, 4, vagy 5 nemzetségen is át, addig a nők nem örökölhettek, a rokon Gyáros-ág még épen nem, és ha a férfiú tagok kihaltak a Gyáros ág még mindig nem vehette át a Kürt ág jószágait, hanem csak a nő tagok kihaltával.

¹⁾ Székely oklevéltár 1451. 163—4 ll.

²⁾ Székely oklevéltár II. 122. l.

Már pedig roppant különbség első izen, vagy pedig csak 3—4 izen örökölni!

Azt hiszem tehát, hogy azon tétel, hogy az 1451-iki és 1555-iki törvények nem tökéletesen egyenlők, s hogy ennél fogva a székely szokásjogok is alá voltak vetve a változásoknak, való.

Ha azt véli Józsa, hogy én a fiú-lányság feszegetésével akaratlanul is bizonyítékot szolgáltattam arra, hogy a székelyek külön nemzetből valók, azaz nem Árpád magyarjainak, hanem a hun nemzetnek ivadékaik, hát nagyon téved. A fiú-lányságot ugyanis sokkal hamarabb feltaláljuk Magyarországon egyes néposztályoknál. 1243-ban IV. Béla ezt a szabadságot adja a szepesmegyei nemeseknek: „Si quis de ipsis, sine herede decesserit, universa bona tam mobilia, quam immobilia ipsius, cui filia, si habeat, vel relict, si nupserit, succedant, sed illa ad eadem servitia teneatur, ad que decedens, cui succedit, fuit obligatus.“ Világos tehát, hogy a szepesmegyei fiú örökös nélkül elhunyt nemesnek birtokát férjhez ment lánya örökölte, tehát e *fiu-leány lett.*¹⁾

Ugyancsak IV. Béla 1261-ben a lipői települőknek ezen szabadságot adja: „Si siquis ipsorum sine herede decesserit, omnia bona sua, si fratrem habuerit fratri suo devolventur, hoc observato, quod comes recipiet ex bonis suam unam rem, quam volat. Si vero fratrem non habuerit et *habuerit filiam*, comes similiter unam rem recipiet aliae vero res ipsius remanebunt filiae ex uxori. Si vero nec filiam, nec fratrem habuerit, ex tunc duae patres suorum rerum cedent comiti, tertia parte uxori ipsius defuncti remanente.“ Ezt megerősítette V. István is 1270-ben. Tehát e helyütt is a lány örökölt, ha atyjának testvére nincs.

Nem szükséges tehát a holdban keresni azt, ami a földön s megvan. Ne keressük a hunoknál, ami itt van a magyaroknál, mert különben a székely magyarok története mindig a holdvilágbeli mese marad.

Dr. Karácsonyi János.

2. Déva vára, írta Szabó Imre. Kiadja a „Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társulat. Déva 1910. Ára 1 k. Birálva az „Erdély“ 1910. évf. 158. l.

¹⁾ Fejér: Cod. Dip. IV/3. 280 l.

3. Öt erdélyi püspök rangemelése, írta dr. Temesváry János. Kolozsvár 1910. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1910. évi folyamából. Alapos és szakszerű értekezés, melyben a szerző, ki az erdélyi püspökök életrajzi adatait már hosszú évek óta gyűjti, s azokból már több érdekes részletet közölt, Mártonfi György, Antalfi János, Sorger Gergely, Sztojka Zsigmond és Bajtay József erdélyi püspökök bárói rangra való emelésének történetét adja. A címereket képekben is bemutatja, s az említett öt püspök életét is vázolja. Minél több ilyen munkát kívánunk az erdélyi egyháztörténetírás mezején!

4. Brassai régi ötvösművek, írta Gyárfás Tihamér. Budapest 1910. Különlenyomat az Archeologiai Értesítő 1908/10. évfolyamából. E tanulmány, mely a brassai templomokban őrzött régi ötvösműveket ismerteti, csak egyik része szerző nemsokára megjelenendő nagyobb művének, melyben a brassai ötvösség történetét fogja összefoglalni.

5. Folyóiratok szemléje. Az alábbiakban a hazai folyóiratok 1910. évi folyamából azon nagyobb cikkelyeket soroljuk fel, melyek egyházmegyénk történetével közelebbi vagy távolabbi összefüggésben lévén, minket közelebbről érdekelnek.

Archeologiai Értesítő: Zeno nevű katona sirköve Apulumban. Dr. Cserni. Brassai ötvösművek. A nagyszebeni ötvösök mesterjegytáblája. Gyárfás. Tordosi ásatások. Dr. Pósta. A tasnádi neolithkori telepről. Orosz és Roska. Theilesius Borbála síremléke. Csúcsives szentségfülkék Erdélyben. Erdélyi oltárkredencek. Dr. Roth. Kercsedi vaskard. Romok és leletek a tordai tündérhegyen. A detreheimi, klapai, mezőtóháti és potaissai róm. régiségekről. Téglás J.

Egyházi Műipar: A szönyegekről. Velics S. J. Az ónkanagyártókról. Brassai ötvösök mesterjegyei. Az egyházművészeti tanfolyamról. Gyárfás. Keresztény Műszótár. E. N. A kereszt az Egyház művészetében. Jézus Krisztus az Egyház művészetében. Dr. Hirschler. A templomok környezete. Téralkotás az egyházművészetben. Fieber. Az egyházművészeti tanács tervezete. Konrád L.

Erdélyi Múzeum: Régi falfestmények Brassóban. A három Hann Sebestyénről. Gyárfás. Az erdélyi reformatusok 1656. marosvásárhelyi zsinata. Kropf, Iványi és Pokoly. A székelyzsombori és szenterzsébeti oltárok. Dr. Roth. B. Sztojka Zsigmond erdélyi

püspök lemondása. Öt erdélyi püspök rangemelése. Szapolyai Miklós erdélyi püspök. Dr. Temesváry J. Erdélyi régi oláh könyvek. Dr. Veress E. A kovásdiai őrtorony. Halaváts.

Katholikus Szemle: Ókori ker. középponti elrendezésű műemlékek. Fieber. A magyar sz. korona küldése. Dr. Karácsonyi.

Magyar Iparművészet: Vándorelőadásaim az egyházi művészetről. Velics S. J. Az egyházművészeti tanfolyam és conferentia. Művészet az egyházban.

Múzeumi és Könyvtári Értesítő: Archeologiai jegyzetek a gyulafehérvári múzeumról. Hekler A. Az ötvösművek hitelesítő bélyegeiről. Mihalik J. Jelentés a gyulafehérvári múzeumról (az 1909. évi gyarapodás). Régi ostyasütők. Gyárfás.

Művészet: Páldi István rézmetsző és könyvnyomtató Kolozsvárt. Kelemen. Adatok az erdélyi képirás történetéhez. Gyárfás.

Századok: Az oláhországi vajdák családfája. Új adat a Sylvesterbulla koholásához. Dr. Karácsonyi. Bethlen István támadása 1636. Lukinich J. Az almakeréki Apafi emlékről, udvarházról és sirról.

Turul: Adatok a Semberi és Szapolyai család genealogiájához. Benkő és Rudnay. Brassai címereslevelek. Gyárfás. Két kongregációs könyv Kassán. Csoma J. Gróf Rhédey Mihály leszármazói. Komlóssy A.

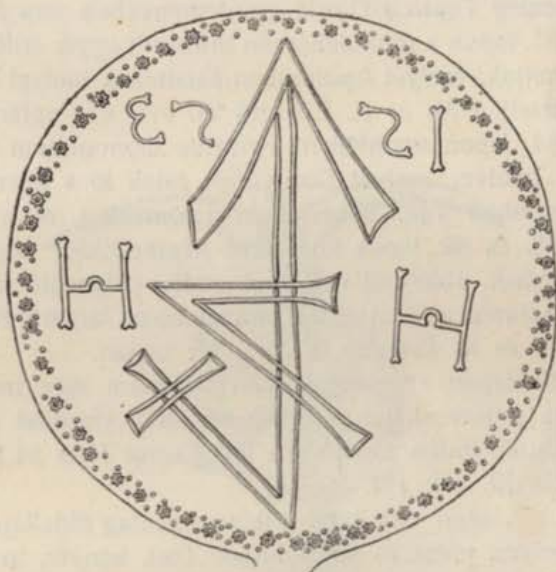

Őskeresztény vas diatretum.

Tartalom:

	Lap
Bevezetés	3
A gyulafehérvári Codex Aureus. Irta Szentiványi Róbert dr. 4 képpel	5
Ar erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főesperességei. Irta Karácsonyi János dr.	38
A gyulafehérvári egyházmegyei múzeumról, 3 ábrával . . .	47
Veit Stoss Erdélyben	55
Régi templomi ruhák, 3 képpel	65
Három sodronyzománcos kehely, 5 ábrával	74
A fejéregyházi ferenczrendű kolostor felélédése. Irta Karácsonyi János dr.	82
A siremlékekről, 1 ábrával	85
Két régi falfestmény 1 ábrával és 2 képmelléklettel . . .	89
Régi Máriaszobrok Csikmegyében, 3 ábrával	93
Régi harangok és harangöntők	100
Régi szentségházak a Székelyföldön, 4 ábrával	107
<i>Művészettörténeti adatok:</i> A gyulafehérvári székesegyház újraépítése. A szebeni ötvösök oltára. Művész papok és szerzetesek. Erhardus pictor. Konrád kőfaragó mester. Ulrik kőfaragó. Régi műemlékeink pusztulásáról. A gyulafehérvári templom kincsei 1531-ben. Az erdélyi püspökök arcképcsarnoka. Adatok az erdélyi ötvösség és pénzverés történetéhez.	112
<i>Irodalomtörténeti adatok:</i> A magyar rituale. A két Pesti Gáspár. Rosnyai Dávid. Cserey Mihály. Gyalogi János. A könyvnyomtatás és papirgyártás történetéhez. Régi könyvtárak. Korvinák Brassóban	124
<i>Egyháztörténeti adatok:</i> A milkovai püspökség. A búcsúk történetéhez. Hunyadi J. két rendelete. Ruedel brassai plébános két levele. Mária királyné és Báthori István rendeletei. A fekete ember. Gerendi és Statileo püspökök levelei. Ramasi,	

- szebeni plébános a két szín alatti áldozásról. Izabella királyné és Apafi rendeletei. Az iskolázás történetéhez. Batthyány Ignác Rómában. Irta Péter Antal dr. . . . 138
- Irodalom.* Cs. Józsa J.: A csiki székely krónikáról és a székely fiú-leány törvény. Dr. Karácsonyi János. Szabó J.: Déva vára. Dr. Temesváry: Öt erdélyi püspök rangemelése. Gyárfás: Brassai régi ötvösművek. Folyóiratok szemléje 163

Ostyasütő 1553-ból.

Ábrák magyarázata.

Az ábrák kliséi legnagyobb részben a szerkesztő felvételei alapján id. Weinwurm Antal műintézetében készültek Budapesten. A 87. lapon bemutatott siremléket Dr. Cserni Béla úr volt szíves lefotografálni. A szövegnek illusztrálására szolgáló képeken kívül több olyan ábrát is felvettem az egyes cikkelyek közé, melyekről a szövegben nincs szó, éppen azért azokat itt ismertetem röviden.

1. A 37. lapon bemutatott bronz Krisztus monogramm a IV. századból való, Pettau (Poetovio, a régi Pannónia tartományban) közelében találták 1858-ban, s jelenleg a bécsi cs. múzeumban van. Ismertettem „Pannónia Örkeresztény Emlékei“ c. művemben 60. l.

2. A 46. lapon látható bronz feszület a háromszéki Szentkirályon jött napfényre, az Árpádok korából való, kidolgozása a lehető legegyszerűbb. Részletes leírását lásd a „Múzeumi és Könyvtári Értesítő“ III. évf. 139. lapján.

3. A 73. és 169. lapokon egy 1553-ból való régi ostyasütőnek rajzait közlöm ugyancsak a „M. és K. Értesítő“ után, ahol azokat a IV. évf. 51. lapján ismertettem. Ezen ostyasütő erdélyi gyártmány s jelenleg Teutsch Gyula gyűjteményében van Brassóban.

4. A 81. lapon a gyulafehérvári múzeum egyik érdekes bronz szobrát láthatjuk, melyet Apulumban találtak s melyet Dr. Cserni Béla ismertetett a M. és K. Értesítő III. évf. 43. lapján.

5. A 84. lapon szemlélhető Krisztus monogramm egy római téglán van beütve, melyet Daruvárott ástak ki s jelenleg a zágrábi múzeumban van. Ismertettem a főntebb i. m. 97. lapján.

6. A 88. és 89. lapok közt lévő képmelléklet negyedik oldalán egy másik, 1529-ből való régi erdélyi ostyasütő rajzait közlöm, mely szintén a Teutschféle múzeumban látható Brassóban. Leirtam a M. és K. Értesítő IV. évf. 51. lapján.

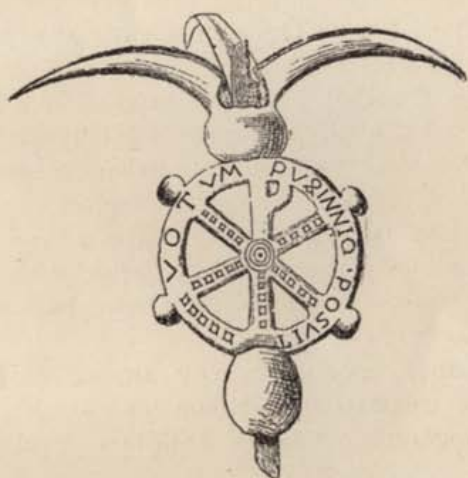
7. A 99. lapon a gyulafehérvári múzeum egy másik igen becses bronz szobrocskáját mutatom be, mely Afroditét ábrázolja, szintén apulumi emlék. Bővebben Dr. Cserni Béla írt róla a M. és K. Értesítő III. évf. 141. lapján.

8. A 111. lapon egy őskeresztény sarcofag oldallapját szemlélhetjük, melyen jellemző symbolumok (hal, kenyér, szőlő) vannak kivésve. Szegszárdon találták 1845-ben. Lásd bővebben i. m. 95. lapján.

9. A 167. lapon ugyancsak egy pannoniai őskeresztény emléket mutatunk be, melyet a főntebb említett sarcofagban találtak Szegszárdon. Felirata kétségtelenné teszi, hogy a „vas diatretum“ keresztény eredetű. Leírását l. bővebben i. m. 96. lapján.

10. Végül az utolsó a — 171. — lapon, egy másik őskeresztény Krisztus monogramm látható, melyet az 1. sz. alattival együtt találtak Poetovióban. Ismertetve i. m. 61. l.

A 2. 3. 4. 6. 7. sz. alatti ábrák kliséit a M. és K. Értesítő érdemes szerkesztője, Mihalik József úr volt kegyes közlés végett átengedni, amiért is neki e helyen is köszönetet mondok.

Óskeresztény Krisztus monogramm.

